

ՄԵԸՆԵ ԺԵՅԴՄՈՒՄԻՆԸ
Online Archaeology

- ინტერვიუ 8
- ინტერვიუ, ნიკოლოზ ანთიძესთან 8
- ინტერვიუ დავით მუსხელიშვილთან 26
- ინტერვიუ ამირან კახიძესთან 38
- არქეოლოგიური დაიჯესტი 48
- დიდნაური - ივნისი - 2018 48
- ჩხორონყუ - ივნისი - 2018 51
- გელიღელე - ივნისი - 2018 52
- ზიარი - ივლისი - 2018 55
- გრაკლიანი გორა - ივლისი - 2018 59
- ხუნდი - ივლისი - 2018 63
- ძალისი - ივლისი - 2018 67
- ნოქალაქევი - ივლისი - 2018 72
- გუდაბერტყა - ივლისი - 2018 75
- ხვამლი - აგვისტო - 2018 78
- სვანეთი - აგვისტო - 2018 82
- ციხესულორი - აგვისტო - 2018 85
- ციხეგდავი - აგვისტო - 2018 87
- მსხალგორი - აგვისტო - 2018 91
- ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა 94
- გუდიაშვილის ქუჩის კერამიკა - ზურაბ გიორგაძე,
თამარ ნინიაშვილი 98

• სამშვილდის ნუმისმატიკური ბანძი - დავით ბერიკაშვილი, მაია პატარიძე	99
• სტატიები	106
• სამარხი სტელები ანტიკური ხანის იბერია-კოლხეთში ირაკლი ანჩაბაძე	106
• კულტურათა დიალოგი კულტურათა გზაჯვარედინიდან საქართველოს კულტურული ძეგლებთან ამირან კახიძე	117
• თვალსაზრისი	127
• ახალი აღმოჩენები ორთვალა კლდეში, პალეოლითის ახლებური ხედვა და კვლევის ახალი ამოცანები ნიკოლოზ თუშაბრამიშვილი	127
• მუზეუმები და არტიფაქტები	182
• ნიკო ფიროსმანის სახელმწიფო მუზეუმი (მირზაანი) მაია ჩოლოყაშვილი , ირმა დოლიძე	187
• გაიცანით საქართველო	206
• გოხნარი - ქეთევან დიღმელაშვილი	206
• მცხეთა - კობა კობერიძე	209
• საეჭავჭავო ქეზები	226
• საირხე - ზურაბ ბრაგვაძე	226
• ცნობისათვის	252
• სათხის მონასტრის წარწერა - გიორგი გაგოშიძე	252

- განსხვავებული მოსაზრებები, იდეები, წინადადებები, რეცენზიები 256
- ფიქრის გორის სამაროვანი - ზურაბ პრაგვაძე 257
- საქართველოს ღვანღმოსილი არქეოლოგიები 250
- მალხაზ ბარამიძე 260
- სტუდენტური გვერდი - ნინო თავართქილაძე 266
- არქეოლირიკა 294
- ნინელი ვაშაკიძე 294
- საინტერესო გამოცემები 304
- სტეფანნმინდის ისტორიული მუზეუმი 304
- კავკასიის კარი 306
- სტეფანნმინდის ისტორიული მუზეუმის კოლექციები 308

Contents

• INTERVIEW	18
• INTERVIEW WITH NIKOLOZ ANTIDZE	18
• ARCHAEOLOGICAL DIGEST	49
• DIDNAURI - JUNE – 2018	49
• CHKHOROTSKHU – JUNE – 2018	51
• MELIGHELE – JUNE- 2018	53
• ZIARI- JULY – 2018	57
• GRAKLIANI HILL – JULY – 2018	62
• KHUNTSI – AUGUST – 2018	66
• DZALISI – AUGUST- 2018	70
• NOKALAKEVI – JULY – 2018	74
• GUDABERTKA – JULY – 2018	77
• KHVAMLI – AUGUST - 2018	80
• SVANETI – JUNE- 2018	84
• TSIKHE SULORI – AUGUST – 2018	87
• TSIKHEVDAVI – JULY – 2018	89

Contents

- MSKHALGORI – AUGUST – 2018 93
- **NEW ARCHAEOLOGICAL DISCOVERY** 101
- THE TREASURE OF NUMISMATIC SAMSHVILDE
DAVID BERIKASHVILI, MAIA PATARIDZE 101
- LADO GUDIASHVILI SQUARE -
TAMAR NINIASHVILI, ZURAB GIORGADZE 103
- **ARTICLES** 113
- TOMB STONES IN ANCIENT GEORGIA
(VI CEN. B.C-VI CEN. A.D) IRAKLI ANCHABADZE 113
- THE DIALOGUE OF CULTURES FROM THE
CROSSROADS OF CULTURES - AMIRAN KAKHIDZE 123
- **MUSEUMS AND ARTIFACTS** 195
- NIKO PIROSMANI STATE MUSEUM (MIRZAANI) -
MAIA CHOLOKASHVILI, IRMA DOLIDZE 195
- **GET TO NOW GEORGIA** 218
- GOKHNARI - KETEVAN DIGHMELASHVILI 218
- MTSKHETA - KOBAKOBERIDZE 221
- **LANDMARK MONUMENTS** 242
- SIARKHE - ZURAB BRAGVADZE 242

ყდაზე: საიხრე, კრატერი ქ.წ. V საუკუნე

2018 წ.

ISSN 2587-4608
9772587460003

ინტერვიუ

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს გენერალური დირექტორის, ნიკოლოზ ანთიძის წლის ანგარიში „ონლაინ არქეოლოგიის“ მკითხველს

თავის პირველ ინტერვიუში „ონლაინ არქეოლოგიის“ მკითხველს, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს გენერალურმა დირექტორმა, ბატონმა ნიკოლოზ ანთიძემ უთხრა: „არქეოლოგიური მემკვიდრეობა კულტურული მემკვიდრეობის ყველაზე დიდი ნაწილია. ის აუცილებლად უნდა განვითარდეს. ჩემი აზრით, ამ პროცესში მნიშვნელოვანია ახალგაზრდა თაობის აქტიურად ჩართვა და საერთაშორისო ექსპერტების გამოცდილების გაზიარება, რათა გათხრები სპონტანურად არ განხორციელდეს.

არქეოლოგიას გააზრება სჭირდება. ის ისე უნდა განვითარდეს, რომ არქეოლოგიური ობიექტები ტურისტებისთვის მიმზიდველი შეიქმნას. ანუ, მთავარია, სამუშაოები განხორციელდეს კომპლექსურად, არაკომპლექსური სამუშაოების წარმოება დაკარგული დრო, თანხა და უნაყოფო შრომაა.“

საინტერესოა, რამდენად განახორციელა ნიკოლოზ ანთიძემ საკუთარი პრიორიტეტები? მიაღწია მიზანს? რას ფიქრობს სააგენტოს წარმატება-წარუმატებლობის შესახებ გენერალური დირექტორი დღეს, როდესაც უკვე მეოთხე წლის ანგარიშს აბარებს „ონლაინ არქეოლოგიის“ მკითხველს?

- ბატონო ნიკა, - წარსული და აწმყო ორიენტირებული მომავალზე - ამ სლოგანით დაინყო თქვენი, როგორც საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის გენერალური დირექტორის მოღვაწეობა. ამჟამად რას გვეტყვით, ჩართულია თუ არა ახალგაზრდობა საქართველოს არქეოლოგიური კვლევის პროცესში და რა წვლილი მიუძღვის მომავალი სპეციალისტების ჩამოყალიბება-განვითარების საქმეში სააგენტოს?

- საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს ძალისხმევით ახალგაზრდობა არქეოლოგიური კვლევის პროცესში არა მხოლოდ ჩართულია, არამედ გარკვეულწილად კვლევები სწორედ ახალგაზრდობის განვითარებაზეა ორიენტირებული. სააგენტომ მოახერხა და გადავიდა იმ ეტაპზე, როდესაც დარგის მართვის სისტემა მომავალ თაობებს არა მხოლოდ კულტურულ მემკვიდრეობას უტოვებს, არამედ ამ დარგში მოღვაწე ახალგაზრდებისთვის სამოღვაწეო პლატფორმას ქმნის. წელს არქეოლოგიური გათხრების პროცესში დაახლოებით 100 სტუდენტი მონაწილეობდა. მე ჯერ კიდევ 2017 წლის ბოლოს დავაანონსე, რომ იმ არქეოლოგიური ექსპედიციების ხელმძღვანელებს, რომელთა გათხრით სამუშაოებს აფინანსებს სააგენტო, ევალებათ ველზე სამუშაოდ წაიყვანონ მინიმუმ 5 სტუდენტი. ეს ჩემთვის ძალიან მნიშვნელოვანი გადაწყვეტილება იყო, რადგან იმედი მაქვს, რომ ამ სტუდენტთა უმრავლესობა პროფესიონალ არქეოლოგად ჩამოყალიბდება, რაც სასარგებლოა, როგორც ქვეყნის მომავლისთვის, ისე დარგის განვითარებისთვის.

არქეოლოგიური სეგმენტის გაძლიერებას ჩვენ ხელს ვუწყობთ არა მხოლოდ კონკრეტულ ობიექტებთან დაკავშირებული სამეცნიერო ამბიცია-ინტერესების დაკმაყოფილების გამო, არამედ ეს ჩვენი სახელმწიფოებრივი მოვალეობაა. მე არაერთხელ მითქვამს, რომ არქეოლოგია მატერიალური კულტურის ის სფეროა, რომელსაც დიდი ყურადღება სჭირდება სახელმწიფოს მხრიდან. ეს კი გამოიხატება მომავალი თაობების აღზრდასა და იმ ხედვის ჩამოყალიბებაში, რომელიც საქართველოს არქეოლოგიას წარმატებულ და პერსპექტიულ დარგად მოიაზრებს. ცხადია, ასეთი კულტურული მენტალიტეტი ერთ-ორ წელიწადში ვერ დამკვიდრდება, მაგრამ მთავარი ის არის, რომ ჩვენ არ ვვალატობთ ძირითად პრინციპს და სახელმწიფოს მიერ არქეოლოგიური გათხრების დაფინანსება გეომეტრიული პროგრესით იზრდება.

- რამდენადაც ცნობილია 2018 წელს სააგენტოს მიერ დაფინანსებული 29 არქეოლოგიური ექსპედიცია გავიდა ველზე, ამართლებს თუ არა ასეთი მასშტაბური დაფინანსება?

- რასაკვირველია, ჩვენ მიერ დაფინანსებული ექსპედიციები იკვლევს ყველა არქეოლოგიურ პერიოდს, დაწყებული ქვის ხანიდან - გვიანდელი შუა საუკუნეებით დამთავრებული. წელს თითოეულ ექსპედიციაში მინიმუმ 5 სტუდენტი იყო ჩართული, რაც განაპირობებს არქეოლოგიის მიმართ ინტერესის ზრდას. ამიტომ, მე ვფიქრობ, რომ ჩვენ მეცნიერების ამ დარგში სწორ ინვესტიციას ვახორციელებთ და ეს სააგენტოს მთავარ მიღწევად მიმაჩნია.

მე ყოველთვის მზად ვარ პასუხი გავცე იმ ოპონენტებს, რომლებსაც ვერ გაუგიათ, რატომ უნდა მოხმარდეს ამდენი სახსარი და ენერგია არქეოლოგიას, მაშინ როდესაც უამრავ მიწისზედა ძეგლს აქვს პრობლემები? და რა საჭიროა არქეოლოგიის ასე მასშტაბურად ინვესტირება? ეს კითხვები ნამდვილად ლეგიტიმურია. მაგრამ

მე მიმაჩნია, რომ რეალურად სააგენტო პასუხისმგებელია მთელ კულტურულ მემკვიდრეობაზე და არა მის რომელიმე კონკრეტულ სეგმენტზე. არქეოლოგია კი კულტურული მემკვიდრეობის ერთ-ერთი წარმმართველი დარგია. ამიტომ ვფიქრობ, არქეოლოგიის განვითარებისთვის გაღებული ინვესტიციები ორიენტირებულია მომავალზე. ქვეყნის ისტორიის გამამდიდრებელი და ზოგადად კულტურული მემკვიდრეობის კვლევის ზუსტი მეცნიერება დღეს მხოლოდ არქეოლოგიაა, შესაბამისად, ძალიან დიდ ყურადღებას საჭიროებს. სწორედ ამიტომ დავსახე მისი განვითარება სააგენტოს ერთ-ერთ პრიორიტეტად.

რაც შეეხება კულტურული მემკვიდრეობის სხვადასხვა მიწისზედა ძეგლს და მათთან დაკავშირებულ პრობლემებს, ჩვენ მაქსიმალურად ვცდილობთ, რომ მუდამ მობილიზებულები ვიყოთ და ყურადღება არ მოვაკლოთ მათ.

- თქვენ ბრძანეთ, რომ დაახლოებით 100 სტუდენტი იყო ჩართული კვლევით სამუშაოებში, ვინ მოგანოდათ ეს სტატისტიკა?

- დიახ, ეს დაახლოებითი ციფრია, შესაძლოა, მეტი ახალგაზრდაც კი იყო დაკავებული. გადამონმება ხდება ანგარიშებით, გარდა ამისა, არსებობს ინსპექცია, რომელიც ადგილზე ამონმებს სიტუაციას. მეცნიერებისა და მომავალი სპეციალისტების ერთობლივი მუშაობის ხარისხს ამონმებს სააგენტოს არქეოლოგიის სამსახური და არქეოლოგიური კომისიაც, რადგან სტუდენტების ჩართულობა კვლევის პროცესში ექსპედიციის ხელმძღვანელთა ვალდებულებაა და არა კეთილი ნება, შესაბამისად, მათი მუშაობის გადამონმება ჩვენი მოვალეობაა.

ცოცხალ სამუშაო პროცესში სტუდენტობის ჩართულობასთან დაკავშირებული ჩვენი ეს ახალი პროექტი საინტერესოა საგან-

მანათლებლო უწყებებისთვისაც. ვფიქრობ, როგორც სააგენტოს ისე, კორპორაციული პასუხისმგებლობის თემაა. ტენდერში მონაწილე არქეოლოგებისგან ჩვენ ოფიციალურ ცნობებს ვითხოვთ ინსტიტუციებიდან, სადაც სწავლობენ სტუდენტები. შესაბამისად, პასუხისმგებლობა გადანაწილებულია იმ კონკრეტულ საგანმანათლებლო დაწესებულებებზე, რომლებიც თავიანთი სტუდენტების სარეკომედაციო ცნობებს გასცემს. ცხადია, არქეოლოგიური სკოლის შექმნა ქვეყნისთვის საშური საქმეა და დიდ წარმატებებს ვუსურვებ, როგორც მეცნიერებს ისე, მომავალ სპეციალისტებს.

- ბატონო ნიკა, რამდენადაც ვიცი, სააგენტოს სხვა პროექტებიც ემსახურება მომავალი თაობის პროფესიულ აღზრდას, რას გვეტყვით მათ შესახებ?

- დიახ, საქმე ის არის, რომ ჩემი აზრით, დღეს თუ რაიმე პრობლემები არსებობს კულტურული მემკვიდრეობის დარგში (ვგულისხმობ, ადამიანის ფაქტორიდან გამომდინარე პრობლემებს) მომდინარეობს განათლების პრობლემიდან. ამიტომ, მე ვფიქრობ, ყველა სახელმწიფო დაწესებულების ვალია თავისი დარგის მომავალი თაობების აღზრდას შეუწყოს ხელი, შესაბამისად, ჩვენი საგანმომცემლო ნაწილი ორიენტირებულია ქვეყნის კულტურული მემკვიდრეობის მიმართ მომავალი თაობის ინტერესის გაღვივებაზე.

სტუდენტური პროგრამის გარდა, ჩვენ გვაქვს საყმანვილო პროექტები - „საბავშვო არქეოლოგია“, „არქეოლენდი“ და სხვ. ეს უკვე აპრობირებული და წარმატებული პროექტებია. მე დარწმუნებული ვარ, სააგენტოს პროგრამებში ჩართული ბავშვები შესაძლოა, მომავალში ამ დარგის სპეციალისტებად არ ჩამოყალიბდნენ, მაგრამ ისინი თავიანთი ქვეყნის კულტურული მემკვიდრეობის ქომაგი დესპანები აუცილებლად გახდებიან, ყოველთვის შეებრძოლენ-

ბიან ძეგლებზე განხორციელებულ უკანონობასა და ვანდალიზმს, რადგან ჩვენ მათში ვალვივებთ საკუთარი ქვეყნის კულტურული მემკვიდრეობის სიყვარულს, რაც თავისთავად გამოირიცხავს გულგრილობას.

- ბატონო ნიკა, რას ეტყვიტ საზოგადოებას კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ კანონთან დაკავშირებით, არის რაიმე პოზიტიური წინსვლა?

- მოგეხენებათ, რომ ახლა ჩვენ გარკვეულ რეორგანიზაციას განვიცდით, რადგან სამინისტრო გაფართოვდა და მიმდინარეობს მისი მოწესრიგების პროცესი. დაწყებულია მუშაობა სააგენტოს დამოუკიდებელ ინსტიტუციად ჩამოყალიბებაზე, რომელიც უშუალოდ მთავრობის ადმინისტრაციას დაექვემდებარება. ამ გადაადგილებების გამო გახანგრძლივდა ახალი კოდექსის მიღების პროცესი. გარდა ამისა, ჩვენ წლის დასაწყისში კოდექსის პროექტი გავგზავნეთ ევროსაბჭოში. წლის ბოლოს მივიღეთ ევროსაბჭოს ზოგადი შეფასება და გარკვეული რეკომენდაციები. ამჟამად ჯგუფი მუშაობს კოდექსში რეკომენდაციების გათვალისწინებაზე. მე ოპტიმიზმს არ ვკარგავ და ვფიქრობ, ჩვენი კოდექსი საგაზაფხულო სესიებისთვის პარლამენტს მიეწოდება, თუმცა, საამისოდ დიდი გზაა გასავლელი: კოდექსის საბოლოო ვერსია საზოგადოებას უნდა გავაცნოთ, უზრუნველვყოთ საზოგადოებისა და მეცნიერთა მაქსიმალური ჩართულობა, საჭიროა მსჯელობა საჯარო სივრცეებში, შეხვედრები და ა.შ. ამიტომ რეკომენდაციების გათვალისწინების შემდეგ, პროექტი გაივლის კონკრეტულ კორექტურას და საჯარო განხილვების შედეგად, დაიძვრება სამართლებლივი მიმართულებით.

- რას ითვალისწინებს ევროსაბჭოს რეკომენდაციები და რას გავიზიარებთ ჩვენ?

- ევროსაბჭოს შესაბამისი კომიტეტების მიერ განწერილი რეკომენდაციები ითვალისწინებს კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ საქართველოს კანონის სრულად ინტეგრირებას ევროპულ კანონმდებლობასთან. ჩვენ მათი გამოცდილების გაზიარებით ვითვალისწინებთ ასოცირების ხელშეკრულების იმ ეტაპებს, რომლებიც მნიშვნელოვანია ქვეყნის კულტურული მემკვიდრეობისთვის და მაქსიმალურად ვსახავთ კოდექსის პროექტში, იმისთვის, რომ შესაძლებელი იყოს კოდექსის ამოქმედება რეალურ ცხოვრებაში.

- ბატონო ნიკა, ჯერ კიდევ 2014 წელს, პრიორიტეტად დასახეთ არქეოლოგიური ობიექტების ტურისტული მიმზიდველობის განვითარება არქეოლოგიის გააზრებითა და ძეგლებზე კომპლექსური სამუშაოების განხორციელებით. ამჟამად რომელი არქეოლოგიური ობიექტებია ტურისტებისთვის ყველაზე მიმზიდველი და სად ტარდება სამუშაოები კომპლექსურად?

- დიახ, ჩვენი მიზანი ყოველთვის იყო და არის გათხრებისთვის იმ ადგილების შერჩევა, რომლებიც საინტერესოა ვიზიტორებისთვის. ზოგადად, არქეოლოგიური ტურიზმის განვითარება ადგილობრივი მოსახლეობისთვის მრავალმხრივ სასიკეთოა. არქეოლოგიური ტურიზმი ქმნის მოსახლეობის ადგილზე დასაქმების, ბიზნესის განვითარების, გესტჰაუსების ამოქმედებისა და მრავალსხვა პერსპექტივას. ამიტომ ჩვენ მიერ დაფინანსებული თითქმის ყველა სამუშაოს მიზანია, როგორც სამეცნიერო ამბიციების დაკმაყოფილება, ისე ტურიზმის განვითარებისთვის ხელშეწყობა.

გამიჭირდება რომელიმე კონკრეტული ობიექტის გამოყოფა, თუმცა, მაინც დავასახელებ გრაკლიან გორას. გრაკლიანზე წელს მზადდება მუზეუმოგრაფია, ეს იქნება ერთ-ერთი საუკეთესო მუზეუმი საქართველოში. ვიზიტორებს შეეძლებათ არა მარტო ნივთების დათვალიერება, არამედ მულტიმედიურად გადანაცვლება იმ პერიოდში, როდესაც გრაკლიანი ცოცხლობდა, ანუ ამუშავდება დროის მანქანა.

განსხვავებული დატვირთვით არის გამორჩეული გუდაბერტყა. ის ორი თავისებურებით ხასიათდება: 1. ძეგლი საინტერესოა ადრებრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის თვალსაზრისით; 2. იქ ხილულია ჩვენი თანამედროვეობის სამწუხარო რეალობა - კარგად ჩანს ოკუპირებული ტერიტორიები.

გუდაბერტყაზე ჩვენ მოვანყვეთ აივანი, საიდანაც მოჩანს ცხინვალის მხარე, იქვე გამართულია ბანერები, შესაბამისად, თვალსაჩინოა თუ რა კულტურული მემკვიდრეობაა დარჩენილი დღევანდელ საზღვარს მიღმა. მიმაჩნია, რომ წარსულის პატივისცემისა და პატრიოტული სულისკვეთების სინთეზი ვიზიტორების მოზიდვის კიდევ ერთი მაპროვოცირებელი სტიმულია.

წელს ჩვენ დავინყვეთ ახალი არქეოლოგიური ობიექტის - ცვანეს დიხა გუძუბას კვლევა, რომელიც მდებარეობს ანაკლიის გზაზე. მოგეხსენებათ, რომ ანაკლიაში შენდება პორტი, ამიტომ ეს უმნიშვნელოვანესი პროექტია არქეოლოგიური ტურიზმის განვითარების თვალსაზრისით. ანუ, ტურისტულად მზარდ ტერიტორიაზე შეიქმნება გვიანდელი ბრინჯაოს ხანის საცხოვრისი. პარალელურ რეჟიმში კი გაგრძელდება არქეოლოგიური კვლევა, რაც საშუალებას მოგვცემს სანახაობრივად ხილულად შევქმნათ ის, თუ რას ვთხრით და, იმავდროულად, ვიზიტორების წინაშე წარმოვადგინოთ გვიან ბრინჯაოს პერიოდის რეკონსტრუირებულ სახლს, თავისი ყველა ნიუანსით. სახლის ფორმები უკვე შედგენილია, ცხადია, სამეცნიერო გამოკვლევებზე დაყრდნობით.

ამ თვალსაზრისით კიდევ ბევრი საამაყო ძეგლი გვაქვს, ალბათ, შორს წაგვიყვანს ყველა მათგანის ჩამოთვლა.

- ბატონო ნიკა, ბოლო დროს სააგენტო მაღალი პოლიგრაფიული დონის სერიოზულ პუბლიკაციებს გამოსცემს. ეს სპონტანური სიკეთეა თუ კულტურული მემკვიდრეობის პოპულარიზაციის ერთ-ერთ ძირითად პრიორიტეტად კულტურული მემკვიდრეობის მიმართულების საგამომცემლო საქმიანობის განვითარებას სახავთ?

- ბოლო 4 წლის განმავლობაში გააზრებულად გავზარდეთ მრავალფუნქციური და მრავალმხრივი პუბლიკაციების რაოდენობა, ავამაღლებთ ხარისხიც. ანუ, რაოდენობრივად და ხარისხობრივად მზარდი პუბლიკაციები არანაირად არ გახლავთ სპონტანური სიკეთე. რა თქმა უნდა, ეს სააგენტოს ერთ-ერთი მთავარი პრიორიტეტია. მეტსაც გეტყვით, ჩვენი პრიორიტეტი არა მარტო მატერიალური მემკვიდრეობის ნიმუშების გამოცემაა, არამედ ვითვისებთ არამატერიალური კულტურის სივრცესაც. ამიტომ ვაფინანსებთ სააგენტოში შემოსულ ყველა საინტერესო და პროგრესზე ორიენტირებულ ინიციატივას. ერთ მაგალითს მოვიყვან: წელს ახალგაზრდა იურისტმა ცოლ-ქმარმა შემოგვთავაზა ძველი ქართული სამზარეულოს რეკონსტრუქციისა და მისი წიგნად გამოცემის პროექტი. ეს იმდენად საინტერესო და აუთვისებელი სფეროა და პროექტიც იმდენად ნიჭიერადაა შედგენილი, რომ ჩვენ ის მივიღეთ, მოვიწონეთ და მომავალ წელს აუცილებლად გამოვცემთ წიგნად.

ზოგადად, მიმაჩნია, რომ ჩვენი გამოცემები არა მხოლოდ კულტურული მემკვიდრეობის პოპულარიზაციას, არამედ საგანმანათლებლო საქმიანობასაც ემსახურება. ჩემი აზრით, თვითონ წიგნი (ნაბეჭდი პროდუქცია) გახლავთ კულტურის ის სეგმენტი, რომელსაც ამ კომპიუტერიზაციის ეპოქაშიც კი, ვერასდროს და

ვერაფერი შეცვლის. ღრმად ვიზიარებ უმბერტო ეკოს პრინციპს - „ინტერნეტიდან გუტენბერგამდე“ და ამიტომ საგამომცემლო საქმიანობას თვითონ კულტურული მემკვიდრეობის შენარჩუნების ერთ-ერთ ძირითად ბერკეტად მოვიაზრებ.

- ძალიან სერიოზული განცხადება და რთული საქმიანობაა, საუკეთესო გამოცემებს ძლიერი რესურსები სჭირდება და ალბათ, თითოეული ჩვენგანისთვის ფასეული იქნება ყოველი კრიტიკული წინადადება. რა მოგნონთ და რას უნუნებთ კულტურული მემკვიდრეობის სხვადასხვა დარგში სააგენტოს მიერ შექმნილ პუბლიკაციებს? და რას უსურვებთ „ონლაინ არქეოლოგიას“ მისი გამოცემის მერვე ახალ წელიწადს?

- გეთანხმებით, კრიტიკა ყოველთვის ფასეული და გასათვლელისწინელებელია, მას ისეთივე დიდი ძალა აქვს, როგორც ქებას, ხშირად კრიტიკა ძალიან ბევრი კეთილი საქმის განხორციელების მაპროვოცირებელია.

მიმაჩნია, რომ კულტურულად ფასეულია სააგენტოს ყველა სამსახურის მიერ გამოცემული პუბლიკაციები, მაგრამ მე ვფიქრობ, საჭიროა გამოცემების ხელმისაწვდომობის გაფართოება. გამომდინარე კულტურული მემკვიდრეობის რთული სპეციფიკიდან, დიდი მუშაობაა ჩასატარებელი ტექსტების გამარტივებაზე. მე მსურს, თვით ყველაზე სპეციფიკური, რთული ტექსტებიც ნებისმიერი დაინტერესებული დილექტანტისთვისაც კი, ადვილად გასაგები იყოს. ცხადია, ტექსტის გამარტივებას მოვიაზრებ იმ ფარგლებში, რის საშუალებასაც მეცნიერება და კულტურა იძლევა.

“ონლაინ არქეოლოგიას” კი ვუსურვებ მასალების სიმრავლესა და მრავალფეროვნებას, მუდმივად მზარდი ელექტორატის ინტენსიურ ჩართულობას, მრავალ და მრავალმხრივ წარმატებას.

ინტერვიუ მიჰყავდა მაია ჩოლოყაშვილს

THE YEAR REPORT OF THE GENERAL DIRECTOR OF THE NATIONAL AGENCY FOR CULTURAL HERITAGE PRESERVATION OF GEORGIA, NIKOLOZ ANTIDZE TO THE READER OF „ONLINE ARCHEOLOGY“

IN HIS FIRST INTERVIEW THE GENERAL DIRECTOR OF THE NATIONAL AGENCY FOR CULTURAL HERITAGE PRESERVATION OF GEORGIA, NIKOLOZ ANTIDZE TOLD TO HIS READER: “ARCHAEOLOGICAL HERITAGE IS THE LARGEST PART OF CULTURAL HERITAGE. IT MUST BE DEVELOPED. IN MY OPINION, IT IS IMPORTANT TO ACTIVELY ENGAGE THE YOUNG GENERATION IN THIS PROCESS AND TO SHARE THE EXPERIENCES OF INTERNATIONAL EXPERTS, SO THAT THE EXCAVATIONS ARE NOT SPONTANEOUSLY IMPLEMENTED.

ARCHEOLOGY NEEDS TO BE UNDERSTOOD. IT SHOULD BE DEVELOPED SO THAT ARCHAEOLOGICAL SITES TO BE ATTRACTIVE FOR TOURISTS. I.E, IT IS IMPORTANT TO CARRY OUT WORKS IN A COMPLEX MANNER, CONDUCTING NON-COMPLEX WORKS IS WASTING TIME, MONEY AND UNPRODUCTIVE LABOR. “IT IS INTERESTING HOW NIKOLOZ ANTIDZE HAS CARRIED OUT HIS OWN PRIORITIES? HAS HE ACHIEVED THE PURPOSE? WHAT DOES THE GENERAL DIRECTOR THINK ABOUT THE AGENCY’S SUCCESS OR FAILURE TODAY, NOW WHEN HE PROVIDES THE READER OF “ONLINE ARCHEOLOGY” WITH FOURTH ANNUAL REPORT?

- Mr Nika, - the past and the present are oriented on the future - With this slogan you started the activity as a General Director of the Cultural Heritage Preservation of Georgia. What are you going to say, is the youth involved in the process of archaeological survey of Georgia? And what is the contribution of the Agency in forming and developing future specialists?

- With the efforts of the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Youth, the youth is not only involved in archaeological research, but to some extent the research is focused on youth development. The Agency has managed and moved to the stage when the field management system leaves to future generations not only cultural heritage, but creates a platform for young people working in this field. About 100 students participated in archaeological excavations this year. The reader of "Online Archeology" remembers, that still at the end of 2017 I announced, that those heads of archeological expeditions, which's excavation works are financed by the agency, are responsible to take to the field to work at least 5 students. This was a very important decision for me, because I hope that most of these students will become professional archeologists, which is useful for the future of the country as well as for the development of the sector.

The strengthening of the archaeological segment we support not only because of the satisfaction of scientific ambitions – interests related to specific objects, but this is our state duty. I have repeatedly said that archeology is a field of material culture, which needs great attention from the state. This is reflected in the upbringing of future generations and in the formation of that vision, which considers Georgian Archeology a successful and prosperous. Obviously, such a cultural mentality cannot be established in a year or two, but the main thing is that we do not betray the basic principle and funding of archaeological excavations by the state increases with geometric progress.

Interview

- As far as it is known, in 2018, the 23rd archeological expedition funded by the Agency went on the field, does this extensive funding justify?

- Of course. Our funded expeditions examine all archaeological periods starting from stone age to - late medieval centuries. At least five students were involved in each expedition this year, which is conditioned by the increase of interest towards archeology. So I think we are investing rightly in this field of science and I think this is the main achievement of the agency.

I am always ready to answer those opponents who can not understand why so much money and energy should be spent on archeology, while the monuments have a lot of problems above ground? And what is the use of investing extensively in the archeology? These questions are truly legitimate. But I believe that the agency is actually responsible for the whole cultural heritage and not on any particular segment. Archeology is one of the leading field of cultural heritage. Therefore, I think investments for archeology development are oriented to the future. Today only archeology is the exact science of enriching the country's history and in general of cultural heritage research, therefore, it requires very much attention. That is why I set a goal for its development as one of the priorities of the Agency.

As for the different monuments of cultural heritage above the ground and the problems associated with them, we try our best to be mobilized and pay attention to them.

- You have stated, that that about 100 students were involved in research work, who delivered you this statistics?

- Yes, this is an approximate figure, perhaps even more young people are involved. The checking happens by reports. In addition, there is an inspection, which checks the situation on the spot. The quality of

joint work of scientists and future specialists is inspected by the Agency Archaeological Service and the Archaeological Commission, because the involvement of students in the research process is the obligation of the expedition leaders and not the good will, therefore checking their work is our responsibility.

This new project related to the involvement of student in the live working process is also interesting for educational institutions. I think, it is as agency's as well as the topic of corporate responsibility. From archeologists participating in the tender we are requesting official information from institutions where students are studying. Consequently, the responsibility is distributed with those particular educational institutions that provide their students' certificates of recommendation.

Obviously, creation of archeological school is a coveted thing for the country and I wish great success as to the scientists as well as future specialists.

- Mr. Nika, as far as I know, other projects of the Agency also serve professional upbringing of future generations, what about them?

- Yes, in my opinion, the thing is that, today if there are some problems in cultural heritage field comes from education problem (I mean, Problems arising from the human factor). Therefore, I think it is the duty of every state institution to support the upbringing of generations of their fields, accordingly, our publishing section is focused on promoting the interest of the future generation of cultural heritage of the country.

Apart from the student program, we have some younger children projects - "Children's Archaeology", "Archeoland" and others. These are already approved and successful projects. I'm sure the children involved in the agency's programs, perhaps, may not be formed as experts in this field in the future, but they will definitely become their own cultural heritage lovers and emissaries, they will always fight

against illegality and vandalism on monuments, because we intensify their love to the cultural heritage of our country, which in itself excludes indifference.

-Mr. Nika, what can you say to the society about the Cultural Heritage Law, is there any positive progress?

- As you know, now we are having some reorganization, because the ministry has expanded and is undergoing its arranging process. The work has started on establishing the Agency as an independent institution, which will be directly under the administration of the government. Due to these movements has prolonged the process of adopting a new code. In addition, we have sent a draft code to the Council of Europe earlier this year. At the end of the year we received a general assessment of the Council of Europe and some recommendations. Currently, the Group works on the recommendations of the Code. I am not losing the optimism and think, our code will be delivered to parliament for spring sessions, though we have a long way to there: The final version of the Code should be introduced to the public, to ensure maximum involvement of the public and the scientists, it is necessary to discuss in public spaces, meetings and so on. Therefore, after taking into consideration the recommendations, the project will undergo a specific correction and, as a result of public hearings, the legal direction will start.

- What are the recommendations of the Council of Europe and what will we share?

- Recommendations by the relevant committees of the Council of Europe envisage fully integrating the Georgian Law on Cultural Heritage with European Legislation. We, by sharing their experience, take into consideration the stages of the Association Agreement which are important for the cultural heritage of the country and we reflect it

maximally in the project of code, in order to enable the code to be implemented in real life.

- Mr. Nika, as yet in 2014, you prioritizes the development of tourism attractiveness of archeological facilities by analyzing archeology and performing complex works on monuments. Nowadays which archaeological sites are the most attractive for tourists and where are the works being done in a complex manner?

- Yes, our goal has always been and is to choose those places for excavations, which are interesting for visitors. In general, development of archeological tourism is a good for local residents in many ways. Archeological tourism creates the perspective of employment of people, business development, operating of guest houses and many other perspectives. Therefore, the purpose of almost all the work funded by us is as the satisfaction of scientific ambitions as well as promoting tourism development. It will be difficult for me to distinguish any particular object, though I will name Grakliani hill. On the hill of Grakliani this year is being prepared museumography, it will be one of the best museums in Georgia. Visitors will be able to view not only items but also transfer in a multimedia manner in the period when Grakliani was alive, i.e the time machine will start up.

Gudabertka is different. It is characterized by two peculiarities: 1. The monument is interesting in the view of the early Bronze Age archeology; 2. Sad reality of our modernity is visible there - the occupied territories are clearly visible.

On Gudabertka we made a balcony, from where is the view of Tskinali side, there are also banners, and therefore, it is noticeable what cultural heritage is left beyond today's border.

I believe that the synthesis of respect for the past and patriotic spirit is another encouraging stimulus to attract visitors.

Interview

This year we have started the study of Archeological object – Tsvane dikha Gudzuba, which is located on the road of Anaklia. As you know that port is being constructed in Anaklia, so this is a very important project in the development of archeological tourism. i.e. on the territory growing as tourist destination will be created late Bronze Age housing. In parallel regime, archaeological research will be continued, which will allow us to create it a visually visible what we are excavating at the same time, we will present the reconstructed dwelling of late bronze, with its all nuances. The home forms have already been drawn up, obviously based on scientific researches. In this respect we have a lot of wonderful monuments, perhaps, listing them will take a lot of time of our time.

- Mr. Nika, the agency has recently published a number of serious publications of high level printing. Is this spontaneous kindness or are you setting out the development of cultural heritage direction publishing activities as the main priorities of promoting cultural heritage promotion?

- Over the past four years, we have increased the number of multi-functional and versatile publications, as well as the quality. That is, the quantitative and qualitatively growing publications are not spontaneous kindness. Of course, this is one of the top priorities of the agency. More importantly, our priority is not only the publishing of the material heritage samples, but we also adapt the intangible cultural space. That's why we are funding all the interesting and progressive oriented initiatives submitted in the Agency. I will give one example: This year the husband and wife young lawyers have offered us the reconstruction of old Georgian cuisine and the project of publishing it as a book. It is so interesting and unadopted field and the project is made in such a talented way, that we accepted it and we will definitely publish the book next year.

In general, I believe that our editions serve not only the popularization of cultural heritage but also educational activities. In my opinion, the book (printed product) itself is that segment of culture that can never change anything even in the epoch of this computerization. I deeply agree with the principle of Umberto Eco - from the Internet to Gutenberg, and that's why I consider editorial activity as one of the major leverage for maintaining cultural heritage itself.

- It's a very serious statement and hard work, the best editions need strong resources and perhaps each of us will be valuable for every critical proposal. What do you like and what do you disagree with the publications in various fields of cultural heritage publicized by the agency? And what would you wish to "Online Archeology" in the eighth year of its publication?

- I agree with you that criticism is always valuable and should be taken into account, and it has the same strength as the praise, often too many good deeds were provoked by criticism. I think that publications implemented by all services of the Agency is culturally valuable, but I think it is necessary to expand access to publications, but I think it is necessary to expand availability to editions. Due to the difficult specific of cultural heritage, great work should be carried out to simplify the texts. I would like, even the most specific, difficult texts to be understandable even for any interested dilettante. Obviously, I consider simplifying the text according to the opportunity that will give science and culture.

I wish to "Online Archeology" a lot of materials and diversity, intensive engagement of the ever-increasing electorate, multi and versatile success.

The interview was led by Maia Cholokashvili

მატერიალური კულტურით ინტეგრირება მსოფლიო ცივილიზაციის პროგრესთან

მეცნიერის მანთია ხშირად ისტორიის, ხელოვნებისა თუ ლიტერატურის ერთგულ მეციხოვნეთა ერთგვარი თავშესაფარია, რომლის მიღმა ქვეყნის-პროგრესისთვის დაუღალავი ღვაწლი, ხშირად ბრძოლა და თავგანწირვაც კი იმალება. მომავლის ხედვებზე ორიენტირებულმა მეცნიერებმა, რომლებიც არა მხოლოდ ფაქტების განგობადებით, არამედ აბსტრაქტული ხედვის გენერალიზაციის საფუძველზე აყალიბებენ ჰიპოთეზებს კარგად იციან, რომ საპატრიოტო ჰუმანიზმის მასაგროლოგიული მხოლოდ საკუთარი ფესვები შეიძლება იყოს, რომ ქვეყნის პროგრესი მისთვის ბრძოლაა. სწორედ ამიტომ, ისინი არც ერთი ძნელბედობის, თუნდაც საშიშ უამს, არ თმობენ საკუთარ მოქალაქეობრივ პოზიციას. შესაბამისად, არა მხოლოდ ჭეშმარიტი მეცნიერები, არამედ საზოგადო მოღვაწეები არიან.

ამგვარ მეცნიერთა ბრწყინვალე კოჰორტას ეკუთვნის აკადემიკოსი დავით მუსხელიშვილი, რომლის 90 წლის იუბილე სულ ცოტა ხნის წინ იზეიმა საქართველოს სამეცნიერო ელიტამ. არქეოლოგის, აკადემიკოს დავით მუსხელიშვილის მდიდარი ბიოგრაფიიდან „ონლაინ არქეოლოგიის“ მკითხველს შევახსენებთ, რომ ის გახლდათ ივ.ჯავახიშვილის სახ. ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის დირექტორი (1999-2006 წწ.); 2001 წლიდან იყო საქართველოს მართლმადიდებელ ეკლესიასთან არსებული ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრის გამგეობის თავმჯდომარე; 2006 წლიდან - ისტორიის, ეთნოლოგიისა და რელიგიის შესწავლისა და პროკაგანდის ცენტრის გამგეობის თავმჯდომარეა, ხოლო 2007 წლიდან - საქართველოს მეცნიერებათა ეროვნული აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის კომისიის თავმჯდომარე ბრძანდება.

სწორედ დავით მუსხელიშვილის უშუალო ინიციატივითაა მიღებული საქართველოს სახელმწიფო ჰერალდიკის მთავარი სიმბოლო - დროშა, რომელიც ჩვენი ქვეყნის საერო-სასულიერო სამანტიკას შეიცავს.

დავით მუსხელიშვილს ეკუთვნის მონობრაფია „საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები“. მეცნიერის ეს ფუნდამენტური ნაშრომი, რომელიც შექმნილია კარტოგრაფიულ, წერილობითსა და არქეოლოგიურ წყაროებზე დაყრდნობით, კარგად ასახავს ქვეყნის პოლიტიკურ განვითარებასაც.

2008 წელს სწორედ დავით მუსხელიშვილმა და მარიამ ლორთქიფანიძემ მისწერეს წერილი ვლადიმერ პუტინს, რომელშიც დიად გააკრიტიკეს რუსულ-ქართულ კონფლიქტთან დაკავშირებით პუტინის მიერ სინ-ენ-ენისთვის მიცემული ინტერვიუ და რუსეთის იმდროინდელი პრემიერ-მინისტრი იმჟვერიალისტურ აგრესიაში დაადანაშაულეს.

საკუთარი სამეცნიერო-საზოგადოებრივი მოღვაწეობის შესახებ „ონ-ლაინ არქეოლოგიის“ მკითხველს თავად ბატონი დავით მუსხელიშვილი უამბობს, რომელიც ამჟამად ჩვენი ჟურნალის რესპოდენტი გახლავთ.

- ბატონო დავით, რამდენად დიდი წვლილი მიუძღვის ოჯახს თქვენი სამეცნიერო თუ საზოგადოებრივი მრწამსის ჩამოყალიბებაში?

- ვიტყვოდი, რომ არა მხოლოდ ოჯახს, წინაპრებსაც. მამაჩემი დაიბადა ცნობილი ექიმის, ვახტანგ მუსხელიშვილის ოჯახში, რომელმაც გასული საუკუნის 20-იან წლებში საქართველოში დააარსა ოფთალმოლოგიური

კლინიკა (დღეს ვახტანგ გორგასლის ქუჩაზე მდებარეობს) და საკუთარი სახსრებით ჩამოიტანა პარიზიდან კლინიკისთვის საჭირო სამკურნალო ინვენტარი. პაპაჩემს ოთხი შვილი ჰყავდა, როდესაც მათ გიმნაზია დაამთავრეს (ეს ხდებოდა ჯერ კიდევ საქართველოს გასაბჭოებამდე), პაპამ ოთხივე საზღვარგარეთ გაგზავნა სასწავლებლად. ისინი ჯერ გერმანიაში გაემგზავრნენ, შემდეგ საფრანგეთში წავიდნენ. პაპაჩემის მიზანი იყო მიეცა შვილებისთვის ევროპული განათლება, რომლის წყალობითაც ისინი საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, ქვეყნისთვის ბევრ სასარგებლო საქმეს გააკეთებდნენ, მაგრამ ამ დროს დადგა საქართველოს გასაბჭოების - 1921 წელი. სამშობლოში მხოლოდ მამაჩემი დაბრუნდა (1923 წელს), მისი ძმები ევროპაში დარჩნენ.

ბაბუაჩემი (დედის მხრიდან) აგრონომი იყო. ბაბუამაც შვილები საზღვარგარეთ გაგზავნა სასწავლებლად, იმავე მიზნით - საუკეთესო განათლება მიეღოთ და შემდეგ საქართველოს სასიკეთოდ ეღვაწათ. დედ-მამა გერმანიაში დაქორწინდა. დედას ერთი ძმა საზღვარგარეთ დარჩა. ჩემი ერთ-ერთი ბიძა სამხრეთ აფრიკაში უბედური შემთხვევის გამო გარდაიცვალა, მეორე კი, მიხეილ მუსხელიშვილი ძალიან ცნობილი პიროვნება იყო. მას ევროპაში მიშელ მუსხელის სახელით იცნობდნენ. მუსხელი საერთაშორისო სამართლის სპეციალისტი იურისტი იყო, უნივერსიტეტი საფრანგეთში დაამთავრა. ის ევროკავშირის ერთ-ერთი შემოქმედი გახლდათ. ფრანგულ პრესაში ხშირად იბეჭდებოდა ინფორმაციები მის შესახებ. გარკვეული პერიოდის განმავლობაში ეგვიპტის უნივერსიტეტში კითხულობდა ლექციებს. მე-20 საუკუნის 40-იან წლებში საფრანგეთში დაბრუნდა და სტრასბურგის უნივერსიტეტში „საბჭოთა კავშირისა და აღმოსავლეთ ევროპის ქვეყნების შემსწავლელი ცენტრი“ დააარსა. ეს მოხდა ომის შემდგომ პერიოდში, ანუ მაშინ, როდესაც მთელი აღმოსავლეთ ევროპა საბჭოთა კავშირმა შეიერთა. ცენტრი მიშელ მუსხელის სახელობისაა და ახლაც ფუნქციონირებს.

მიშელ მუსხელმა 1948 წ. ფრანგ კოლეგასთან ერთად დაწერა ევროკავშირის კონსტიტუცია, რომლის დებულებები ევროკავშირში დღესაც აქტუალურია. ის არა მხოლოდ თეორიულად, ფიზიკურადაც ახორციელებდა ევროკავშირის იდეებს. დადიოდა და სტუდენტები დაჰყავდა გერმანიის საზღვარზე. ისინი ევროპის ქვეყნებს შორის საზღვრის ინფრასტრუქტურას შლიდნენ. დაიღუპა 61 წლის ასაკში. ის პროფესიონალი ალპინისტი გახლდათ და როდესაც იტალიაში იყო, ალპების

ერთ-ერთი მწვერვალიდან ჩამოსვლის დროს გადაიჩეხა. ეს მოხდა 1964 წელს. 1965 წელს მისმა ორმა იტალიელმა სტუდენტმა, მონბლანზე ევროკავშირის დროშა აიტანა და მისი დაპყრობა მიშელ მუსხელის სახელობის დროშით დაადასტურა. ყოველივე ეს დაბეჭდილია ფრანგულ გაზეთ “ფიგაროში”.

მიშელ მუსხელი მართალია, უცხოეთში ცხოვრობდა, მაგრამ ყოველთვის ფიქრობდა საქართველოზე. მას პროფესიული მონოგრაფიების გარდა, გამოქვეყნებული აქვს სტატიები საქართველოსა და რუსეთზე. ის ამტკიცებდა, რომ რუსეთი არ არის ევროპა, საქართველოს კი, ევროპულ ქვეყნად მოიაზრებდა.

მე ვფიქრობ, პაპაჩემის ჩანაფიქრი განხორციელდა: მისი შვილები მუდამ ქართულ საქმეს აკეთებდნენ...

თვით პაპაჩემიც, პროფესიულის გარდა, აქტიურ საზოგადოებრივ საქმიანობას ეწეოდა. იგი სოციალ-ფედერალისტი გახლდათ. არჩილ ჯორჯაძეს თავის ერთ-ერთ პუბლიკაციაში გამოქვეყნე-

ბული აქვს 1905 წლის თავად-აზნაურთა ყრილობაზე (რომელშიც ილია ჭავჭავაძე იღებდა მონაწილეობას) ვახტანგ მუსხელიშვილის მიერ წაკითხული ფრიად საინტერესო მოხსენების მოკლე შინაარსი რაც შეეხება უშუალოდ მშობლებს, მამაჩემი 1923 წელს დაბრუნდა საქართველოში და სწავლა გააგრძელა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, დაამთავრა ისტორიული ფაკულტეტი, შემდეგ ახალდაარსებული უნივერსიტეტის რექტორთან, ბ-ნ ივანე ჯავახიშვილთან დარჩა ასპირანტურაში.

- მამათქვენის, ლევან მუსხელიშვილის სახელი დმანისის გათხრებს უკავშირდება?

- დიახ, მან დაიწყო დმანისის გათხრები. ეს გათხრები სამი წლის განმავლობაში მიმდინარეობდა. მათი ანგარიში გამოქვეყნებულია. იგი ბოლნისშიც ახორციელებდა არქეოლოგიურ სამუშაოებს. ბოლნისის ცნობილი, უძველესი ქტიტორული წარწერა მამაჩემის აღმოჩენილია. ის თხრიდა გუდარეხში, გეგუთში (გიორგი მესამის სასახლეს) და სხვ. ახალგაზრდა გარდაიცვალა, 42 წლის ასაკში,

მე მაშინ 13 წლის ვიყავი. ხშირად მახსენდება, როგორ მასწავლიდა ძველ ხუცურ ანბანს, როგორც ჩანს, უნდოდა მის კვალს გავყოლოდი. ვფიქრობ, მამამ დიდი გავლენა მოახდინა ჩემი პროფესიის არჩევანზე.

შემდეგ, როდესაც უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე ჩავირიცხე, ჩემდა საბედნიეროდ, ლექციებს გვიკითხავდა მამაჩემის მეგობარი, ცნობილი ისტორიკოსი ნიკო ბერძენიშვილი. უდავოა, რომ მისმა ლექციებმაც იმოქმედა ჩემი მომავალი პროფე-

სიული მიმართულების ჩამოყალიბებაზე. მასთან გავიარე ასპირანტურა. შეიძლება ითქვას, რომ ის, რაც მამამ შემაყვარა ნიკო ბერძენიშვილმა შემასწავლა, სწორედ მისი დამსახურებით ჩამომიყალიბდა ისტორიული აზროვნება. საკანდიდატო დისერტაციაც მისივე ხელმძღვანელობით დავიცავი.

- რომელი იყო თქვენი პირველი გათხრები და რომელი ყველაზე შთამბეჭდავი?

- პირველი გათხრები იყო კახეთში, უჯარმაში. იქ გათხრებს გიორგი ლომთათიძე ხელმძღვანელობდა. რაც შეეხება, ყველაზე შთამბეჭდავს, ხოვლეგორას დავასახელებდი.

1954 წელს აკადემიკოსმა ნიკო ბერძენიშვილმა დაიწყო ხოვლეგორის არქეოლოგიური შესწავლა, სამუშაოები 7 წელი მიმდინარეობდა. ეს არა მხოლოდ ჩემთვის იყო ყველაზე მნიშვნელოვანი და შთამბეჭდავი გათხრები, არამედ ამ გათხრებმა ზოგადად ახალი ეტაპი შექმნა საქართველოს არქეოლოგიის ისტორიაში. საქმე ის არის, რომ ხოვლეგორას გათხრები გახლდათ ძველი ნამოსახლარების პირველი გათხრები.

იმ პერიოდში, მე-20 საუკუნის 50-იან წლებში, მართალია არქეოლოგიურ გათხრებს საქართველოში უკვე დიდი ხნის ისტორია ჰქონდა, მაგრამ არქეოლოგიური მასალა, ფაქტობრივად, მხოლოდ სამაროვნებიდან მომდინარეობდა. გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვნები მცხეთაში ცნობილია ჯერ კიდევ ბაიერნის გათხრებიდან (მე-19 ს.), მაგრამ ნასახლარები დადასტურებული არ იყო, ანუ სად ცხოვრობდა სამაროვნებში დაკრძალული ხალხი, ფაქტობრივად, არ იყო ცნობილი. ბრინჯაოს ხანის გორანასახლარის აღმოჩენა და მიგნება ნიკო ბერძენიშვილის დამსახურებაა. მანვე შემოიტანა სამეცნიერო მიმოქცევაში ტერმინი - გორა-ნამოსახლარები.

ნიკო ბერძენიშვილმა ახალგაზრდებისგან შეადგინა ექსპედიცია, რომლის ერთ-ერთი წევრი მეც ვიყავი და გიორგი ცქიტიშვი-

ლის ხელმძღვანელობით გაგვაგზავნეს შიდა ქართლში ნამოსახლარების აღმოჩენა-დაფიქსირებისთვის. მართლაც, ჩვენ მოვიარეთ თითქმის მთელი შიდა ქართლი, ქსნის ხეობა, ლიახვის ხეობა, ფრონეების ხეობები და 40-მდე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი დავადასტურეთ.

ერთ-ერთი ნამოსახლარი ნაწილობრივ გაითხარა ხოვლე გორაზე (კასპის რაიონში, სოფელ ხოვლესთან). ეს იყო ნამდვილად ეტალონური ძეგლი. 7 წლის განმავლობაში ძეგლი შეისწავლებოდა შემდეგი პრინციპით: ექსპედიციის ხელმძღვანელმა, ნიკო ბერძენიშვილმა დაგვაავალა თითოეულ ჩვენგანს სხვადასხვა მიმართულებით კვლევა, ანუ მაგ.: მე უნდა შემესწავლა განათხარი მასალა მატერიალური კულტურის კუთხით, გ. ცქიტიშვილს დაევალა ძველი ნამოსახლარის ნაგებობების განხილვა არქიტექტურულად, ლევან ჭილაშვილს სამაროვნის შესწავლა და ა.შ. ანუ, დაგვინანილა პრობლემები. სამწუხაროდ, ყველაფერი არ გამოქვეყნდა. პირადად მე მოვასწარი განათხარი არქეოლოგიური მასალის მონოგრაფიულად გამოქვეყნება, მაგრამ ნ. ბერძენიშვილის ჩანაფიქრის მიხედვით, ყველას თავისი პრობლემის კვლევის შედეგები უნდა დაენერა. ის კომპლექსური ნაშრომის გამოქვეყნებას გეგმავდა, საკუთარი შესავლით. ეს ნამოსახლარი ახალი აღმოჩენა იყო და ნ.ბერძენიშვილს მთელი თეორია ჰქონდა შემუშავებული იმასთან დაკავშირებით, თუ როდის დასახლდნენ ადამიანები ამ გორებზე, როდის შეწყდა იქ ცხოვრება და ა.შ., მაგრამ გარდაიცვალა და ვერ მოასწრო ჩანაფიქრის განხორციელება.

- ბატონო დავით, საქართველო იმდენად განებივრებულია ბრწყინვალე არქეოლოგიური ნიმუშებით, რომ საეტაპო მნიშვნელობის ძეგლების თემა საკმაოდ ფაქიზი და საინტერესოა. სხვა კიდევ რა ნიშნებით მოიაზრებთ ხოვლეს ეტალონურ არქეოლოგიურ ძეგლად?

- საქმე ის არის, რომ როგორც კი ხოვლე გორაზე დაზვერვითი თხრილები გაიჭრა, მაშინვე გამოჩნდა სრულიად უნიკალური, არაჩვეულებრივი ნამოსახლარი. გაკეთდა 4 მ სიგანის ჭრილი, მთელი ბორცვის ფერდი ჩაიჭრა და გამოჩნდა 3 რიგი ქვის კედლებისა, რომლებიც სარტყლისებურად გარს უვლიდა ბორცვს. მათ შორის დადასტურდა უზარმაზარი ფილაქნებით მოგებული სივრცე. ერთი შეხედვით, ზიკურატის საკულტო ძეგლის ანალოგი გეგონებოდათ.

აქ სახეზე იყო გამაგრებული ნაგებობა, ციტადელი, ფერდებზე კი ნამოსახლარი. ფაქტიურად გვიანბრინჯაოს ხანის ციხესიმაგრესთან გვექონდა საქმე, რომელსაც გარშემო თხრილი შემოუყვებოდა. ცხადია, ციტადელზე ცხოვრობდა მოსახლეობის ელიტარული ნაწილი, მეორე ნაწილში კი, მის გარშემო მდებარე ნამოსახლარები იყო განლაგებული. ანუ, გამოჩნდა მთელი კომპლექსი გვიანი ბრინჯაოს ხანის სოციალური სისტემისა. ხოვლეს აღმოჩენამდე არქეოლოგიურად მსგავსი არაფერი დადასტურებულა. აქ გამოვლინდა 8 კულტურული ფენა - დანყებული გვიანი ბრინჯაოს ხანის ადრეული ეტაპიდან, ადრეანტიკურ ხანამდე. ხოვლეს მრავალფენიანმა ძეგლმა წარმოაჩინა, თუ როგორ ცხოვრობდა აქ ხალხი დაახლოებით 1000 წლის განმავლობაში. მასალა, რომელიც მე დავამუშავე ფაქტიურად 1000 წლის დანალექს ასახავდა. დიახ, ხოვლეგორის კულტურული ფენები 1000 წელი ილექებოდა. დადასტურებულია უწყვეტი ცხოვრების კვალი და საეჭვოც არ არის, რომ მთელი ამ ხნის განმავლობაში აქ ერთი და იგივე ხალხი ცხოვრობდა (კერამიკას განვითარება ეტყობა, არის ცვლილებებიც, მაგრამ აშკარად ერთი მოდგმის ადამიანები სახლობდნენ).

მინდა აღვნიშნო, რომ შესანიშნავად იყო შემონახული არქეოლოგიური მასალა, აღმოჩენილია ოქროს მცირე ზომის ღილაკიც. შენობის სტრუქტურაც პირველად ხოვლეგორაზე დაფიქსირდა. ნასოფლარის სახლი იყო ერთოთახიანი, დაახლ. 25 მ². მას წინ ჰქონდა დერეფანი. ოთახი გაყოფილი იყო, მისი 1/3 ბრტყელი ქვებით მოფენილი მოედანი გახლდათ, მეორე მხარეს კი, მიწური იატაკი, მათ

შორის ქვებით გამოყვანილი არხი გადიოდა, ე.წ. „სანერწყული“, ე.ი. აქ საქონელი ეყენათ, თვითონ კი მიწურზე ცხოვრობდნენ. ოთახებში გამოვლინდა გასათბობილუმელი, პურის საცხობი ღუმელი, საკურთხეველი და სხვ.

- არის თუ არა ხოვლეზე ასახული სამყაროს ცივილიზაციის კულტურული გავლენები? საქართველოს კულტურული ტოლერანტობის კვალი?

- არქეოლოგიური მასალით ტოლერანტობაზე მსჯელობა რთულია, მაგრამ, როგორც მოგახსენეთ იქ დადასტურდა, პირველად საქართველოს არქეოლოგიის ისტორიაში, 8 ქრონოლოგიური ეტაპი. უძველესი დაახლ. ქ.წ. მე-14 საუკუნისაა, ზემოდან მე-3 ფენა კი, ადრეანტიკურ ხანას მიეკუთვნებოდა. აქ უკვე სკვითური ისრისპირები აღმოჩნდა და, რაც მთავარია, გამოვლინდა კერამიკის ცვლილება. ბრინჯაოს ხანაში დასტურდება შავი და ლეგა ფერის კერამიკა, აქ კი გაჩნდა წითელკეციანი, ანუ შეიცვალა გამონვის, როგორც ხარისხი, ისე ფორმებიც. გამოჩნდა, რომ ეს წითელკეციანი კერამიკა ურარტული კერამიკის მინაბაძია. რადგან მე-3 ფენამდე სულ შავი კერამიკა ამოდიოდა, რომელიც უცბად ჩანაცვლდა წითელკეციანით, სავარაუდოა, უცხო ინფილტრაცია. ანუ, ნამოსახლარზე შემოვიდა უცხო ნაკადი ურარტული სამყაროდან, რასაც ადასტურებს აქ აღმოჩენილი ურარტული კერამიკა. ცხადია, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ აქ მაინც და მაინც ურარტუელები შემოსახლდნენ. შესაძლოა, ეს იყვნენ უფრო სამხრეთით მცხოვრებ ქართველ ტომთა ნევრები, რომლებიც ურარტუელთა კულტურის გავლენას განიცდიდნენ და შეერწყნენ ადგილობრივ მოსახლეობას.

- უჯარმა ახსენეთ, რას გვეტყვიტ ქალაქის შესახებ?

- ისტორიულად ცნობილია, რომ უჯარმა იყო ქალაქი. “ვახტანგ დაჯდა უჯარმოს, და აღაშენა იგი ნაშენებითა უზომოთა”. იქ გადაიტანა ვახტანგ მეფემ ცენტრი. უჯარმის ციხესიმაგრე ძალიან საინტერესო, უნიკალური, არაჩვეულებრივი ძეგლია. მისი კედლის ნყოფაც კი თავისებურია, არქეოლოგები „უჯარმულას“ უწოდებენ.

- სად იყო ქალაქი?

- სოფელში ივრის ნაპირას ჩანდა კედლები, საფიქრებელია, რომ იქ იყო ქალაქი, რომელიც ჯერჯერობით არ არის გამოვლენილი. სამწუხაროდ, არქეოლოგიას ნაქალაქარი ჯერ არ დაუდასტურებია.

- ახლახან ჩაიარა თქვენმა 90 წლის იუბილემ, რას ეტყვით წლებისა და გამოცდილების სიმალლიდან ახალგაზრდობას?

- ვეტყვი, რომ ჩვენნაირი პატარა ქვეყნისთვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ისტორიას. თანამედროვე სამყაროსთვის სწორედ ისტორიით მიმზიდველი ხალხი ვართ. ჩვენ გვაქვს უძველესი, მრავალმხრივ საინტერესო კულტურა, რომლის განვითარებითაც უნდა შევძლოთ ინტეგრირება მსოფლიო ცივილიზაციის პროგრესულ მოვლენებთან.

- ანუ, დავით მუსხელიშვილის მთავარი გზავნილი მომავალ თაობას ამგვარია: საქართველოს მატერიალური კულტურით ინტეგრირება მსოფლიო ცივილიზაციის პროგრესთან?

- დიახ და მეორე გზავნილი - ეს მხოლოდ დიდი შრომის შედეგად მიიღწევა.

ინტერვიუ მიჰყავდა მაია ჩოლოყაშვილს

რედაქციისგან

გთავაზობთ ამონარიდს მიხეილ მუსხელიშვილის სტატიიდან:

„საქართველო ევროპული ქვეყანაა. ცნობილი არქეოლოგების აზრით სწორედ აქ იწყება ევროპა... პომპეუსმა საქართველოში რომი შემოიყვანა და უკვე პირველ საუკუნეში საქართველოში ქრისტიანობა შემოიჭრა, რომელმაც მე-3 საუკუნის დასაწყისიდან მთელი საქართველო მოიცვა. ამრიგად დასავლეთის ცივილიზაციის გარიჟრაჟზე საქართველო მასში მონაწილეობდა და დღეს შეიძლება ითქვას, რომ საქართველოს მზერა ყოველთვის მიმართული იყო დასავლეთისკენ, სანამ რუსეთმა არ დაიპყრო.

.... მხოლოდ ევროპის თავისუფალ და დემოკრატიულ სახელმწიფოთა ასოციაციაში განევრიანების შემდეგ შეიძლება ქართველი ერი დაიცვას თავისი ინდივიდუალობა, თავისი კულტურა და თავისი ტრადიციები და თავი დააღწიოს გიგანტურ რუსულ-აზიურ იმპერიაში შთანთქმის საშიშროებას”.

მიხეილ მუსხელი

სტრასბურგის უნივერსიტეტის იურიდიული და
პოლიტიკურ მეცნიერებათა ფაკულტეტის
პროფესორი

VICTIM D'UN ACCIDENT D. «TEL EN» ... VE

Le professeur Michel Mouskhély jouait un rôle éminent au sein du Mouvement fédéraliste européen

La mort tragique du professeur Michel Mouskhély, professeur à la faculté de droit et des sciences politiques et économiques de Strasbourg, survenue samedi au cours d'une randonnée dans les Alpes italiennes, a suscité une douloureuse émotion en Alsace, en particulier dans les milieux universitaires et «européens». Sa disparition prive l'université d'un professeur de grande qualité et de grand talent, et l'idée européenne d'un militant des plus sincères, des plus enthousiastes et des plus dynamiques.

M. Mouskhély avait quitté Strasbourg il y a une huitaine de jours pour se rendre au collège universitaire d'études fédéralistes du Val d'Aoste (Italie), où, comme déjà lors de ses dernières vacances, il devait faire une série de conférences à l'occasion d'un cours d'été organisé pour des étudiants européens, africains et américains. Passionné de la montagne, il avait effectué samedi matin l'ascension du «Gran Tornalin» (3.379 mètres) dans le massif du Cervin, en compagnie de son fils adoptif, d'un ami néerlandais, Jean Westernbroek, qui enseigne également au collège fédéraliste d'Aoste et d'un étudiant allemand.

C'est dans l'après-midi, sur le chemin du retour, que Michel Mouskhély glissa sur une piste de montagne, perdit pied et fit une chute mortelle dans un précipice.

M. Westernbroek a ainsi relaté les circonstances du drame :

« Nous avons quitté Valtournanche samedi matin. Après avoir atteint le sommet du Tornalin, nous avons déjeuné et fait un certain nombre de photos. La journée était si belle que nous n'avons pris le chemin du retour qu'à regret, vers 15 heures. Nous étions à mi-chemin entre le grand sommet et le petit sommet du Tornalin lorsque le professeur trébucha et glissa. Comme nous n'étions pas enrôlés, nous n'avons rien pu faire, sinon lui crier de s'accrocher aux buissons, il n'a pas pu tenir et il a fait une chute de 150 mètres le long de la paroi rocheuse escarpée. »

Les trois compagnons de Michel Mouskhély gagnèrent alors en hâte le petit village de Chenail, proche de Valtournanche et donnèrent l'alerte. Trois guides et quatre porteurs partirent immédiatement pour effectuer des recherches. Il ne leur fallut pas moins de dix heures d'efforts pour retrouver le corps qui a été ramené ensuite à Aoste.

Dès qu'elle eut connaissance du drame, Mme Mouskhély est partie pour cette dernière ville, d'où la dépouille mortelle de son mari sera ramené à Strasbourg par la route. Michel Mouskhély était né le 21 juillet 1903 à Tiflis (Géorgie).

Docteur en droit en 1931, il passa son agrégation en 1946. De 1946 à 1948, il enseigna le droit au Caire avant d'être affecté à l'université de Strasbourg, où il occupa la chaire de droit international public. Michel Mouskhély fut d'autre part le créateur et l'animateur du Centre de recherches sur l'U.R.S.S. et les pays de l'Est. Il a publié sur ces problèmes plusieurs ouvrages et de nombreux articles.

Mais sa notoriété était grande, plus encore peut-être en raison de ses cours, de ses conférences faites aussi bien en France que dans de nombreux pays étrangers, traitant des questions du fédéralisme. Le professeur Mouskhély a joué au sein du Mouvement fédéraliste européen un rôle de tout premier plan, au point que l'Assemblée nationale des députés de notre pays, il fut, entre autres, l'un des principaux animateurs du «Congrès du peuple européen» et, à ce titre, il participa activement il y a quelques années, à l'organisation d'élections européennes dans plusieurs villes d'Europe, en

Le professeur Mouskhély. (Photo DN)

particulier à Strasbourg et dans quelques autres localités du Bassin. Membre du comité de rédaction de la revue «Europe en formation», Michel Mouskhély avait encore tout récemment publié, sous le patronage du Centre international de formation européennes un nouveau livre : «Structures fédérales».

Selon ses vœux, la fédération européenne n'est pas seulement une nécessité vitale pour les nations européennes, elle est la condition de la paix et de la prospérité générale, elle est aussi la garantie de la liberté et de la dignité de l'homme.

«Visiting professors» de nombreuses universités étrangères, Michel Mouskhély était officier des palmes académiques. Sa mort tragique laisse un grand vide parmi tous ceux qui ont fait en l'Europe fédérée.

ზღაპრული სიმღიდრისა და სასწაულების ქვეყანა - ცხოვრება-მოღვაწეობის ამოუწურავი ელდორადო

„არქეოსკეპტრის“ დღევანდელი რესკოდენტი ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის მმართველი საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი ამირან კახიძე-გახლაშვილი.

ბატონი ამირანი 57 წელია საქართველოს არქეოლოგიას ემსახურება. ალბათ, ჩვენი მკითხველისთვის საინტერესოა, რა შებენიანი ქვეყანას და თავად არქეოლოგიას მისი მოღვაწეობის ნახევარ საუკუნეზე ხანგრძლივმა ისტორიამ?

- ბატონო ამირან, როგორ დაიწყეთ არქეოლოგიური მოღვაწეობა და რომელი იყო თქვენი მუშაობის ყველაზე მნიშვნელოვანი ეტაპი?

- სანამ უშუალოდ მოღვაწეობის შესახებ ვისაუბრებ, მინდა ჩემი ცხოვრების ერთ მეტად მნიშვნელოვან ფაქტზე გავამახვილო ყურადღება. მე მაჭახელას ულამაზესი ხეობის მკვიდრი ვარ. გასული საუკუნის 50-იან წლებში აჭარისწყლის პედაგოგიური სასწავლებელი დავამთავრე. ეს გახლდათ ძალიან მაღალი დონის სასწავლებელი, სწორედ იქ მიღებულმა განათლებამ ჩაუყარა საფუძველი ჩემს მომავალ მოღვაწეობას. ანუ, აღარ გამჭირვებია სწავლა არც უმაღლეს სასწავლებელში, არც ასპირანტურაში.

არ შემიძლია მადლიერებით არ გავიხსენო აკადემიკოსი ანდრია აფაქიძე. 1961-1964 წლებში, როდესაც მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ასპირანტი ვიყავი, ჩემი ხელმძღვანელი ანდრია აფაქიძე გახლდათ.

ეს იყო ადამიანი, რომელმაც დიდად განაპირობა ჩემი, როგორც პროფესიონალის მომავალი. მას ძალიან უყვარდა ახალგაზრდებთან მუშაობა. სწორედ მისი გავლენით მეც სულ ახალგაზრდებთან ვმუშაობ. ერთი სიტყვით, ისიც კი არ ვიცი, შევძლებდი თუ არა დისერტაციის დროულად დაცვას ბატონი ანდრიას ფასდაუდებელი მზრუნველობის გარეშე. ის ჭეშმარიტად ეროვნული მოღვაწე იყო, კეთილსინდისიერი, აუნაზღაურებელი შრომა მიუძღვის სამშობლოს წინაშე. მინდა სიამაყით აღვნიშნო, რომ მე ანდრია აფაქიძის, ანუ აკადემიის სკოლა მაქვს გავლილი და დიდწილად სწორედ ამას ვუმაღლი ჩემს ყველა წარმატებას.

- რომელი იყო თქვენი პირველი გათხრები? რას გვეტყვით საკუთარი არქეოლოგიური აღმოჩენების შესახებ?

- პირველი გათხრებიც ბატონი ანდრიას დამსახურებით განვახორციელე, მისი ინიციატივით დადგინდა ჩემი საკანდიდატო დისერტაციის თემა - ფიჭვნარის ნაქალაქარი. ასპირანტურაში ჩა-

საბარებლად საჭირო იყო დამენერა ამ ძეგლის რეფერატი. მაშინ ფიჭვნარზე არსებული ინფორმაცია ძალიან მწირი იყო. 1953, 1956 წწ. ფიჭვნარში ქ-ნ ნინო ხოშტარას ჰქონდა ჩატარებული მცირე სამუშაოები. 1961 წლიდან დავინყე დაზვერვები და იმდენად ბევრი ზედაპირული მასალა შევაგროვე, რომ ნებისმიერ ექსპედიციას შეშურდებოდა. 1964 წლიდან უკვე ინდივიდუალური გათხრები განვახორციელე და მას აქეთ ყოველწლიურად ვხელმძღვანელობდი არქეოლოგიურ ექსპედიციებს ფიჭვნარის ნაქალაქარსა და ახლად აღმოჩენილ სამაროვნებზე. ჩემი კვლევების არსებითი შედეგი არის ის, რომ ფიჭვნარი იქცა აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ერთ-ერთ ეტალონურ ძეგლად. პირადად ჩემთვის კი ფიჭვნარი ნამდვილი ელდორადაა, ზღაპრული სიმდიდრისა და სასწაულების ქვეყანა, საეტაპო ძეგლია. მე ანტიკოსი არქეოლოგი ვარ, 57 წლიანი მოღვაწეობის განმავლობაში 1300-ზე მეტი სამარხი შევისწავლე და შემიძლია თამამად განვაცხადო, რომ არსად ისე ბრწყინვალედ არ არის წარმოდგენილი ქვეყნის კონტაქტები იმდროინდელ ცივილიზაციასთან (განსაკუთრებით ბერძნულ სამყაროსთან), როგორც ფიჭვნარში.

- ძალიან თამამი განცხადებაა, უფრო კონკრეტულად რა გაძლევთ ამის საფუძველს?

- პირველ ყოვლისა, ძეგლის გრანდიოზულობა, კომპლექსურობა. ის მდებარეობს მდინარე ჩოლოქისა და ოჩხამურის ხერთვისთან. ასე კარგად გადარჩენილი ძეგლი მეორე ლეგენდარული კოლხეთის ზღვისპირეთში ჯერჯერობით არ აღმოჩენილა. რა თქმა უნდა, ფაზისთან შედარებით ფიჭვნარი ეპიზოდური იქნება მხოლოდ, მაგრამ სამწუხაროდ, ფაზისი ჯერ აღმოჩენილიც არ არის, ამიტომ ურბანისტული ცივილიზაციის კვლევისთვის არა მარტო საქართველოს ზღვისპირეთის, არამედ მთელი პონტოსპირეთისათვისაც, სწორედ ფიჭვნარია ეტალონური ძეგლი.

მოგეხსენებათ, უნინ კოლხეთის დაბლობი ზღვით იყო დაფარული. პირველი დასახლება ადრებრინჯაოს ხანაში გაჩნდა ქობულეთის ტორფიან ველზე (ისპანი). მაგრამ მომდევნო ეპოქებისთვის აქაური არემარის დაჭაობების გამო მოსახლებამ II ათასწლეულის შუა ხანებიდან ჩოლოქისა და ოჩხამურის შესართავისკენ გადაინაცვლა. ნარმოიშვა მძლავრი კოლხური დასახლება, რომელიც გახდა ერთ-ერთი ძირითადი ცენტრი დასავლურ-ქართული ტომობრივი კულტურის გენეზისისა, შემდეგ კი კოლხეთის სამეფოსი. ანტიკური ხანისთვის ის იქცა 100 ჰექტარზე გაშლილ საქალაქო ტიპის ცენტრად, რომელიც ჩართული იყო მსოფლიო ისტორიულ პროცესებში. სახეზეა უწყვეტი ცხოვრების კვალი დანყებული შუა ბრინჯაოს ხანის ბოლო საუკუნეებიდან (XV - XIV სს.) II საუკუნემდე. დავადგინეთ ნაქალაქარის კავშირები მსოფლიოს მრავალ ცენტრთან, განსაკუთრებულად ინტენსიური კონტაქტები ჩანს მსოფლიო ცივილიზაციის ისეთ ცენტრთან, როგორც იყო ათენი (ატიკა). აღმოჩენილია კულტურის ბრწყინვალე ძეგლები, რაც საბერძნეთთან განსაკუთრებულ ურთიერთობებს ადასტურებს.

მუშაობის პირველ ეტაპზე ქობულეთის გორაკ-ბორცვოვან ზოლში დიდი სამუშაოები ჩავატარეთ ახალი ქვის ხანის, ნეოლითის კვლევის მიმართულებით. დადასტურდა, რომ დასავლეთ საქართველოს დიდი წვლილი მიუძღვის მითვისებითი მეურნეობიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე გადასვლის პროცესებში. ჩვენი კვლევის მეო-

რე, მთავარი ეტაპი გვიან ბრინჯაო ადრე რკინის ხანის შესწავლა გახლდათ. ახალი ძეგლების გათხრის შედეგად დადგინდა, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, ჭოროხის აუზი, აჭარა-გურია კოლხური კულტურის უძველესი კერები იყო.

ნივთიერი კულტურის ძეგლების მსგავსად ურარტულ-ასირიულ ცნობებში დაცული მონაცემები ადასტურებს, რომ სწორედ აქ, ჭოროხის აუზში წარმოიქმნა უძველესი სახელმწიფოებრივი გაერთიანებები დიაოხი და კოლხა. ასეულობითაა აღმოჩენილი მეტალურგიის უძველესი ქურა-სახელოსნო. მაგრამ მაინც, ჩვენი კვლევების უმთავრესი ობიექტი ფიჭვნარის ნაქალაქარი და ვრცელი სამაროვანია. დღეისათვის შესწავლილია ნაქალაქართან უშუალოდ დაკავშირებული კლასიკური ხანის (ქ.წ. V-IV სს) 560 სამარხი. მოპოვებული გვაქვს მდიდარი და მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალა, რომელთა მიხედვითაც მტკიცდება, რომ ქ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებისთვის სახეზეა კოლხეთის სამეფო, ურბანისტული და სამონეტო ცივილიზაცია. როგორც უკვე აღვნიშნე, ფიჭვნარში შეისწავლება ქ.წ. V-IV ს. ბერძნულ ეთნოსთან დაკავშირებული ნეკროპოლი. გათხრილია 500-ზე მეტი სამარხი და ასეულობით სააღაპო მოედანი. იმავეს თქმა შეიძლება ელინიზმის ეპოქის სამაროვნის შესახებ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, შესანიშნავ-

ვად გადარჩენილი მეტად მდიდრული და მრავალფეროვანი საიმ-
ქვეყნო ინვენტარი. 1360 სამარხიდან იყო გაძარცვული მხოლოდ
ორი, რაც უნიკალური შემთხვევაა მსოფლიო არქეოლოგიაში. ფიჭ-
ვნარი ჭეშმარიტად გულუხვი, ღვთით ბოძებული ძეგლია.

- ელინისტური ეპოქის რამდენი სამარხია გათხრილი და რაზე
მეტყველებს ბერძნული ნეკროპოლის დადასტურება ფიჭ-
ვნარის ტერიტორიაზე? როგორია ძეგლის საერთაშორისო
მიმზიდველობა?

- ფიჭვნარში გათხრილია ელინისტური ეპოქის 360 სამარხი. ჩვე-
ნი ქვეყნის აღმოსავლური და ძველბერძნული ცივილიზაციების
ინტერესი ფიჭვნარის მიმართ კვლავაც ძალზე დიდია. ვფიქრობთ,
საკმარისი უნდა იყოს იმის აღნიშვნა, რომ 1998 წელს შეიქმნა სა-
ქართველო - დიდი ბრიტანეთის (ოქსფორდის უნივერსიტეტი, აშ-
მოლის მეზუმი. ხელმძღვანელი მ. ვიკერსი) ერთობლივი ექსპედი-
ცია, რომელმაც უწყვეტად იმუშავა 2010 წლამდე. ეს კონტაქტები
მომავალშიც გაგრძელდება.

- რა შემატა ქართველ არქეოლოგებს და ზოგადად ფიჭვნა-
რის გათხრებს ბრიტანელებთან თანამშრომლობამ?

- პირველ ყოვლისა ის, რომ გათხრების პროცესში ჩაერთნენ
მთელი მსოფლიოს მეცნიერები, სტუდენტი-პრაქტიკანტები და
ა.შ. გარდა ამისა, ყოველწლიურად ჩვენი მუზეუმის 2 წარმომადგე-
ნელი მიემგზავრებოდა ოქსფორდში, რაც მეტად მნიშვნელოვანია
სამეცნიერო გამოცდილების გაღრმავებისთვის. თუმცა, მე ვიტყო-
დი - ფიჭვნარი იმდენად მნიშვნელოვანი ძეგლია, რომ მასზე მუშა-
ობამ უცხოელებსაც დიდი ცოდნა-გამოცდილება შესძინა.

- ანუ ფიჭვნარმა ერთგვარი არქეოლოგიური სკოლა ჩამოაყალიბა?

- რასაკვირველია, და კიდევ ბევრ არქეოლოგს აღზრდის, რადგან ფიჭვნარი ამოუწურავი ძეგლია.

- ბატონო ამირან, ახლა მოვწყდეთ ამ ზღაპრული სიმდიდრის ელდორადოს, ფიჭვნარის გარდა სხვა გათხრების შესახებ რას გვიამბობთ?

- რაოდენ ბევრი მიმუშავია არქეოლოგიაში ნათლად მხოლოდ მაშინ დავინახე, როდესაც კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულმა სააგენტომ ჩემი და შოთა მამულაძის ერთობლივი სქელტანიანი ქართულ და ინგლისური ენაზე დაწერილი მონოგრაფია - „აჭარის არქეოლოგიური ძეგლები, 2017“ დასტამბა.

საქმე ის არის, რომ მე, როგორც კი დავამთავრე ასპირანტურა ანდრია აფაქიძის დამსახურებით დავინყე მუშაობა ისტორიის ინსტიტუტის არქეოლოგიურ სექტორში. მაშინ შტატის მოპოვება ძალიან რთული იყო. მე ვიყავი წარგზავნილი ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტიდან. 1966 წელს შევასრულე ინსტიტუტის თხოვნა და დავბრუნდი ამ შესანიშნავ ქართველოლოგიურ დაწესებულებაში. ახლა ვფიქრობ, რომ სწორად მოვიქეცი, რადგან იმთავითვე აჭარაში ყველა აღმოჩენის თანამონაწილე გავხდი. მაგრამ მაინც, განსაკუთრებით საინტერესო გამოდგა ბოლო წლები. ვფიქრობთ, სათავე დავუდეთ სრულიად ახალ მიმართულებას მსოფლიო არქეოლოგიაში. ეს არის აჭარის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი 50-მდე მეგალითური ძეგლი, რომლებიც უკავშირდება ქვის ხანიდან ლითონის საუკუნეზე გარდამავალ ეპოქაში ფერადი ლითონების, მეტალურგიის მეტად აქტუალურ საკითხებს. გამოჩნდა აქაური მეტალურგების მიერ შეტანილი დიდი წვლილი ქ.წ. IV-II ათასწლეულების ისტორიულ პროცესებში (არამარტო ჩვენი ქვეყნის, არამედ ზოგადად, კაცობრიობის). ისინი მეტალურგიული პროცესების ნოვატორები გახლავთ - სიახლეთა დანერგვისა და შრომის ნაყოფიერების არნახული ზრდის თვალსაზრისით. მოკლედ მოგახსენებთ ჩვენი წინაპრების მეტალურგიული ნოვატიების შესახებ:

ნოვატია 1

მისი არსი კლდოვან-ქარაფოვან მდინარეთა კალაპოტში კარიერებიდან გამოტანილი ნედლეულის გამდიდრების, ფლოტაციის მიზნით აბაზანისებრი ქვის გოლების ამოკვეთაა. მათში ათავსებდნენ მადანს, ხელოვნურად შექმნილი ჩანჩქერების მიშვების გზით გოლებში იქმნებოდა მორევისებრი ბრუნვა, რაც ასუფთავებდა მადანს უსარგებლო, ფუჭი ქანებისგან - ხდებოდა ე.წ. ფლოტაცია. გოლების განზომილებები შთამბეჭდავია, სიგრძე 26-20-18 მ, დიამეტრი 7-8 მ. და ა.შ.

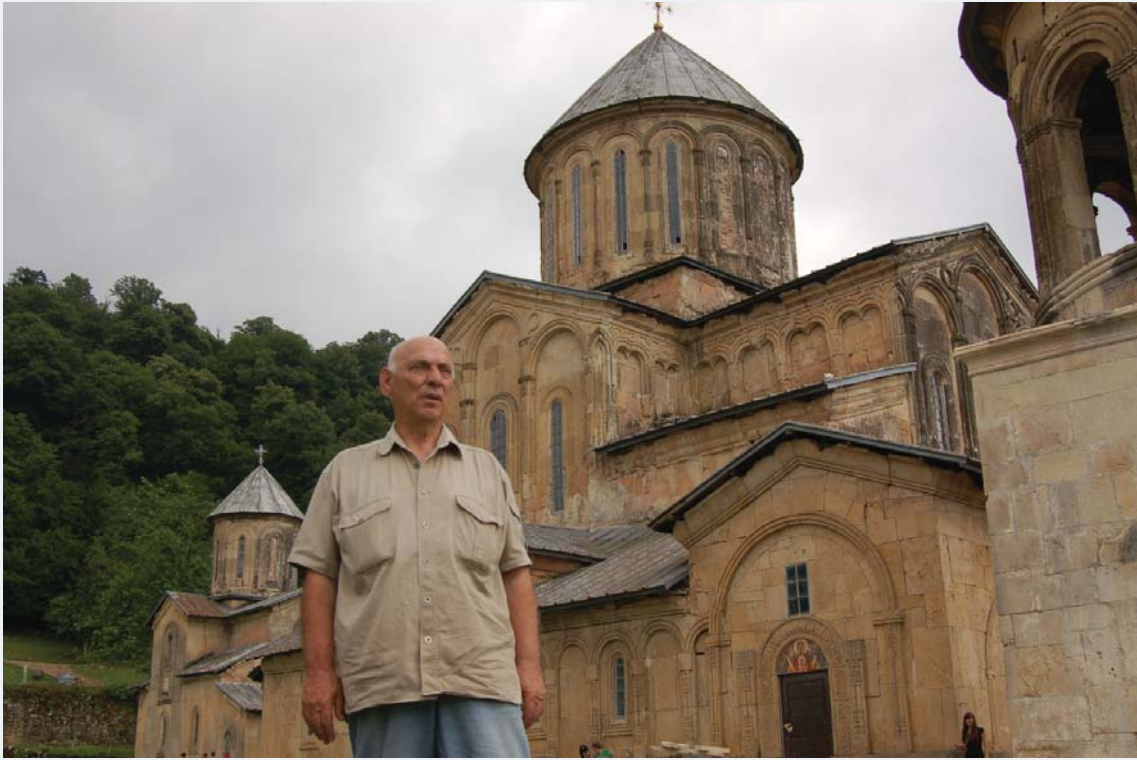
ნოვაცია 2

არანაკლებ საინტერესოა მორიგი სიახლე. მეტალურგიის პროცესებში აუცილებელი იყო ქურაში ლღობის, სითხედ ქცევისთვის მადნის დაფშვნა-დაქუცმაცება. ქვის ხელით ნაკეთი გობები სასურველ შედეგს ვერ იძლეოდა. აქაც პროფესიონალმა ხელოსნებმა მიაგნეს სრულიად ახალ ხერხს, რომელიც შრომის ნაყოფიერების ზრდას ითვალისწინებდა - ქვის გოლების ირგვლივ ნახვენ ქვის გობებში მათ მიერ შექმნილი მარტივი მექანიზმით ფლოტაციაქმნილი ნატეხების დანანევრება. შედეგად: არნახულად გაიზარდა შრომის ნაყოფიერება.

ნოვაცია 3

მეგალითური ძეგლების პარალელურად, ფლატეების განმენდის დროს ხშირად ფიქსირდება წვრილი არხები და პატარა, ციცქნა გობები. ამ მინიატურული გობების პირის დიამეტრი 5,7 ზოგჯერ 12 სმ-ია, სიღრმე 10-12 სმ. ჩვენ გავიხსენეთ სვანეთის მაგალითი (იქ ოქროს ნივთების ჩასაძირად ფიცარზე ვერძის ტყავს აკრავდნენ) და გამოვიტანეთ დასკვნა, რომ აქ პატარა შენაკადების სათავეების ქვიშნარებში ნაკადულს ორ-სამჯერ მძიმე ოქროსა თუ სხვა ფერადი ლითონების კრისტალები მოჰქონდა. წყალი რაკრაკით მოდიოდა, ნედლეული კი ნელ-ნელა იძირებოდა ზემოთ აღნიშნულ ქვის მინიატურულ გობებსა თუ არხებში. შემდეგში ხელოსანი არხებს ჩამოუვლიდა და ნედლეულს აგროვებდა... აი, ასე მარტივად კეთდებოდა ასეთი დიდი საქმე.

- ბატონო ამირან, თქვენ ბრძანეთ, რომ სულ ახალგაზრდებთან მუშაობთ, რას ეტყვით ამ ახალგაზრდებს 57 წლის სამეცნიერო მოღვაწეობის სიმალლიდან?

მინდა ახალგაზრდა თაობამ იცოდეს, რომ ისე სწრაფად გავიდა საველე მუშაობის 57 წელი, მოხედვაც ვერ მოვასწარი. მთავარია არ იცხოვრონ უმიზნოდ, გულწრფელად ემსახურონ ჩვენს ქვეყანას, ცუდი ქმედებანი ძალზე დიდი რაოდენობითაა, კარგი კი წვეთ-წვეთობით... სიკეთით უნდა ვიცხოვროთ.

ინტერვიუ მიჰყავდა მაია ჩოლოყაშვილს

დიდნაური - ივნისი - 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის ივნისში დიდნაურის ნაქალაქარზე (დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტი) განხორციელდა არქეოლოგიური გათხრები (ხელმძღვ. კონსტანტინე (კიაზო) ფიცხელაური).

გათხრების შედეგად საბოლოოდ დადგინდა თავდაცვითი თხრილის ზომები 1 თხრილის დასავლეთ ნაწილში. თხრილი გაჭრილია ყვითელ თიხნარში, რომელსაც ლორლოვანი ჰორიზონტალური ბუნებრივი ფენები შემოუყვება. სწორედ ეს მასაა გამოყენებული ქალაქის გალავნის მშენებლობის დროს.

დადგინდა, რომ „დიდნაურის“ ნაქალაქარის გალავანსა და თავდაცვით თხრილს შორის 5 მ სიგანის ბრტყელი, ქვა-ლორლით მოკირწყლული ჰორიზონტალური სარტყელის ქვების ფენა ბუნებრივია და ზემოდან თხელი თიხნარი და ჰუმუსი ფრავს, რომელიც უსაძირკვლო გალავნის ქვეშ გრძელდება.

როგორც ჩანს, თავდაცვით თხრილს გარე პერიმეტრზეც ქვიშნართა და ლორლოვანი ფენით შევსებული ხის ბრტყლად დაფენილი კონსტრუქციების 2 მ სიგრძის გალავანი შემოუყვებოდა, რომლის

ARCHAEOLOGICAL DIGEST

სიმაღლე 2-3 მ უნდა ყოფილიყო. თავდაცვითი თხრილის ამ მონაკვეთის განმენდისას საკმაოდ ნათელი ნარმოდგენა შეიქმნა ქალაქის ფორტიფიკაციაზე.

მასშტაბური სამუშაოები განხორციელდა ნაქალაქარის ინფრასტრუქტურის მოსაწყობად. მოწყობა ნაქალაქართან მისასვლელი ახალი გზა, შესასვლელი ნაქალაქარის ტერიტორიაზე და განხორციელდა დამცავი სამუშაოები.

განსაკუთრებულად მნიშვნელოვანი სამუშაოები ჩატარდა „დიდნაურის“ ნაქალაქარის ჩრდილო პერიმეტრის ზოლის გასწვრივ თავდაცვითი ზონის გასამაგრებლად, რადგან ამ მხრიდან იგი დასაცავი იყო კერძო მიწათმფლობელთა უკანონო ხელყოფისგან.

მნიშვნელოვანი სამუშაოები ჩატარდა სამაროვნის ტერიტორიაზე. ექსპედიციამ სამაროვნის პირველი უბნის განათხარ ფართობზე განახორციელა სარეაბილიტაციო სამუშაოები. სამაროვნის მეორე უბანზე კი წარიმართა გათხრები, რომელთა შედეგად გამოვლინდა ქვა-მინაყრილიანი 12 ორმოსამარხი.

ნაქალაქარისა და სამაროვნის მთელი ტერიტორია გადაღებულია „დრონის“ აპარატურით, რაც საფიქსაციო სამუშაოების განხორციელების საფუძველია.

DIDNAURI - June – 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in 2018 in the former city of Didnauri (The municipality of Didnauri) archeological excavations were carried out (the head - Konstantine (Kiazo) Pitskhelauri).

As a result of the excavations, the defensive ditch measures were finally determined in the western part of the 1 ditch. The ditch is cut

in yellow loam which has rocky horizontal natural layers around it. Exactly this mass is used during the building of the city fence.

It was established, that the 5 m horizontal girdle stone layer paved with stone rocks placed between the former city of “Didnauri” and the defensive ditch is natural and from the above is covered with thin loam and humus, which continues under the fence which is without foundation.

As it seems, on the outer perimeter of defense ditch had 2 m length wooden flatly spread out construction fence filled with sand and pebble layer around it, which's height must have been 2 – 3 m. During the cleaning of this section of defense ditch a

fairly clear idea was created on city fortification.

Large works were carried out to arrange the city's infrastructure. A new road to the former city was arranged, the entrance to the territory of the former city and protective works were carried out.

Particularly important works were carried out to reinforce the defensive zone along the northern perimeter line of the former city, of “Didnauri”, as it should have been protected from this side from unlawful endeavor of private landlords.

Important works were carried out on the territory of the graveyard. The expedition carried out rehabilitation works on the excavated area of the first section. On the second section of the grave yard, as a result of which was detected 12 mound burials with stone mounds.

The whole territory of the former city and graveyard is taken by camera drone, which is the basis for carrying out fixation activities.

ჩხოროტსჰუ - ივნისი - 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის ივნისში ჯუმათის უბნის სოფელ ლენურნუმეში განხორციელდა არქეოლოგიური სამუშაოები (ხელმძღვ. ნიკო მურღულია). ექსპედიციის მიზანი იყო ჩრდილოეთ კოლხეთში სამთამადნო კერების დაფიქსირება, ვინაიდან, არსებობდა ინფორმაცია, რომ აქ ერთ-ერთ საკარმიდამო ნაკვეთში მუდმივად ჩნდებოდა რკინის წიდეები და კერამიკული მილები, რაც მეტალურგიული საწარმოს არსებობაზე მეტყველებს.

2018 წელს საკარმიდამო ნაკვეთის ზედა და ქვედა ტერასებზე გაიჭრა 4 სადაზვერვო თხრილი. ქ.ნ. XII-X სს-ის კულტურულ ფენაში დაფიქსირდა თიხის ბათქაშებისა და საქშენი მილების ნატეხები, კერამიკული ჭურჭლის დამწვარი ფრაგმენტები და რკინის წიდეები. მაღალი ტემპერატურის ზემოქმედების შედეგად რკინის წიდეები ჩამდნარი იყო თიხის მილებსა და ბათქაშებში. ქურის კედლები არ დადასტურებულა. ისინი, როგორც ჩანს, განადგურებულია მინის დამუშავების დროს.

იმის გათვალისწინებით, რომ მეზობლად არსებულ სოფელ ჭოლაში მე-20 საუკუნის 70-იან წლებში გათხრილია რკინის წარმოების წინარე ანტიკური ცენტრი, ამ ობიექტზე აუცილებელია არქეოლოგიური კვლევების გაგრძელება.

CHKHOROTSKHU – June – 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in June 2018 in the village of Letsurtsume of Jumati section, archeological works were carried out (the head - Niko Murghuli).

The aim of the expedition was to state mining hearth in the North Colchis, as there was information that in one plot of land around house was constantly appearing iron slags and ceramic pipes, which indicates

the existence of a metallurgical enterprise.

In 2018 four intelligence trenches were cut at the upper and lower terraces of the plot of land around house. In cultural layer of XII – X centuries was stated the pieces of clay plaster and building pipes, burnt fragments of ceramic vessels and iron slags. As a result of high temperature, iron slags were melt in clay pipes and plasters. Kiln wall were not confirmed, as it seems they are destroyed during land cultivation.

Considering that in the neighboring village of Chogha in the 70s of the twentieth century, the antique center of iron production was excavated, in this place it is necessary to continue archaeological studies.

მელიღელე - ივნისი - 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის ივნისში სოფელ მელანთან, ადგილ მელიღელეში (გურჯაანის მუნიციპალიტეტი) განხორციელდა არქეოლოგიური გათხრები (ხელმძღვ. კონსტანტინე (კიაზო) ფიცხელაური).

ექსპედიციამ ნიადაგისეული საფარისგან განმინდა მელიღელე II-ის სამხრეთი ნაწილი, თითქმის 300 კვ.მ ფართობზე მოაშორა მას მიწის თხელი ფენა და მოამზადა გათხრებისთვის. ტაძრის ფართობი დაიყო 10-10 მეტრიან კვადრატებად. გასათხრელ ფართობზე, რელიეფის მიხედვით, აშკარად გამოიკვეთა ტაძრის კონფიგურა-

ცია, ირგვლივი შემალღებითა და ცენტრის დიდი ფართობის და-
დაბლებით. გაჭრილი თხრილების მიხედვით განმენდილ ტერი-
ტორიაზე მკვეთრად გამოისახა ტაძრის ირგვლივი ქვაყრილის
კონტურიც.

C კვადრატი - ექსპედიციამ ძეგლის სამხრეთ აღმოსავლეთით,
შემოსაზღვრა (17X5მ) ფართობი, სადაც ჰუმუსოვანი ფენის აღე-
ბის შემდეგ გამოჩნდა ქვაყრილი, რომელიც გასული საუკუნის 60-
იან წლებში ჩატარებული გათხრების შედეგებიდან გამომდინარე,
სამლოცველოს მთლიანად ერტყმის გარს.

D კვადრატი - მთლიან კვადრატზე ჰუმუსოვანი ფენის მოხსნის
შემდეგ, დაახლოებით 1-1,5 მეტრის სიღრმეზე გამოჩნდა დამწვარი
ქვის ყრილი. ქვების პრეპარაციისას გამოვლინდა სხვადასხვა და-
ნიშნულების რამდენიმე შენაწირი ნივთი - თიხის მცირე ზომის სას-
მისი, ობსიდიანის ისრის პირები, ბრინჯაოს სამკაული.

ამრიგად, მიმდინარე წელს ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა
გათხრებმა დაადასტურა, რომ ტაძარი მედიდელე II დიდი მნიშვნე-
ლობის არქეოლოგიური ძეგლია, რომელმაც ივრის ზეგანზე ადრე
ურბანული დასახლებების აღმოჩენის შემდეგ განსაკუთრებული
მნიშვნელობა შეიძინა, ვინაიდან, ივრის ზეგნის აღმოჩენით არსე-
ბითად შეიცვალა ისტორიოგრაფიაში დამკვიდრებული შეხედუ-
ლებები აღმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფოს წარმოშობას-
თან დაკავშირებით, შესაბამისად, აუცილებელია მედიდელე II-ის
არქეოლოგიურად შესწავლის გაგრძელება.

MELIGHELE – June- 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preserva-
tion of Georgia, in June 2018 near the village of Melaani, in Melighele
(Gurjaani Municipality) archeological excavations were carried out (the
head – Konstantine (Kiazo) Pitskhelauri).

The expedition cleared from the soil cover the South part of the Me-

lighele II, it removed the thin layer of land from it at almost 300 sq.m. and prepared for excavation. The temple area was divided into 10-10 meter squares. On the area of excavation, according to relief, the temple configuration has been identified clearly, with surrounding rise and lowering of the center's large area. According to the cut ditches on the cleaned area the contour of the stone pile around the temple was dramatically displayed.

C square - the expedition to the south east of the monument, bounded (17X5m) area, where after removing of the humus layer appeared stone embankment, which according to the results of the excavations carried out in the 60s of the last century, surrounds the chapel completely.

D square - After the removal of the humus layer on the whole square, about 1-1.5 meter in depth, appeared the burned stone embankment. During the preparation of stones, several items of various purposes were revealed - a small size cup of clay, the Obsidian arrow blades, bronze jewelry.

Thus, archaeological excavations carried out in the current year confirmed that the Temple Meligle II is an archaeological monument of great significance, which had acquired special significance after discovering urban settlements on Iori plateau, as by discovering Iori Plateau significantly has changed established views in Historiography, regarding to the origin of the state of Eastern Georgia, consequently, it is necessary to proceed with archaeological studies of Melighele II.

ზიარი - ივლისი - 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის ივლისი გურჯაანის მუნიციპალიტეტის სოფელ ზიარში, ქვედა და შუაპალეოლითურ ღია ტიპის სტრატეგიცირებულ სადგომ ზიარი 2-ზე განხორციელდა არქეოლოგიური გათხრები (ხელმძღვ. ნიკა თუშაბრამიშვილი).

ძველი უძველესი და ძველი ადამიანების კირქვის საბადოსთან არსებული სახელოსნოა. მისგან დაახლ. 300 მ-ის დაშორებით მდებარეობს პალეოლითური სადგომი ზიარი-ფხოველი (ზიარი 1). ზიარი 1 ადამიანთა იმ ჯგუფების საცხოვრებელია, რომლებიც ქვის ნედლეულს ზიარი 2-ზე მოიპოვებდნენ.

2018 წლის საველე არქეოლოგიურ სეზონზე ჯაგნარისგან გაინმინდა მიწის ზედაპირი. გათხრები მიმდინარეობდა 12 კვადრატზე (A1-A6; B1-B6). საძიებო თხრილებისა და აეროფოტოების მეშ-

ვეობით, კიდევ ერთხელ დადგინდა ძეგლის გავრცელების ზუსტი ფართობი; გაკეთდა ფოტოგრამმეტრია (მონაცემები მუშავდება ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტში); განათხარი მასალის ზუსტი ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ფიქსაციის მიზნით დადგენილი ტერიტორია დაიფარა კოორდინატული სისტემით შედგენილი კვადრატული ბადით; გათხრილი სედიმენტები გაიცრა და გაირეცხა; დახარისხდა ქვისა და ძვლის მასალა და განისაზღვრა წინასწარი კლასიფიკაცია. აღებულია ნიმუშები პალეობოტანიკური და პალინოლოგიური ანალიზებისთვის; მასალა გადაეცა სოფ. ვეჯინში არსებულ ივ. ბერიტაშვილის სახელობის მუზეუმს. გაითხარა B2- B3, C2- C3; D 2-D 3 კვადრატების მე-4 და მე-5 ლითოლოგიური ფენები. მე-5 ლითოლოგიური ფენა სტერილურია, ხოლო მე-6 ლითოლოგიური ფენის საკმაოდ ვრცელი მონაკვეთი ნაკერალა შრეა. აქ აღმოჩენილია უძველესი კოცონის, ცეცხლის კვალი. ფენაში დაფიქსირდა ძეგლის ამა თუ იმ ფენის დათარიღებისთვის მნიშვნელოვანი არტეფაქტები.

სულ აღმოჩნდა 300-მდე არტეფაქტი და მანუპორტი.

საერთო იერით ქვის მასალა ძალიან პრიმიტიულია. უფრო პრიმიტიულიც კი, ვიდრე დმანისის სადგომზეა დადგენილი. გაკეთდა რამდენიმე არტეფაქტის 3D ფოტოც. მე-3, მე-4 და მე-5 ფენებში გამოვლინდა სხვადასხვა ცხოველის განამარხებული ძვლები. მათი უმეტესობა ფრაგმენტირებულია, მაგ-

რამ ნაწილის იდენტიფიკაცია შესაძლებელია და ისინი შეისწავლება უახლოეს მომავალში.

ექსპედიციამ ჩაატარა დაზვერვითი სამუშაოები, როგორც ზიარის მომიჯნავე არეალებში, ისე მის მოშორებით არსებულ ხეობებში. დაზვერვებისას აღმოჩნდა სპილოს (მისი წინაპრის, მასტოდონტის), მარტორქისა და სხვა ცხოველთა ნაშთები; გამოვლინდა გვიანდელი ეპოქის ობსიდიანიც, რაც იმის მიმნიშნებელია, რომ ამ მცირე ტერიტორიაზე გვიანდელი ეპოქების ძეგლებიც უნდა იყოს.

2018 წლის გათხრების ყველაზე მნიშვნელოვანი აღმოჩენა ფაუნისტური მასალაა (ცხოველების ძვლები). უძველესი ფაუნა გამოვლინდა ქვის იარაღებთან ერთად. დადასტურება იმ ვარაუდისა, რომ ზიარისა და მისი შემოგარენის ქვის არტეფაქტები და ფაუნა ერთმანეთთან შესაბამისობაშია მომავალი კვლევების საქმეა.

ZIARI- JULY – 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in July 2018, in the village Ziari of Gurjaani municipality, on stratified dwelling place Ziari – 2 of lower and middle Paleolithic type, archeological excavations were conducted (the head – Nika Tushabramishvili).

The monument is the working shop existing at limestone deposit of very old and old people. From it 300 m away is located the Paleolithic dwelling place Ziari - Pkhoveli (Ziari 1). Ziari 1 is the dwelling place of those groups of people, who used to get stone raw material on Ziari – 2.

In 2018 on the field archeological season the ground surface was cleaned from shrubbery. Excavations took place on 12 squares (A1-A6; B1-B6). Through the searching ditches and aerial photos, the exact area of the monument distribution was once again determined; Photogrammetry was made (Data is processed at Ilia State University); For accurate horizontal and vertical fixation of excavated material, deter-

mined area was covered with a squared net made by coordinated system. Excavated sediments were sifted and washed. The stone and bone material were sorted and the preliminary classification was determined. Samples are taken for Paleobotanical and Paleological analysis. The material was delivered to Ivane Beritashvili Museum in the village Vejini. The 4th and 5th Lithological layers of B2- B3, C2- C3; D 2-D 3 squares were excavated. The 5 lithological layer is sterile and quite widespread section of the 6th Lithological „Nakerala” layer.

There was discovered the fire trace of an ancient bonfire. In the layer there were discovered significant artefacts for dating this or that layer.

Totally up to 300 artifacts and manuports were found.

With general appearance stone material is very primitive. Even more primitive than established in Dmanisi dwelling place. 3D photos of some artefacts were made. In the 3rd, 4th and 5th layers the bones of various animals have been identified. Most of them are fragmented, but partial identification is possible and they will be studied in the near future.

The expedition carried out observation operations both in adjacent areas of Ziari, and in the existing gorges away from it. During the observation, the remains of the ele-

phant (its ancestor, mastodon), rhinoceros and other animal were found; The obsidian of later epoch was also detected, which indicates that there must be the monuments of later epochs in this small area.

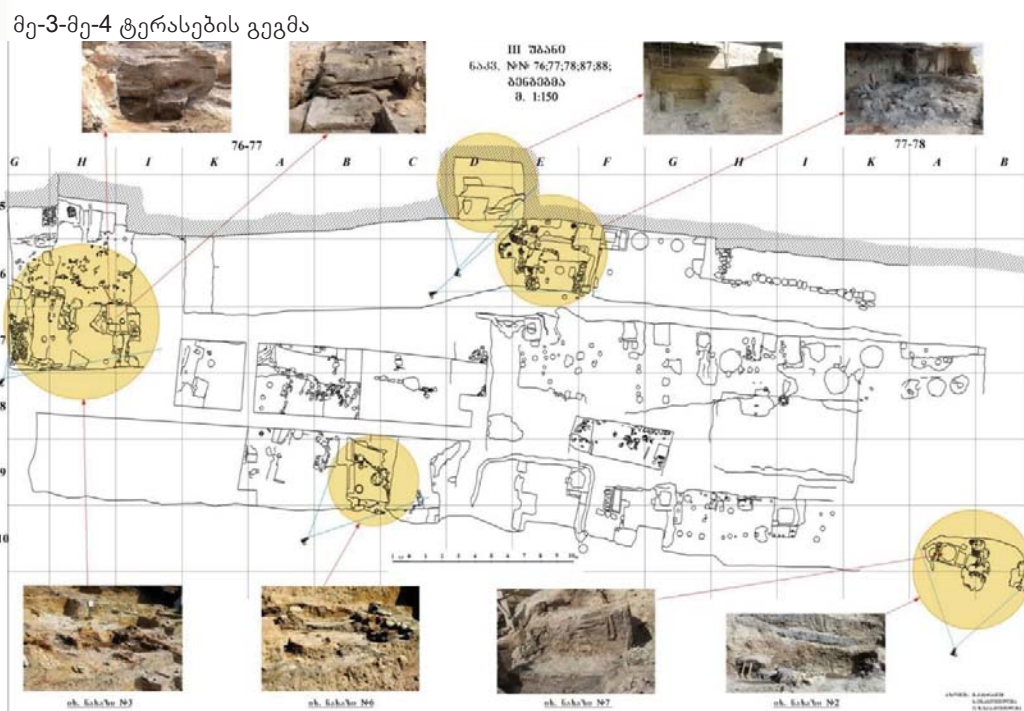
The most important discovery of excavation of 2018 is the faunistic material (animal bones).

The ancient fauna was discovered with stone tools. Confirmation of the supposition, that the stone artifacts and fauna of Ziari and its surrounding are in line with each other is a matter of future research.

გრაკლიანი ბორა - ივლისი - 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის ივლისში გრაკლიან გორაზე (კასპის მუნიციპალიტეტი) ჩატარდა არქეოლოგიური სამუშაოები (ხელმძღვ. ვახტანგ ლიჩელი). ამ ეტაპზე გაინმინდა და გაითხარა IV ტერასის, 77-ე ნაკვეთის H7, G7, F7, K7, K8, I7, I8 კვადრატები.

H7, G7, F7 კვადრატების ზედაპირული განმენდის შემდეგ დაინყო გათხრითი სამუშაოები. მოიხსნა დაახლოებით 10-15 სმ სისქის მოყავისფრო-მონაცრისფრო დამწვარი ბათქაშიანი ფენა. აიკრიფა კერამიკის ფრაგმენტები და ოსტეოლოგიური მასალა.

77-ე ნაკვეთი, III ტერასა, H7 კვადრატში.
წრიული ორმოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ
ნაწილში აღმოჩენილი ქვის თასი

N 1 ორმოში გამოვლენილი ნაცრისფრად
გამომწვარი თიხის ქილა

77-ე ნაკვეთი, III ტერასა, K7 კვადრატში
ნაცროვანი ფენის განმეხდის დროს
აღმოჩენილი ორნამენტირებული ძვლის
ჩქიფი

H7 კვადრატში სათავსის აღმოსავლეთ ნაწილში, ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებით დაფიქსირდა დამწვარი თიხის კონსტრუქცია, სავარაუდოდ, ბაქანი ან ტიხარი. მის ჩრდილოეთით დადასტურდა ორმო. ამავე კვადრატის უკიდურეს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში გაითხარა წრიული ორმო.

G7 კვადრატში ზედაპირულად გაიწმინდა წინა ნლებში გათხილი სათავსი. კვადრატის ჩრდილოეთ ჭრილთან გაიწმინდა სამი ორმო, რომლებიც განლაგებულია აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით.

F7 კვადრატის ჩრდილოეთ ნაწილში გაითხარა 8 ორმო.

E7 კვადრატში გაითხარა N 9 ორმო, რომელიც N 8-დან ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობს. სამუშაოები გაგრძელდა დასავლეთით, IV ტერასაზე, 77-ე ნაკვეთის B6, B7, C6, C7, D6, D7, E7 კვადრატებში.

D6, D7 კვადრატებში მოიხსნა 10-15 სმ სიმაღლის მონაცრისფრო ხრეშის ფენა. D6 კვადრატის ჩრდილოეთ ნაწილში გამოვლინდა სხვადასხვა ზომის 9 ორმო (ორი ორმო გადადის E7 კვადრატში). ორმოების სამხრეთით დადასტურდა 2015 წელს F8-G8 კვადრატებში დაფიქსირებული სანიაღვრე არხის გაგრძელება. არხში აღმოჩნდა კერამიკული და ოსტეოლოგიური მასალა, ბათქაშის ფრაგმენტები და ბრინჯაოს რამდენიმე უსახო ნატეხი. არხი ორიენტირებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთით.

აღნიშნულ სექტორებში აკრეფილი კერამიკის ფრაგმენტები ძირითადად მოშავო-მონაცრის-

ფროდ, ნაცრისფრად და ჩალისფრად გამომწვარია. დადასტურებულია პირ-გვერდების, გვერდების, ძირ-გვერდების, ყურისა და ყურ-გვერდის რამდენიმე ფრაგმენტი. კეცი ძირითადად ცუდად არის განლექილი და შეიცავს სილასა და სხვადასხვა მინერალურ მინარევს. ორნამენტები წარმოდგენილია ამოღარული და ნაკანრი კონცენტრული ხაზებითა და ირიბი ჭდეებით.

K7, K8, I7, I8 კვადრატებში მოიხსნა 7-დან 10 სმ-მდე სისქის მონაცრისფრო ქვიშანარევი მიწის ფენა.

თხრილი V ტერასაზე, 77-ე ნაკვეთის G4 და H4 სექტორებში დამხრობილია აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე. აქ პირველ ეტაპზე მოიხსნა ჰუმუსის ფენა, რის შედეგადაც თხრილის დასავლეთ ნაწილში დაფიქსირდა დიდი ზომის ქვაყრილი. ქვაყრილის დიდი ზომის ქვების მოხსნის შემდეგ გამოვლინდა თხრილის ცენტრალურ ნაწილში, კერძოდ დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ განლაგებული ქაოსური წყობის ქვაყრილი.

თხრილში გამოიყო 4 კულტურული ფენა.

აშკარაა, რომ აღნიშნულ თხრილში რამდენიმე ნგრევის ფენაა. კერამიკული მასალის მიხედვით ძნელი სათქმელია კონკრეტულად რომელ პერიოდს მიეკუთვნება ზედაპირზე არსებული ქვაყრილი, მაგრამ სავარაუდოა, რომ ის გვიანდელია. მცირე ზომის ქვაყრილის ნგრევის თარიღი კი, ქ.წ. I ათასწლეულის შუა ხანებია.

IV ფენა გრაკლიან გორაზე შესწავლილი მცირე ზომის ტაძრების სინქრონულია.

76-ე ნაკვეთი, IV ტერასა, D5 კვადრატი. მონაცრისფრო-ფხვიერ ფენაში აკრეფილი კერამიკის ფრაგმენტები

GRAKLIANI HILL – July – 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in July 2018, on the Grakliani hill (Kaspi Municipality) archeological works were conducted (the head - Vakhtang Licheli). At this stage the squares H7, G7, F7, K7, K8, I7, I8 of 77th plot of IV terraces were cleaned and excavated.

After cleaning H7, G7, F7 started excavation works. The brownish – grey burn plastered about 10 – 15 cm thick layer has been removed. The fragments of ceramic and osteological material have been picked up.

In the East part of the storeroom in square H7, from the north to the south direction the construction of the burned clay was observed, presumably, dock or wall, in the North direction from it the pit was observed. In the extreme South – West part of the same square was found circled pit.

In the square G7 superficially was cleaned the storeroom excavated in the previous years. Three pits were cleaned in the North cut of square, which are placed in the direction from East to west.

In the North part of F7 square 8 pits were ditched.

N 9 pit was ditched in the square E7, which is located in North – west from N 8. The works were continued in the West, on the terrace IV, in B6, B7, C6, C7, D6, D7, E7 squares of the of the 77th plot.

10-15 cm power grayish gravel layer was removed in the squares D6, D7. In the Northern part of the D6 square, 9 pits of different sizes were detected (two pits go into E7 squared). In the south of the pits was confirmed the continuation of drainage channel recorded in the squares F8-G8 squares in 2015. Ceramic and Osteological material was discovered in the channel, the fragments of plaster and some faceless pieces of bronze. The channel is oriented from South – East to North – West.

The fragments of the ceramics picked in the above sectors are mainly fired in blackish – greyish, grey and straw – colored. Several fragments of edge – sides, sides, bottom – sides, ear – ear – sides are confirmed. The clay tile is poorly precipitated and contains sand and other mineral admixtures. Ornaments are presented with scratched concentric lines and indirect notches.

In the squares K7, K8, I7, I8, was removed about 7 to 10 cm thick layer of ground mixed with sand.

Ditch on the V terrace, in the sectors of G4 and H4 is bent on the east-west axis. Here in the first stage, the layer of humus was removed, after which in the western part of the trench was observed large sized stone embankment. After removing large rocks of stone embankment, in the central part of the trench was revealed stone embankment arranged in chaotic manner, in particular from West to East.

4 cultural layers were separated out in the ditch.

It is obvious, that there are several layers of destruction. According to the ceramic material, it is hard to specify to which period belongs the stone embankment existing on the surface, but it is likely that it may be dates as later. The destruction date of small size stone embankment, is the middle ages of I millennium.

The IV layer is synchronized with small temples studied on the Grakliani hill.

ხუნნი - ივლისი - 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის ზაფხულში ხუნნის ციხეზე (მარტვილის მუნიციპალიტეტი, სოფ. ხუნნი) განხორციელდა არქეოლოგიური გათხრები (ხელმძღვ. ნიკო მურღულია). სამუშაოები შესრულდა ხუთ უბანზე - ციტადელზე, ციხის ტერიტორიის

#6 თხრილში გამოვლენილი გალავნის საძირკველი. აერო-ფოტო

ხუნის ციხის აეროფოტო, 2018 წელს შესწავლილი თხრილების დართვით

ადრეანტიკური ხანის ფენა #1 თხრილში ნაგებობის კედლებს შორის

აეროფოტო, ნაგებობის საერთო ხედი

შუა, ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ ნაწილებზე.

გათხრების მიმდინარეობისას სრულად გამოიკვეთა ციტადელზე #1 თხრილში ნაწილობრივ გამოვლენილი ნაგებობის გეგმა. გეგმის მიხედვით ნაგებობა შედგებოდა აფსიდიანი დარბაზისგან, აფსიდის სამხრეთისა და ჩრდილოეთის მხრიდან მიშენებული სამკუთხა სათესები. ნაგებობაზე დაფიქსირდა რამდენიმე გადაკეთებისა და მშენებლობის კვალი. კულტურული ფენები და კედლის წყობები შემორჩენილია ფრაგმენტულად; დარბაზისა და აფსიდის მიჯნაზე დადასტურდა კირით მოლესილი იატაკი, რომლის თავზე მოგვიანებით დაუგიათ ჰიდრავლიკურხსნარიანი იატაკი, მასზე დაუნყვიათ კერამიკული ფილები, ხოლო გვიან შუა საუკუნეებში ჩაუყრიათ ქვევრები, რის შედეგადაც ნაგებობის სტრუქტურული ნაწილები ძლიერ დაზიანდა. სავარაუდოდ, აქ იდგა ადრექრისტიანული (V-VI სს.) ტაძარი, რომელიც მოგვიანებით გადააკეთეს - აამაღლეს საკურთხეველი, დარბაზის კედლებს მიადგეს სვეტები და სხვ.

ნაგებობაში გამოვლინდა ქვის ჯვრის მომცრო ფრაგმენტი. მასზე შემორჩენილია ორი მკლავი, სავარაუდოდ, ზედა და მარჯვენა. ეს აღმოჩენა ხელს უწყობს ნაგებობის თავდაპირველი ფუნქციის განსაზღვრას. მის ჩრდილოეთ მონაკვეთში

კოშკის საერთო ხედი ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან

გამოვლინდა ქვითა და აგურით ნაშენი სარკოფაგი; სამარხი გაძარცულია, დაფიქსირდა რამდენიმე მიცვალებულის ჩონჩხის უსისტემოდ განლაგებული ნაწილები.

ნაგებობის სამხრეთ კედელთან დადასტურდა ადრე ანტიკური ფენა, რომელიც ამ პერიოდისთვის დამახასიათებელ კერამიკული ჭურჭლის ფრაგმენტებს შეიცავდა. ეს ფენა დაზიანებულია საკულტო ნაგებობის საძირკვლის გაჭრისას.

ციხის აღმოსავლეთ ფერდობზე, #8 თხრილში დაფიქსირდა 16,8 სიგრძის გალავნის საძირკვლამდე დანგრეული ფრაგმენტები, კედლის ქვედა სტრუქტურა გადარეცხილია.

ციხის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, სადაც კარგად იკითხება გალავნის კედლების კონტურები, #7 თხრილში გამოვლინდა ოთკუთხა კოშკის ნანგრევები; მისი კედლები ნაშენია კირის ხსნარზე, კარგად გათლილი კირქვის კვადრებით. გალავანში ჩაშენებული კოშკის ნაწილი მოქცეულია ციხის გარეთ. ასეთი შვერილი კოშკები დამახასიათებელია შუა საუკუნეების ფორტიფიკაციებისთვის. ისინი განკუთვნილია მტრის იერიშის ადვილად მოგერიებისთვის.

ქვაჯვარის ფრაგმენტი

ლარიანი და გვერდობაქეცილი კრამიტები #1 თხრილიდან

KHUNTSI – August – 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in August 2018, on the fortress Khuntsi (the municipality of Martvili, village Khuntsi) the archeological excavations were conducted (the head. Niko Murghulia). The works were carried out on 5 sections – On the citadel, in the middle, North and East parts.

In the course of the excavation, in the ditch on the citadel N1, fully was detected partially identified building plan. According to the plan, the structure consisted of an arch hall, from the South and North side of arch Triangular storerooms are built. A few altering and construction traces were observed on the building. Cultural layers and the wall placement are remained in a fragmented manner; lime overlaid floor was confirmed on the boundary of the hall and edge, on the top of which was placed the floor with hydraulic solution, on it were placed ceramic slabs and in the late Middle centuries were placed wine-jars, as a result, structural parts of the building were damaged. Presumably, the Christian (V-VI cc) cathedral temple was standing here, which was later restored - they raised the altar, the pillars were attached to the hall walls and others.

A stone cross smallish fragment was found in the building. Two arm is remained on it, presumably upper and right. This discovery helps to determine the initial function of the building. In its northern section there was found a stone and a brick built sarcophagus; The tomb was robbed, some parts of the deceased skeleton were observed which were placed in unsystematic manner.

At the south wall of the structure was confirmed early antique layer that contained fragments of ceramic vessels characterized by this period. This layer is damaged when cutting the foundation of a cultic building.

On the eastern slope of the fortress, in the # 8 ditch, were observed

the destroyed fragments to the bottom of the fence of 16,8 length, the lower structure of the wall is washed.

In the North – West part of the fortress, where the contours of the walls are well read, ruins of the four squared tower is detected in the #7 ditch. Its walls are built in lime solution, with squares of well sharpened lime. The part of the tower built into the wall is placed out of the fortress. Such stretched out towers is characterized for fortifications of the middle centuries. They are for repulsing with enemy attack easily.

ძალისი - ივლისი - 2018

გათხრების საერთო ხედი

#1სათავესი

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის აგვისტოში ძალისის არქიტექტურული კომპლექსის ტერიტორიაზე (მცხეთის მუნიციპალიტეტი) განხორციელდა არქეოლოგიური სამუშაოები (ხელმძღვ. გოდერძი ნარიმანიშვილი).

#1 სათავსოში აღმოჩენილი მინის ჭურჭელი

#2 სათავსოში აღმოჩენილი თიხის ბულები. 3. 1 სათავსოში

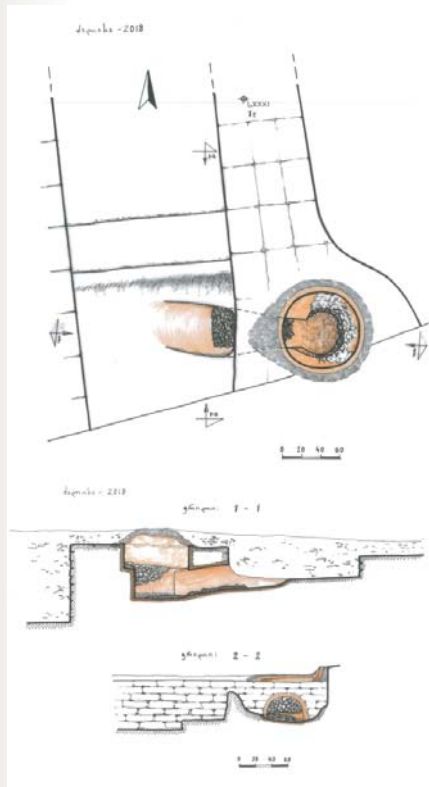

გათხრები წარიმართა 280 კვ/მ ფართობზე. ჰუმუსის ფენა მოიხსნა 0.2 მ სიღრმეზე; კულტურული ფენების კვლევა განხორციელდა საშუალოდ 1.0 - 1.2 მ სიღრმეზე; სრულად გასუფთავდა 2017 წელს გამოვლენილი ნაგებობის კედლები და იატაკი; ჩატარდა შესწავლილი ფართობის ნაწილის რეკულტივაცია.

სამუშაოები წარიმართა LXVIII, LXIX, LXXX და LXXXI ნაკვეთებში.

2017-2018 წლებში წარმოებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად, ძალისის დიდი არქიტექტურული კომპლექსის გათხრილი ნაწილის სიგრძემ აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზე 25 მეტრს, ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე 23 კი მეტრს მიაღწია (სულ გათხრილია 575 კვ. მ).

ჰუმუსის მოხნის შემდეგ გამოჩნდა ინტენსიური კრამიტყრილი, რომელიც შედგებოდა ბრტყელი და ღარიანი კრამიტების ნატეხებისგან. კრამიტების დიდი ნაწილი შეღებილია წითელი საღებავით. კრამიტყრილის დონეზეც შეინიშნებოდა ძლიერი ხანძრის კვალი. კრამიტები ალიზის აგურით ნაგებ კედლებზე არ დაფიქსირებულა. ისინი ეყარა მხოლოდ სათავსებსა და კორიდორებში. კრამიტყრილის მოხნის შემდეგ გამოჩნდა თიხატკეპნილი იატაკები. იატაკებზე ფენებად იყო დატკეპნილი სუფთა ნაცარი, რომელზეც

მინის სადნობი ქურა. გეგმა და ჭრილები

ხის დამწვარი ძელები ეყარა. კრამიტყრილში გამოვლინდა დიდი რაოდენობით ბათქაში ხის მორებისა და დაწნული ტოტების ანაბეჭდებით.

სავარაუდოა, რომ კრამიტის სახურავი ხის მორებით შეკრულ კარკასზე იყო დაყრდნობილი. კარკასში გამოყენებულია ხის ტოტების წნულიც. მთელი ეს კონსტრუქცია კი შელესილია ალიზის მასით.

კომპლექსის ყველა კედელი ამოყვანილია ალიზის აგურით. ალიზის კედლები დაყრდნობილია რიყის ქვით განყობილ საფუძველზე, რომლებიც ყველა კედლის ქვეშ ფიქსირდება.

2017-2018 წლებში გაითხარა დიდი კომპლექსის ორი სათავსი და ორი დერეფანი.

 # 1 სათავსში აღმოჩნდა თიხის ორი ბულა (ერთი მათგანი **2017** წელს), რომლებზეც ირანის შაჰების გამოსახულებები და არამეული წარწერები იკითხება. თიხატკეპნილი იატაკის ცენტრში ჩადგმული იყო თიხის ქოთანის. მასში მინის ოთხი ჭურჭელი დადასტურდა.

 # 2 სათავსი გათხრილია მხოლოდ ნაწილობრივ. **2018** წელს სრულად გამოვლინდა ჩრდილოეთი და დასავლეთი კედლები. სახლის შიდა პერიმეტრზე მოიხსნა ზედა ფენა. აღმოჩნდა ნახანძრავი ფენა, რომელიც შეიცავს დიდი რაოდენობით კრამიტს, ძელების და ნახშირეზულ ფრაგმენტებსა და ბათქაშებს.

კრამიტყრილში გამოვლინდა თიხის **2** ბულა და რკინის ნივთის ფრაგმენტები.

დიდი კომპლექსის დასავლეთითა და ჩრდილოეთით დაფიქსირდა ინტენსიური კრამიტყრილი.

კომპლექსის ტერიტორიაზე გაითხარა 5 უინვენტარო ორმოსამარხი. მიცვალებულები დაკრძალული არიან ქრისტიანული წესით. სავარაუდოდ, სამარხები გვიან შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება. აქვეა გვიანდელი შუა საუკუნეების დარბაზული ეკლესიის ნანგრევები, რომლის გარშემო სამაროვანი ყოფილა გამართული.

2018 წელს ჩატარებულმა გათხრებმა დაადასტურა, რომ კომპლექსი ძალისის ნაქალაქარის მნიშვნელოვანი ნაწილია და მისი სრული გათხრა მთელი კომპლექსის მთლიანობაში შესწავლას შეუწყობს ხელს. ამდენად, აუცილებელია გაგრძელდეს კომპლექსის შესწავლის სამუშაოები.

DZALISI – August- 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in August 2018, on the territory of Dzalisi's architectural complex (the municipality of mtskheta) archeological works were conducted (the head Goderzi Narimanishvili).

The excavations were carried out on the slope of 280 square meters. Humus layer was removed in the 0.2 m depth, the study of the cultural layer was carried out on average in the depth of 1.0 – 1.2 m; Fully was cleaned the walls of the building and floors revealed in 2017; recultivation of studied area was carried out.

The works were carried out in LXVIII, LXIX, LXXX and LXXXI plots.

As a result of archeological works, the length of Dzalisi's big architectural complex on the line of 25 m in the East – West and on the line of North – South achieved 23 m (575 square meters are excavated in all).

Intensive tiled roof pile was discovered after removing humus, which contained the pieces of flat and guttered tiles. The large part of tiles is painted in red paint. On the level of tile pile was observed the trace of strong fire. Pile with mud brick were not observed. They were scattered only in storerooms and corridors. After removing pile of the tile

appeared the floors of tamped clay. The clean embers were tamped in layers, on which were scatter wooden burnt beams from a tree trunk. In the pile of tile were observed large amount of plasters with wooden logs and prints of braided branches.

It is likely that the roof of the tile was based on a wooden enclosure frame. The cane of tree branches is used in the carcass. All this construction is smeared in mud brick mass.

All the walls of the complex are built with the mud brick. Unfired brick walls are leaned on the foundation made with riverside bricks, which are observed under every wall. In 2017-2018, two storerooms and two corridors of a large complex were ditched.

In the # 1 storeroom there were two bullas of clay (one of them in 2017), on which are readable images of the Iranian Shah and the Aramaic inscriptions. In the center of clay tamped floor was placed clay pot. In which were confirmed four glass vessels.

The # 2 storeroom is only partially ditched. In the year 2018 North and West Walls were fully identified. The upper layer was removed on the internal perimeter of the house. It turned out to be a torched layer, which contains a large amount of tile, fragments of burnt and plasters.

In the pile of tile were observed 2 bullas of clay and the fragments of iron items. In the west and north of the great complex, intense pile of tile was observed.

In the territory of the complex were ditched 5 pit gravels without inventory. The deceased are buried in the Christian manner. Presumably, the gravels belong to late middle centuries.

There are also ruins of the late medieval hall church, which was surrounded by grave.

The excavations carried out in 2018 confirmed that the complex is an important part of the Dzalisi's former city and its complete excavation will facilitate the study of the entire complex. Thus, it is necessary to continue the complex study work.

ნოქალაქევი - ივლისი - 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის ივლისში ნოქალაქევი (სენაკის მუნიციპალიტეტი), ნოქალაქევის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმძღვ. ნიკო მურღულია) განახორციელა არქეოლოგიური გათხრები.

სამუშაოები წარიმართა ნოქალაქევის ნაქალაქარის ქვედა ტერასის აღმოსავლეთ ნაწილში, ორ უბანზე - F და G თხრილებზე.

F თხრილი გაფართოების შემდეგ

.F თხრილში გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა (2)

.F თხრილში გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა

F თხრილი გაიჭრა 2016 წელს, ორმოც მონამეთას სახელობის ეკლესიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით 40 მეტრში. წელს F თხრილი გაფართოვდა ჩრდილოეთით. სამუშაოები ძირითადად თხრილის ჩრდილოეთ მონაკვეთზე წარმოებდა. მოიხსნა ჰუმუსოვანი ფენა. გამოვლინდა უამრავი, კერამიკული ჭურჭლისა და სამშენებლო კერამიკის ფრაგმენტი (ჩრდილოეთ ფერდობიდან ჩამორეცხილი).

2018 წელს F თხრილზე წარმოებულმა სამუშაოებმა უკეთ წარმოაჩინა წინა წლებში გამოვლენილი ელინისტური ნამოსახლარი. გამოვლინდა დიდი რაოდენობის კერამიკული ჭურჭლის ფრაგმენტი, ძირითადად საყოფაცხოვრებო დანიშნულების. ძალიან მცირე იყო სამშენებლო კერამიკული მასალა. F თხრილში გამოვლენილი ნაგებობები ტიპური კოლხური სახლის ნაშთებია.

Ⓔ თხრილი გაჭრილია ნაქალაქარის ქვედა ტერასის აღმოსავლეთ ნაწილში, IV საუკუნის გალავნის კიბესთან. გაინმინდა თხრილის ცენტრალურ და ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში აღმოჩენილი ფენა. ფენაში გამოვლინდა გვიან შუა საუკუნეების კერამიკა.

Ⓔ თხრილში გამოვლენილი კედელი, ხედი ჩრდილო-დასავლეთიდან

თხრილის ცენტრალურ ნაწილში აღმოჩნდა სამშენებლო წყობა. კედელი ნაგებია საშუალო და დიდი ზომის კირქვებით, ქვები ერთმანეთთან კირითაა დაკავშირებული. კედელი საკმაოდ დაზიანებულია. სავარაუდოდ, გვიანი შუა საუკუნეებით ან XIX საუკუნით უნდა დათარიღდეს.

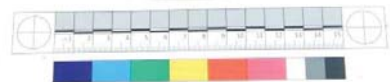

Ⓔ თხრილში გამოვლენილი ბავშვის სამარხი, ხედი სამხრეთიდან

თხრილის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში გამოიკვეთა ფენა, რომელშიც აღმოჩნდა შესაბამისი პერიოდის საყოფაცხოვრებო ნარჩენები - ლურსმნები, მინის ნატეხები და სხვ. თხრილის ცენტრალურ ნაწილში გამოვლინდა მცირეწლოვანი ბავშვის ჩონჩხი. უინვენტარო სამარხი დასავლეთ-აღმოსავლეთით დამხრობისაა, მიცვალებული დაკრძალული ყოფილა ქრისტიანული წესით. სავარაუდოდ, სამარხი 6-დან 10 წლამდე ბავშვს ეკუთვნოდა.

NOX/1876
(100)

Ⓔ თხრილში გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა.

Ⓔ თხრილის ფენებიდან უმეტესად გვიანი შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალა ამოვიდა. თუმცა, ასევე აღსანიშნავია ადრე, შუა, ადრეანტიკური და ელინისტური ხანის კერამიკა, რომელიც არეული ფენებიდან მომდინარეობს.

NOKALAKEVI – July – 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in August 2018, in July 2018 (in the municipality of Senaki) the expedition of Nokalakevi conducted (the head Niko Murghulia) archeological excavations.

The works were carried in the East part of the lower terrace of the former city of Nokalakevi, in two sections - on the ditches of F and G.

The ditch F was cut in 2016 in 40 meters North East of forty martyrs. This year the F hole expanded north. The works were mainly on the northern section of the ditch. Humus layer was removed. A fragment of lots, ceramic vessels and construction ceramics (washed from the northern slope) were revealed.

In 2018, the works conducted in the F ditch demonstrated better the Hellenistic settlement revealed in previous years. A large amount of ceramic vessel fragment was revealed, mainly for household use. Construction ceramic material was very little. The buildings found in the F ditch are the typical Colchian houses.

G ditch is cut in the eastern part of the lower terrace of the former city, at the staircase of the IV century fence. The layer found in the central and north-western part of the trench was cleaned. In the layer was found late medieval ceramics.

In the central part of the trench the construction system was discovered. The wall is built of medium and large size limestone, the stones are connected to each other. The wall is quite damaged. It is supposed to be dated in the Middle Ages or XIX centuries.

In the north-eastern part of the trench was identified a layer in which the household waste of the relevant period were discovered- nails, the pieces of glass and others. In the central part of the ditch the underage child skeleton was discovered. The burial ground without inventories is

leaned in the west-east, the deceased is buried in Christianity manner. Presumably, the burial belonged 6 to 10 years old child.

From the layers of G-Trench layers of the late medieval archaeological material emerged. However, it is noteworthy the ceramics of Hellenistic age, earlier, the middle, which is originated from the distinct layers.

გუდაბერტყა - ივლისი - 2018

კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის ივლისში გუდაბერტყას ნამოსახლარზე (გორის მუნიციპალიტეტი) განხორციელდა არქეოლოგიური სამუშაოები (ხელმძღვ. გიორგი მინდიაშვილი). გათხრები ჩატარდა 5 უბანზე.

II უბანი, ორი იატაკი და თიხის ჭურჭელი პირველ იატაკზე; ხედი W-დან

II უბანზე მოპოვებული არტეფაქტი

I უბანზე დეკონსერვაცია გაუკეთდა თხრილის სამხრეთ მესამედში არსებულ დონეს, რომლის ერთ მესამედზე წარმოდგენილი იყო ადრებრინჯაოს ხანის მტკვარ-არაქსული კულტურის ფენა (დანანევრებული სამშენებლო დონეების სახით).

II უბანზე განხორციელდა სრული დეკონსერვაცია და

III a უბანი, მტკვარ-არაქსული კერამიკა ღობის ორმოში

III b უბანი, სახლი N 6, ხედი კერაზე და წინკარში გასასვლელზე - დასავლეთიდან

V უბანი, საძიებო თხრილები პროფილის სამხრეთით, ხედი სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან

გაითხარა აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული ფართობი. მოიხსნა ბათქაშის ფენა. რბილი ნახშირნარევი ფენის ქვეშ გაიწმინდა მოტკეპნილი იატაკი, რომელიც ძლიერ დაზიანებულია მელიის სოროთი, გადარჩენილი იყო მხოლოდ თხრილის აღმოსავლეთ კედელთან. მის ჩრდილოეთ ბოლოსთან გაიწმინდა ბორდიურის ძირის მსგავსი ძლიერ დაზიანებული სტრუქტურა. პირველი იატაკის ზედაპირი უსწორმასწოროდ, მაგრამ კარგად იყო მოტკეპნილი. სიღრმეში აღმოჩნდა მეორე იატაკი, რომელიც წრიულსანაცრიანი საკურთხევლის იატაკის დონეს ემთხვევა. ამ დონეზე საკურთხევლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, კვადრატში დაფიქსირდა ქვებით მოკირწყლული ზედაპირი. აქ მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა სტანდარტული გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანისაა. მათგან განსაკუთრებულად საინტერესოა თიხისგან დამზადებული წრიული საბეჭდავი, მთელი კოჭობი და პატარა ქოთანი.

II უბანზე, საკურთხევიანი შენობის ჩათვლით, დაფიქსირდა ორი იატაკისა და ერთი ქვის საფუძვლის სახლის (სულ სამი) სამშენებლო დონე.

III a უბანზე, თხრილში, კორდოვანი ფენის ქვეშ გამოვლინდა

დაზიანებული და გადარეცხილი, გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანისთვის დამახასიათებელი ლუმელების ფრაგმენტები, რომლებიც წარმოდგენილი იყო წვრილი რიყის ქვებისა და თიხის ჭურჭლის ნატეხების მცირე ზომის გროვებით. გაიწმინდა IIIb უბანიც.

V უბანზე გაიწმინდა 15 მ სიგრძის თხრილის პროფილი. პროფილმა დაადასტურა, რომ მის აღმოსავლეთ ბოლოსთან ნამდვილად არსებობდა ანთროპოგენული დაფენება ნაცრიანი თიხნარისა და გრუნტისეული თაბაშირიანი ზოლების სახით.

GUDABERTKA – July – 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, on the former city of Gudabertka (the municipality of Gori) archeological works were conducted (the head Girogi Minidashvili). The excavations were carried out on 5 sections.

At the first section was done de conservation on existing level of the southern third of the ditch, one third of which was presented before the cultural layer of the Mtkvari - Araksian Bronze Age (in the form of fragmented construction levels).

On the second district was done full de conservation and was ditched the existing area in the East part. The plaster layer was removed. Under a soft carbon layer was cleaned tapped floor, which was severely damaged by fox's den, survived only the eastern wall of the ditch. At its northern end was the strong damaged structure like edging. The surface of the first floor was unevenly but perfectly tapped. In the depth, there was a second floor, which coincides with the level of the floor of alter. At this level, in the north-east of the sanctuary was observed the surface paved with rocks. The archeological material found here is of standard late bronze – early iron age. One of the most interesting ones is the circular prints made of clay, the whole coating and a small pot.

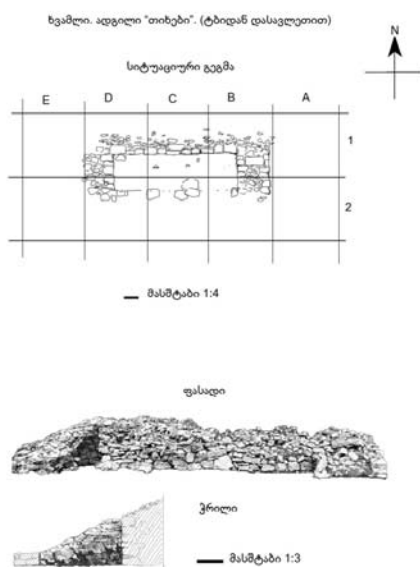
On the second section, including alter building, was observed the construction level of two floors and one stone foundation house (altogether three).

On the third (a) section, in the ditch, under the layer of barren was observed damaged and washed, the fragments characteristic to late bronze – early iron age, which were presented with small stones of the riverbed and with piles of small pieces of clay vessels, the third (b) district was also cleaned.

On the section of V, the ditch profile 15 meter length was cleaned. The profile confirmed that in the east end of it, existed really anthropogenic layer in the form of gray clay and the lines of soil plaster.

ხვამლი - აგვისტო - 2018

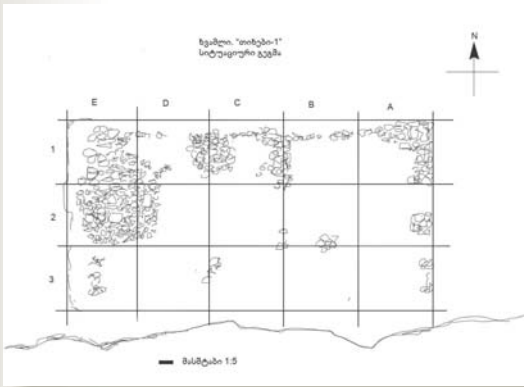
საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის აგვისტოში ხვამლის მთაზე (ცაგერის მუნიციპალიტეტი) განხორციელდა არქეოლოგიური გათხრები. გათხრები მიმდინარეობდა 4 უბანზე (ხელმძღვ. დავით სულხანიშვილი).

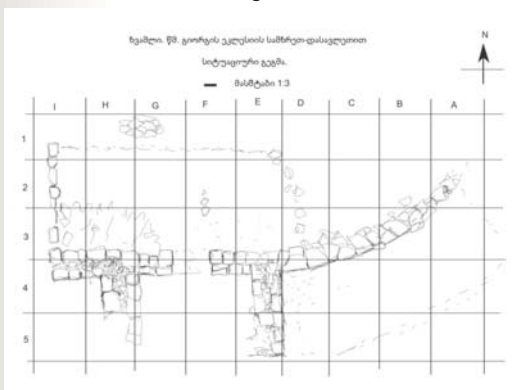
უბანი 1

N1 უბანზე გაითხარა 2017 წელს დაზვერვებით მიკვლეული ობიექტი, რომელიც თიხების ტბიდან ჩრდილო-დასავლეთით 200 მ მანძილზე მდებარეობს.

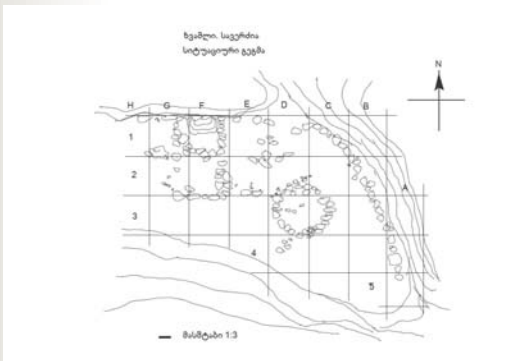
კონტურების მცენარეული საფარისგან განმეიდის შემდეგ გამოჩნდა ნაგებობის კუთხე და კედლის განშტოებები. გაინმინდა ნაგებობის ჩრდილოეთის, დასავლეთისა და აღმოსავლეთის კედლები. შიდა სივრცე ამოვსებული იყო მიწაში შერეული კირქვის ნატეხებით. გამოვლინდა მცირე რაოდენობით გვი-

უბანი 2

უბანი 3

უბანი 4

ან შუა საუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტები. სამშენებლოდ გამოყენებულია უხეშად ფლეთილი საშუალო ზომის კირქვის ბლოკები და მცირე რაოდენობით კაჟის ქვა. ჩრდილოეთ კედელს, იატაკის დონეზე გაუყვება კარგად გათლილი, ე.წ. „საძირე ქვები“. შიდა სივრცეში ადგილ-ადგილ დადასტურდა ნახშირი. რამდენიმე ცალი ფრაგმენტირებული კერამიკის გარდა აქ აღმოჩნდა ორი ერთეული რიყის ქვის არტეფაქტი, სავარაუდოდ, საჭყლეტ-სასრესი ქვები.

უბანი N 2 მდებარეობს თიხების ტბიდან აღმოსავლეთით, 400 მეტრში. დასამუშავებელ ფართზე შეიმჩნეოდა ქვაგროვები. დაკვადრატების შემდეგ (5x5მ) მოიხსნა კორდოვანი ფენა და გამოჩნდა ქვის სუბსტრუქციები. ობიექტის თავდაპირველი სახე სასოფლო-სა-

მეურნეო ტექნიკით თითქმის მთლიანად განადგურებულია.

N 3 უბანზე 2016 წელს გათხრილი სენაკიდან აღმოსავლეთით დადგინდა გარე პერიმეტრი. ამ მონაკვეთზე I და II სათავსების გარდა სხვა ნაგებობა არ არსებობს. შემორჩენილი გალავნის სიმაღლეა 1,5 მ., სიგანე - 1,2 მ. მშენებლებს საძირკვლად გამოუყენებიათ ბუნებრივი კლდე, რომელზეც დაუშენებიათ დიდი ზომის ფლეთილი, წაგრძელებული და ოთხკუთხა კირქვის ბლოკები. გარე პერიმეტრზე გამოვლინდა რამდენიმე ერთეული გვიანი შუა საუკუნეების კერამიკის ფრაგმენტი.

გალავნის შიგნით გაითხარა 3 სათავსი. თანამედროვე მიწის ზედაპირიდან 0,3 მ სიღრმეში, სათავსის დასავლეთ ნაწილში დაფიქსირდა ნაცროვანი ფენა, რომელშიც უხვად იყო საქონლის ძვლები, საყოფაცხოვრებო კერამიკის სხვადასხვა პერიოდის (განვითარებული და გვიანი შუა საუკუნეების) ფრაგმენტები და ადრეული შუა საუკუნეების რკინის ისრისპირი და ბეჭედი (რგოლ-ბეჭედი).

№4 უბანზე (ადგილი სავერძია) დაიზვერა რიონისა და ცხენისწყლის სოფლების მიმდებარე და ბანაკის ახლო ტერიტორიები. ბანაკიდან დასავლეთით, 20 მეტრში გამოვლინდა პალეოლითური ძეგლი. აღმოჩნდა დიდი რაოდენობით კაჟის იარაღი და ანატკეცები, რომელთაგან აღსანიშნავია გრავეტის ტიპის იარაღი, ლამელეები, წვეტანა, კაჟის არტეფაქტები.

KHVAMLI – August - 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in August 2018 on the hill of Khvamli (the municipality of Tsageri) archeological works were conducted. The excavations were done on 4 sections (the head Davit Sul Khanishvili).

On N1 was excavated the object ascertained during 2017 observation, which is located from the lake of Clay in the distance of 200 m in the north-west. After clearing the contours of the vegetation, the structural angle and the branches of the wall appeared. The walls of the north, west and east of the building were cleaned. The internal space was filled with mud limestone pieces in the ground. Small quantities of late medieval ceramic fragments were revealed. It is built in roughly cut medium size limestone blocks and small quantities of flint stone. The northern wall, on the floor level is surrounded with well sharpened, so called "bottom stones". In the internal space, here and there was proved to be coal. In addition to a few pieces of fragmented ceramics, there were two units of artifact riverside stones, supposedly, the stones for crushing and pressing.

The section N2 is located in the East from clay lake, in 400 meters. on the area for processing were observed stone piles. After squaring them (5X5m) was removed barren layer and was detected and appeared stone substraction. The original face of the object is almost entirely destroyed by agricultural techniques.

On N3 section excavated in 2016 outer perimeter was confirmed from cell to the East. In this section apart from I and II storerooms other buildings does not exist. The height of survived wall is 1,5 m, the width 1,2 m. the natural wall is used by builders as a foundation, on which they built large sized ripped elongated and squared lime blocks. On the outer perimeter was detected the fragments of ceramics of late middle ages.

Inside the fence, 3 storerooms were excavated. In the depths of 0.3 m from the modern earth surface, in the western part was found a gray coal layer in which the bones of cattle were in a large amount, the fragments of different periods of the household ceramics (developed and late medieval) and early medieval iron arrow edge and ring (circle type-ring).

On the fourth section (the place Saverdzia) were observed the territories of Tslenitshakli village and adjacent territories of camp. A paleolithic monument was found in 20 meters west of the camp. There was a large number of flint guns, from which is noteworthy Graveti type weapons, blades, sharp pointed objects and artefacts.

სვანეთი - აგვისტო- 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის აგვისტოში განხორციელდა ნენსკრას ხეობის, ლახამის რკინის მეტალურგიული საწარმოს (მესტიის მუნიციპალიტეტი) არქეოლოგიური კვლევა (ხელმძღვ. ზვიად კვიციანი).

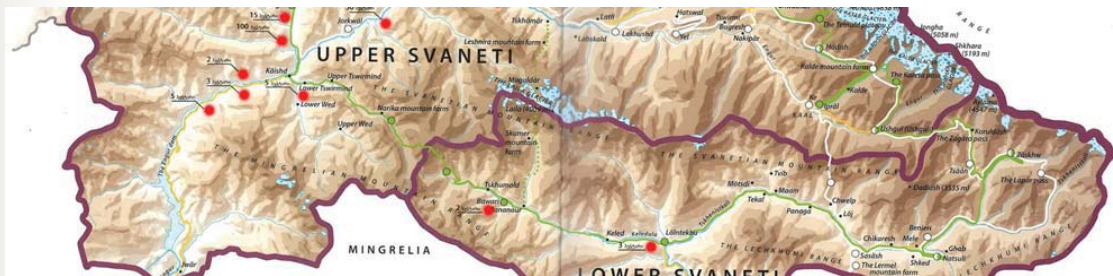
ექსპედიციის მიზანი იყო ჯერ კიდევ 2015-16 წლებში ნაწილობრივ გამოვლენილი ქვის კედლის ნათლად გამოკვეთა, მისი რაობის გარკვევა და ქურებთან კავშირის დაზუსტება.

მ.წ.ად.7-6 სს რკინის მეტალურგიული საწარმო. ტყუპი ქურები,თიხის საქუენი მილები,სვანეთი.ჭუბერის თემი, სოფ.ზემო ლახამი, ადგილი „ნალშკიდის“(ნამჭედური)

ზემო ლახამის ტერიტორიაზე წარმოებული სამუშაოების შედეგად დადასტურდა, რომ რკინის სადნობი ქურა-სახელოსნოები ამოშენებულია ქვალორლიან მინაში ამოჭრილ ორმოში, საშუალო ზომის ფლეთილი ქვებისგან, მშრალი ნყოფით. ქვალორლიანი მინა უხვად გამოვლინდა ქურების მთელ პერიმეტრზე. აშკარაა, რომ ნაკვეთში დადასტურებული ნაგებობები მეტალურგიული სახელოსნოს ნაწილია, ხოლო მის ფერდობზე გამოვლენილი ქურები და

რკინის ქვის კარიერები, გამომდინარე მასშტაბებიდან შესაძლოა იყოს რკინის ხანის სამთო მეტალურგიის ყველაზე დიდი რეზერვუარები. ამჟამად გათხრილი ტერიტორია მცირე ნაწილია იმ დიდი მეტალურგიული სახელოსნოსი, რომელიც სვანეთში ქ.წ. VIII-VII სს-ში ფუნქციონირებდა.

ამრიგად, მდ. ნენსკრას ორივე სანაპირო (ქვემო ლახამი, ზედა ლახამი, ქვედა მარლი, ლენფერი, დევრა, ყარი სგურიში და ა.შ), განსაკუთრებით მისი მარჯვენა მხარე დახუნძლულია რკინის წარმოების ძეგლებით. არსებული მასალების მიხედვით ირკვევა, რომ რკინის წარმოებასთან დაკავშირებული ობიექტები ამ რეგიონში ამოქმედდა ქ.წ. VII-VI სს-დან. ქვემო მარლის ქურა-სახელოსნოე-

ბის გათვალისწინებით კი შესაძლოა ამ თარიღის დაძველება - ქ.წ. VIII-VII სს-ით.

2018 წლის გათხრების შედეგად დადასტურდა, რომ ნენსკრას ხეობის დღევანდელი დასახლებული პუნქტები: ლუხვი, ლახანი, ქვ.ქედანი, ლეკულმახე, ლენფერი, ქვ. მარლის ნაწილი სპალეომდინარის კალაპოტია. რაც შეეხება სხვა პუნქტებს: სოფ. ლახამის ძეგლები თარიღდება გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანით, სოფ. ლარილარი ადრეანტიკური და ელინისტური პერიოდით, სოფ. ზედა მარლი გვიანანტიკური (რომაული) და ადრე შუა საუკუნეები; სოფლები: ქვ. მარლი, სგურიში, ყარი, ზემო ქედანი შუა საუკუნეებით.

ექსპედიციის წარმატებული მუშაობის შედეგად შესაძლებელი გახდა ამ მეტად საინტერესო არქეოლოგიური ძეგლის მოწყობა ისე, რომ ვიზიტორებმა მარტივად შეძლონ მისი ოთხივე მხრიდან დათვალიერება.

SVANETI – June- 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in June 2018 archeological works were conducted in Neskra gorge, the Lakhama Iron Metallurgical Plant (the municipality of Mestia) (the head Zviad Kvitsiani)

The aim of the expedition was to clear the partially visible stone wall in 2015-16, to clarify its identity and to clarify the connection with the stoves.

According to the works carried out on the territory of Zemo Lakhami, it is confirmed that iron-melting stove-workshops are built in the cut pit of the chip stone soil, from the middle sized ripped stones, with dry arrangement. Crushed rock ground was found in large quantities on the perimeter of stoves. It is evident that the buildings that are confirmed in the plot are part of the metallurgical workplace, while the stoves and iron stone quarries, in accordance with its scale likely to

be the largest reservoirs of the Iron Age mining metallurgy. Currently the excavated area is a small part of the large metallurgical workshop, which was functioning in Svaneti, in VIII-VII cc.

Thus, the Both sides of river Nenskra (Lower Lakhami, Upper Lakhami, Lower Marghi, Devara, Kari Sgurishi, etc.), especially the right side are laden with monumental iron monuments. According to the available materials, it is clear that the objects related to iron production have started in this region from VII-VI cc. considering the stove – workshop places of Kvemo Margha it can be dated – VIII – VII centuries.

As a result of the excavation in 2018, the Nenskra Valley gorge today's settlements are: Lukhvi, Lakhani, lower kedani, Lekulmekhe and the part of Lektsferi is the river bed of Spaleo river. As for other objects: the monuments of the village Lakhami is dated by late bronze – early iron age, village Larilari with early antique and Hellenistic period. Village upper Marghi with late antiques (roman) and early middle centuries; villages: Lower Marghi, Sgurishi, kari, upper kedani by middle ages.

As a result of successful work of expedition was possible to arrange this most interesting archeological monument, so that visitor can easily look through by both sides.

ციხესულორი - აგვისტო - 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის აგვისტოში ვანის მუნიციპალიტეტის სოფ. ციხესულორში განხორციელდა არქეოლოგიური გათხრები (ხელმძღვ. გურამ ყიფიანი).

2018 წლის გათხრების მიმდინარეობისას განსაკუთრებული ყურადღება დაეთმო ყორღანოს მთის სამხრეთ-დასავლეთის არეს. ყორღანოს მთა სოფ. ციხესულორის უმაღლესი პუნქტია. ეს მთა

ქალაქ სურიუმის აკროპოლისად მოიაზრება. XIX ს-ში, მისი ჩრდილო ფერდობი ადგილობრივმა მოსახლეობამ სასაფლაოდ დაიმკვიდრა და იგი დღესაც ფუნქციონირებს. სასაფლაოს ინტენსივობა აქ მთლიანად სპობს მძლავრ კულტურულ ფენებს.

წელს ამ უბანზე გამოვლინდა საკმაოდ მძლავრი კულტურული ფენები, როგორც ქ.ნ. V-IV სს-ის, ისე ელინისტური ხანისთვის დამახასიათებელი კერამიკული მასალა. კოლხური სასმისების, ქვევრების, ჯამებისა და ქოთნების ფრაგმენტები, კოლხური და იმპორტული ამფორები.

ჰუმუსური ფენის მოხსნის შემდეგ დადასტურდა დამწვარი ბათქაშის 20-25 სმ-ის სისქის ფენა. ძელების კვალი გამქრალი იყო და ნაგებობათა გეგმები ვერ დადგინდა. ამავე ფერდის ზემო მონაკვეთზე დადასტურდა მხოლოდ უსახო ფრაგმენტები, თუმცა, გამოჩნდა ის, რომ კლდე (თირი) აქ საგანგებოდ იყო დამუშავებული (შესაძლოა, ნაგებობის გასამართავად).

TSIKHE SULORI – August – 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in 2018 in the municipality of Vani village archeological excavations were conducted (the head. Guram Kipiani).

In the course of the excavation in 2018, special attention was paid to the South-West region of the Korghano Mountain. Korghano Mountain is the highest point of the village Tsikhe sulori. This mountain is considered as the Acropolis of the city Surium. In the XIX century, in its northern slopes the local population received a cemetery and is still functioning today. The intensity of the cemetery here completely covers the strongest cultural layers.

This year, there are quite powerful cultural layers discovered, ceramic material characteristic as to V-IV cc and of the Hellenistic age. Colchic vessels, wine pots, tiles and pots fragments, Colchic and imported amphorae.

After removing the humus layer, the thickness of 20-25 cm thick was found. The traces of the dead were disappeared and the plans of the buildings could not be established. Only the faceless fragments were confirmed on the upper slope of the same slope, though it was evident that the cliff (limestone) was specially processed here (perhaps for the construction of the building).

ცხევედავი - აგვისტო - 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით 2018 წლის აგვისტოში განხორციელდა არქეოლოგიური გათხრები დუშეთის მუნიციპალიტეტის სოფ. ცხევედავში (ხელმძღვ. დავით სულხანიშვილი). არქეოლოგიური სამუშაოების ჩატარება განპირობებული იყო სოფლის ტე-

რიტორაზე შემთხვევითი აღმოჩენების სიმრავლით, რომელთა შორის არიანდნეს სკულპტურული გამოსახულების კირქვის ქანადკების ნაწილია.

არქეოლოგიური გათხრები წარიმართა 4 უბანზე. ძირითადი სამუშაოები სამაროვნის ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა.

სამაროვანი

კედლის ნაშთი

პირველი სამარხი

უბანზე (ციხევდავის ჩრდილო-დასავლეთით სოფელ მჭადიჯვრისკენ) გამოვლინდა ნაწილობრივ დანგრეული სამაროვანი. აქ გაითხარა 4 სამარხი, მათგან თავდაპირველი სახით შემორჩენილია მხოლოდ 2; 1 სამარხი მთლიანად დანგრეული იყო, 1 - ნაწილობრივ.

მიუხედავად იმისა, რომ სამარხების ნაწილის მთლიანობა დარღვეულია და

ინვენტარიც არ არის მრავალრიცხოვანი, შეიძლება ითქვას, რომ გამოვლენილია საკმაოდ საინტერესო სამაროვანი, სადაც კარგად ჩანს, როგორც სამარხთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი, ისე ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნის არქეოლოგიური მასალა. ციხევდავის სამარხებში გამოვლენილი არტეფაქტებიდან განსაკუთრებულად საყურადღებოა რკინის შუბისპირი, რადგან აღნიშნული პერიოდის კომპლექსებში იარაღი არც თუ დიდი რაოდენობით მოიპოვება.

II უბანი (ძალისისა და ციხევდავის მიჯნა) - აქ გაიჭრა თხრილი, სადაც აღმოჩნდა II-III საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი კერამიკის ფრაგმენტები.

III უბანი სამაროვნის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 300 მ მანძილზეა. შესასწავლი მონაკვეთის ბუჩქნარისგან განმედიის შემდეგ გამოიკვეთა ქვაყრილი (დიდი ალბათობით ყორღნული).

IV უბანი (სამაროვნის ჩრდილოეთით, დაახლოებით 800 მეტრზე) - ბორცვის თხემზე გაიჭრა თხრილი, დაღრმავების შემდეგ დაფიქსირდა კედელი და უსახური კერამიკის ნატეხები, რომლებიც ძირითადად გვიან შუა საუკუნეებს მიეკუთვნება. ნაგებობა ძლიერ დაზიანებულია და შემორჩენილია ფრაგმენტულად. ამ ეტაპზე მისი ფუნქციის დადგენა ვერ მოხერხდა.

ამრიგად, 2018 წლის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ციხევდავზე გამოავლინა ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნის სამაროვანი; დააფიქსირა ყორღანული ყრილი და მიაკვლია გვიანანტიკური ხანის ფენას.

TSIKHEVDAMI – July – 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in July of 2018 archeological excavations were carried out in the municipality of Dusheti village Tsikhedavi (the head Davit Sulxhanishvili). Archaeological work was caused by the abundance of

random findings in the village territory, among which are part of the lime statue of sculptural image.

Archaeological excavations were carried out at 4 sections. The main works were on the territory of the grave yard.

Partially damaged burial ground was revealed in the first section (in the north – west of the village Mchadijvari). There have been excavated 4 burials, 2 of them are preserved originally. 1 burial was completely destroyed, 1 - partly.

Although the integrity of some of the burials is infringed and the inventory is not too numerous, it can be said that a very interesting burial ground, where the sculpture and burial system as well as the archeological material of the old and new periods are detected. From the artefacts found in the burial sites of the fortresses, the iron spear-head is particularly noteworthy, as the weapon is not available in large quantities in the complexes of this period.

II section (boundary of Dzalisi and Tsikhevdavi) - there the ditch was cut, where fragments of ceramics characteristic for the II-III centuries were found.

The III section is 300 km south-east of the tomb. After clearing of the study section, the stone embankment was detected (very likely Korghanian).

In the IV section (in the north of the grave yard, in about 800 meters distance) on the slope of the hill was cut the ditch, and after the deepening, the wall and fragments of the uneven ceramics were found, which belong to the late Middle Ages. The structure is very damaged and is remained fragmented. At this point it was impossible to determine its function.

Thus, the archaeological expedition of 2018 in the Thikhevdavi revealed the grave yard of old and new age boundary. Korghanian pile was found antique and discovered the layer of the late era.

მსხალგორი - აგვისტო - 2018

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით, 2018 წლის აგვისტოში ლაგოდეხის მუნიციპალიტეტის სოფელ ზემო მსხალგორის წმ. გიორგის სამონასტრო კომპლექსზე განხორციელდა არქეოლოგიური გათხრები (ხელმძღვ. ალექსანდრე რუსეცკი).

ტაძრის ტერიტორიაზე მცირე ტაძრის აღმოსავლეთ კედლის სრულად გამოსაჩენად გაკეთდა ჭრილი, პერიმეტრი გაიწმინდა ხეებისგან. აღმოჩნდა, რომ აღმოსავლეთი კედლის მთელ დარჩენილ სიგრძეზე ტაძარს ჰქონდა მიშენებული სანნახელი, რომელიც იდენტურია ამავე კედლის სამხრეთ ნაწილში არსებული სანნახელისა. სანნახელში გამოვლინდა ჩაზვინული კრამიტების დიდი რაოდენობა. აღმოსავლეთ კედლის განმეიდის შედეგად დადასტურდა, რომ ტაძარს ჰქონდა ჩრდილოეთის ნავი. აქ აღმოჩნდა მოჭიქული ჯამის ძირები და სხვადასხვა ჭურჭლის ფრაგმენტები.

ტაძარი ორნავიანი ბაზილიკაა სამხრეთისა და დასავლეთის გალერეებით, სამხრეთი ეკვდერია. გათხრების შედეგად გამოვლენილი მასალა წარმოდგენილია სამშენებლო და საყოფაცხოვრებო კერამიკით, ლითონის ნივთებითა და ლაპიდარული წარწერით.

ზოგადად, 2018 წლის გათხრებმა გაამყარა წინა წლის მონაცემები მასზე, რომ მსხალგორის არქიტექტურული კომპლექსი რამდენიმე ფენიანი სამონასტრო კომპლექსია, რომლის ერთ-ერთი პირველი ნაგებობა უნდა იყოს ორნავიანი ტაძარი სანნახელებით. მონასტრის ნგრევა შეიძლება დათარიღდეს მე-14 საუკუნით, რადგან სწორედ ამ პერიოდის ქიქური კერამიკის აღმოჩენა ტაძრისა თუ სანნახელის იატაკზე ზუსტად განსაზღვრავს მათი ნგრევის პერიოდს.

MSKHALGORI – August – 2018

With the financing of National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, in August of 2018 archeological works were carried in the municipality of Lagodekhi village upper Mskhalgori, at st George monastery complex (the head. Aleksandre Rusetski).

In the territory of the temple in order to reveal completely the East wall of small temple was done the section. The perimeter was cleaned from trees. It appeared, that in all the remained length of the East wall the temple had outbuilding of winepress. Which is identical to the winepress existing in the southern part of the same wall. A large number of well-known tiles have been found in winemaking. As a result of the cleansing of the eastern wall, it was confirmed that the temple had a northern boat. There was discovered the glazed jam roots and fragments of various vessels.

The temple is the two boat basilica with south and west galleries, south is the chapel. Materials found as a result of excavation are represented by construction and household ceramics, materials of metal and lapidary inscriptions.

In general, the carried out excavations of 2018 strengthened the previous year's data on the fact that the architectural complex of the Mskhalgori is a few layered monasteries complex, which's one of the first structures should be the two boat cathedral with wine presses. The demolition of the monastery can be dated by the 14th century, because the discovery of glazed ceramics of this period on both temple and winepress floors clearly defines their demolition period.

ახალი არქიტექტურული აღმოჩენა

თბილისური ნასახლარი ლადო გუდიაშვილის მოედანზე

მოედნის შესახებ:

ძველ თბილისში მდებარე გუდიაშვილის მოედანი, თავისი არსებობის თითქმის 600 წლოვან ისტორიას ითვლის. გვიან შუა საუკუნეებში მას „ბეჯანას ბაღი“ ერქვა. 1828 წლამდე, იქვე არსებული ღვთისმშობლის სომხური ეკლესიის პატივსაცემად მოლნისის (მოლნის, იმავე მოლნინის) მოედნად მოიხსენიებდნენ. XIX საუკუნეში ეს ტერიტორია რუსეთის იმპერიის კავკასიური სამფლობელოების ადმინისტრაციული ცენტრი იყო - მეფისნაცვლისა და ჯარის სარდლობის ადგილსამყოფელი. გენერალ პასკევიჩის მიერ ირანის აბას-აბადის ციხესიმაგრის აღებას თბილისში პატივი მიაგეს და 1827 წელს ამ მოედანს აბას-აბადი უწოდეს. აქ ერთ დროს

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენა

რუსების ჯარის ჰაუბტვახტიც იყო, სადაც 1838 წელს მიხეილ ლერმონტოვს გაუთევია ღამე. 1923 წლიდან მოედანს ბოლშევიკ სტეფანე ალავერდოვის (ალავერდიანის) სახელი დაუდგინდა.

ლადო გუდიაშვილის სახელი მას 1988 წელს მიენიჭა.

სარეაბილიტაციო სამუშაოები:

გუდიაშვილის მოედნისა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე არსებული შენობების სარეაბილიტაციო სამუშაოები თბილისის განვითარების ფონდმა 2018 წლის გაზაფხულზე პროექტ „ახალი ტფილისის“ მსხვილი არეალების რეაბილიტაციის პროგრამის ფარგლებში დაიწყო. საქართველოს კულტურული მემკვიდრეების დაცვის ეროვნული სააგენტოსა და თბილისის განვითარების ფონდს შორის გაფორმებული ხელშეკრულების საფუძველზე კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს თანამშრომლები (ზურაბ გიორგაძე, თამარ ნინიაშვილი, თორნიკე გურგენიძე, კობა კობერიძე) ზედამხედველობას უწევდნენ მიმდინარე სარეაბილიტაციო სამუშაოებს.

პროექტის ფარგლებში XIX საუკუნის შენობებთან ერთად რეაბილიტაცია ჩაუტარდა XVI საუკუნის სარდაფებსაც. მუშაობის მიმდინარეობისას განუწყვეტილად ამოდიოდა კერამიკული ჭურჭლის ფრაგმენტები და მთელი ჭურჭლებიც, რომელთა ქრონოლოგია განვითარებული შუა საუკუნეებიდან გვიან შუა საუკუნემდე და XIX საუკუნემდე მერყეობს.

საყურადღებოა ბ. ახოსპირელის ქუჩაზე (#7/2) მდებარე შენობის ქვედა სართულზე, ოთახებში გამაგრებითი სამუშაოებისთვის მიწის დონის დაწვევისას გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა.

იმ ოთახის სარდაფში, რომელიც საბავშო ბიბლიოთეკად განისაზღვრა უამრავ კერამიკულ ჭურჭელთან ერთად გამოვლინდა რამ-

დენიმე არქიტექტურული ნიშანაც. სხვადასხვა კერამიკულ ნაწარმსა და საბჭოთა ნაგავთან ერთად აღმოჩნდა მოჭიქული დოქის ფრაგმენტები, რომელზეც წვერ-უღვაშიანი მამაკაცის რელიეფური პორტრეტია გამოსახული, რაც სავარაუდოდ, ხელოსნის დამლა უნდა იყოს.

აქ დადასტურდა დიდი რაოდენობით მოჭიქული ჭურჭელი, რამდენიმე ჭრაქი, წყლისა და ღვინის ჭურჭლის ფრაგმენტების და ა.შ.

ახოსპირელის #4 სარდაფში მიწის დონის დადაბლებისას, კედლის კიდეებთან აღმოჩნდა

ჩაბეტონებული ქვევრი, მისი ამოღებისას გამოვლინდა არასისტემურად განლაგებული რამდენიმე ქვევრი, ერთერთ მათგანში გამოვლინდა XVIII საუკუნისთვის დამახასიათებელი ღვინის დოქები, აზარფემა, კოჭობი და ჭრაქი, აღსანიშნავია, რომ დოქებზე გამოსახული დამლა ახოსპირელის ქ. 7/2-ში. აღმოჩენილ ჭურჭლის ფრაგმენტზე დატანილი დამლის ანალოგიურია.

ახოსპირელის III ჩიხში საკმაოდ დიდი ზომის, რიყის ქვითა და კირით მოპირკეთებული, მთლიანად შემორჩენილი ქვევრი აღმოჩნდა. დიდი ალბათობით ღვინის შესანახი უნდა იყოს. მის სამხრეთით დადასტურდა მომცრო ზომის, საკმაოდ დაზიანებული ქვევრი.

ვინაიდან, 2018 წელს ჩატარებული სამუშაოების შედეგად გუდიაშვილის მოედანზე აღმოჩნდა მეტად საინტერესო თბილისური ნასახლარი, კერამიკული ჭურჭელი თბილისელი მეთუნის დამლით,

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს ინიციატივით ბ. ახოსპირელის ქუჩაზე მოეწყო სამუ-

ზეუმო სივრცე, სადაც განთავსდება გუდიაშვილის მოედნის მიმდებარედ გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა და არქიტექტურული ნაგებობების ნაშთების ფოტოები, რომელთა გადარჩენა ვერ მოხერხდა XIX საუკუნის სახლების რეაბილიტაციის ფარგლებში.

ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენებით დატვირთული სამუზეუმო სივრცე - ძველი ქალაქის გამოვლენილი და გაცოცხლებული ფრაგმენტები დედაქალაქის ამ ყველაზე კოლორიტულ და ტურისტებისთვის მიმზიდველ უბანს მრავალ საინტერესო შტრიხს შემატებს, რაც სასარგებლო იქნება, როგორც ქვეყნის ტურისტული პოტენციალის განვითარებისთვის, ისე ადგილობრივი მცხოვრებლებისთვის.

თამარ ნინიაშვილი
ზურაბ გიორგაძე

სამშვილდის ნუმიზმატიკური ბანძი

დავით ბერიკაშვილი
მაია პატარიძე

2018 წელს საქართველოს უნივერსიტეტის სამშვილდის არქეოლოგიური ექსპედიცია კვლევებს აწარმოებდა სამშვილდის ნაქალაქარის ციტადელსა და სიონის უბანზე. კვლევებში საქართველოს უნივერსიტეტისა და კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს სპეციალისტების გარდა ჩართული იყვნენ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, მონრეალის უნივერსიტეტის (კანადა), კალაბრიისა (იტალია) და კრაკოვის უნივერსიტეტების (პოლონეთი) სხვადასხვა დარგის მკვლევარები.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი აღმოჩნდა ციტადელში მიმდინარე არქეოლოგიური სამუშაოები. აქ ერთ-ერთი თხრილის სათავსის განმენდის დროს, იატაკის დონეზე გამოვლინდა მონეტების განძი, რომელშიც სხვადასხვა ზომა-წონის 200-მდე ნომინალია გაერთიანებული¹. გათხრებმა დაადასტურა, რომ სათავსში, სადაც აღნიშნული განძი აღმოჩნდა, იატაკის დონეზე განვითარებული შუა საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი მოჭიქული ჯამები და მინის ჭურჭელი *In Situ* მდგომარეობაში იყო. სათავსის წინასწარული დათარიღებისთვის სწორედ ეს ჭურჭელი გახდა მნიშვნელოვანი, რომელიც პარალელური მასალების მიხედვით XII-XIII სს-ს განეკუთვნება. თუმცა, რა თქმა უნდა, მონეტების განმენდითი-საკონსერვაციო სამუშაოებისა და სრულყოფილი ნუმიზმატიკური კვლევების შემდეგ, აღნიშნული არქეოლოგიური კონტექსტისა და თარიღების შესახებ გაცილებით მეტის თქმის საშუალება გვექნება.

¹ მონეტები განმენდითი-საკონსერვაციო სამუშაოები მიმდინარეობს საქართველოს ეროვნული მუზეუმის რესტავრაცია-კონსერვაციის კვლევითი ინსტიტუტის პირველადი დამუშავების ლაბორატორიაში (კონსერვატორ-რესტავრატორი ნ. თავართქილაძე). მათი ზუსტი რაოდენობის განსაზღვრა მხოლოდ ამ სამუშაოების დასრულების შემდეგ გახდება შესაძლებელი.

საქართველოს უნივერსიტეტის სამეზვილდის არქეო-
ლოგიურმა ექსპედიციის მიერ ამავე სათავესში 2017
წელს აღმოჩენილი მონეტები

1. სპილენძის მონეტა, 2,86 გრ. 15/14 მმ, 1187 წ. ან 1210 წ. ქორო-
ნიკონი არ იკითხება. დამლა, ვარდულის ფრაგმენტი. არაბუ-

ლი ზედწერილი: დედოფალი დიდებული, მშვენება ქვეყნისა და სარწმუნოებისა, თამარ, ასული გიორგისა, მესიის თაყვა-
ნისმცემელი.

2. სპილენძის მონეტა, 4,78 გრ. 17/16 მმ, გიორგი IV ლაშა (1210-1222 წწ.), ქორო-
ნიკონი 430=1210 წ. ასომთავრული ზე-

დწერილი: ზედწერილი: “გიორგი, ძე თა-
მარისი. სახელითა ღვთისაითა იქნა ჭედაი
ვერცხლისა ამის ქორონიკონსა 430 (=1210
წ.) არაბული ზედწერილი: “მეფე მეფეთა,
მშვენება ქვეყნისა და სარწმუნოებისა,
გიორგი, ზე თამარისა, მესიის მახვილი”.
დამლა.

3. სპილენძის მონეტა, 3,54 გრ, 22/21 მმ. მონეტა ფაქტობრივად წარმოცილია, ვვა-
რაუდობთ, რომ ფაქტურით ის უფრო ილ-
დეგიზიდურს მიეკუთვნება.

4. სპილენძის მონეტა, 4,03 გრ, 16/14 მმ. ხუთკუთხა ფიგურიანი ჩარჩო, ცენტრში გიორგის სახელის ინიციალი „გ“ ასომ-
თავრულად. ხვეული ვარდულის ბუდე-
ბის ფრაგმენტი. გიორგი III (1156-1184 წწ.) არანესიერი ჭედვის, თარიღი არ აწერია.

THE TREASURE OF NUMISMATIC SAMSHVILDE

David Berikashvili

Maia Pataridze

In 2018 the expedition of Samshvilde of Georgian University was conducting a research in the citadel of former city of Samshvilde and Sioni section, apart from the specialists of the University of Georgia and the National Agency for Cultural Heritage Preservation, the Georgian National Museum, Researchers from various fields of Montreal University (Canada), Calabria (Italy) and the University of Krakov (Poland) were involved in it.

The archeological works conducted in Citadel turned out to be especially important. During clearing one of the trench spaces, on the level of the floor, was detected the treasure of coins, in which are united different size and weight 200 nominal values¹. Excavations proved that in the storage place where this treasure was found, on the level of the floor, glazed bowls and glass vessels were also discovered in the Situation typical for developed middle ages. For preliminary dating of the storage room exactly this vessel became important, which according to parallel materials belongs to XII-XIII cc. However, after cleansing and conservation work of coins and thorough numismatic studies, we will have a chance to say more about the archaeological context and dates.

¹ Coins Cleaning and conservation works are underway in the primary processing laboratory of the Georgian National Museum of Restoration-Conservation Research Institute (Conservator-Restorer N. Tavartkiladze). Determination of their exact quantity will only be possible after completion of these works.

COINS DISCOVERED IN 2017 IN THE
SAME STORAGE PLACES BY THE
ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION OF THE
UNIVERSITY OF GEORGIA

1. Copper coin, 2,86 gr. 15/14 mm, 1187 year or 1210 year, Choronicone is not readable. Stamped mark, fragment of the rose-like. Arabian Inscription: Majestic Queen, Beauty of the Country and Faith, Tamar, daughter of George, the Messiah's admirer.
2. Copper coin, 4,78 gr. 17/16 mm, "George, IV Lasha (1210-1222 ww.), Choronicone 430 = 1210 y. Capital letters inscription:" Giorgi, the son of Tamar, in the name of the god forging the silver for this choronicone (Byzantine 532year Cycle). Arabian inscription: "the king of the kings, the beauty of the country and religion, Giorgi, The son of Tamar, the dagger of Messiah". Stamped mark.
3. Copper coin, 3,54 gr., 22/21 mm. The coin is actually erased, we suppose, that is likely to belong to ildegizid in texture.
4. Copper coin, 4,03 g, 16/14 mm. The five-squared figure frame, in the center is the name with initials of Giorgi "G" in capital letters. Twisted rose – like nest fragments. Giorgi III (1156-1184) improper forging, the date is not written.

LADO GUDIASHVILI SQUARE

About the Square:

Gudiashvili square, located in old Tbilisi, counts almost 600 years of its existence.

In the late Middle Ages this square was called “Bezhan Garden”. Until 1828, it was called as Moghnisi square (Moghni, the same as Moghnisi) as a mark of respect to the Armenian Church of the Virgin Mary. In the nineteenth century this area was the administrative center of the Caucasian domains of the Russian Empire - the location of the viceroy and the army commander. The capture of the Abbas-Abadi fortress of Iran by General Paskevich was respected in Tbilisi and in 1827 year this square was called Abas – Abadi. Here at one time in the past was the guard room of the Russian army, where in 1838 Mikheil Lermontov stayed awake all night. From 1923 the square was named by the name of Bolshevik Stephen Alaverdov (Alaverdian).

Lado Gudiashvili’s name was granted to it in 1988.

Rehabilitation works:

Tbilisi Development Fund started rehabilitation works of existing buildings on the territory of Gudiashvili square and in its adjacent territories in the spring of 2018 within the framework of the rehabilitation program of new large area of the project “New Tbilisi”.

Based on the agreement signed between the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia and Tbilisi Development Fund employees of the Archeology Service of the National Agency for Cultural Heritage Preservation (Zurab Giorgadze, Tamar Niniashvili, Tornike Gurgenidze and Koba Koberidze) supervised the ongoing rehabilitation works.

Within the framework of the project the rehabilitation was conducted on basements along with the buildings of XIX century. In the course of the work, the fragments of ceramic vessels and the whole vessels were continuously revealed, which developed from the Middle Ages to the late Middle Ages and XIX century. The chronology of which is from developed Middle Ages to the Middle Ages and the XIX Century. The chronology of which is waving from developed Middle Ages to the late Middle centuries and the XIX Century.

The archeological material revealed during lowering the level of the ground for the strengthening works in the low floor of the building in 7/2 of B. Akhospireli is also interesting.

In the basement of the room, which was defined as a children's library, along with a lot of ceramic vessels, several architectural placements have been identified. Along with various ceramic products and Soviet waste, fragments of glazed jugs, a relief portrait of the men with and beard and moustache was found, supposedly it is the stamped mark of the painter. There are a large number of glazed vessels, several oil lamps, fragments of water and wine dishes, and so on.

In the #4 basement of Akhospireli, during the lowering of the ground, at the edge of the wall, was discovered the wine jar covered with concrete, in the course of removing it several wine jars were revealed placed unsystematic. In one of them was discovered wine jug, silver drinking cup with handle, jug and oil lamp characteristic for XVIII centuries. It is noteworthy that the stamped mark depicted on jugs is analogical to the depicted stamped marks discovered on the fragments of the vessels found in Akhospireli 7/2.

In the III side – street of Akhospireli was revealed quite large sized wine jar surfaced with lime and riverside stones, the wine jar is survived totally. There should have been a wine storage. In the south of it was found smallish sized quite damaged, wine jar.

Since, as a result of the works carried out in 2018, in the Gudiashvili

square, was discovered a very interesting Tbilisi former settlement, ceramic vessel with the stamped mark of Tbilisi's potter, by the initiative of the National Agency of Cultural Heritage Preservation of Georgia, the museum space will be arranged in B. Akhospireli street, where will be placed the archaeological materials found in the vicinity of Gudiashvili square and photos of architectural building remains, which could not be survived in the framework of rehabilitation of the houses of XIX centuries.

The museum space loaded with New archaeological findings, the revealed fragments of the old city and revived fragments will add a lot of interesting strikes to the capital city's most picturesque and attractive tourist district, that will be benefit both the country's tourism potential and local residents.

Tamar Niniashvili

Zurab Giorgadze

სამარხის სტელები ანტიკური ხანის იბერია-კოლხეთში

ირაკლი ანჩაბაძე

სამარხის სტელები მნიშვნელოვანი ისტორიულ-არქეოლოგიური ძეგლებია. ადვილი შესაძლებელია მათზე ირიბად იყოს ასახული ამა თუ იმ რეგიონის გარკვეული სოციალური, რელიგიური, ეკონომიკური და სამხედრო-პოლიტიკური ვითარება.

მიცვალებულის სამარხზე საგანგებო საფლავის ქვის, სტელის აღმართვა ფართოდ იყო გავრცელებული ელინურ სამყაროში ქ.წ. VII ს-დან, ხოლო ქ.წ. VI-IV სს-ში მისი მხატვრული სახე განსაკუთრებით დაიხვეწა. საკმაოდ პოპულარული იყო ის რომის იმპერიაში. მთელი ამ ხნის განმავლობაში სამარხის სტელების სტილი, ფორმა და კონსტრუქცია ხშირად იცვლებოდა. კლასიკური და ელინისტური ხანისთვის დამახასიათებელია მდიდრულად გაფორმებული სტელები-რელიეფურგამოსახულებიანი, ორნამენტირებული და წარწერიანი [Гайдукевич, 1949: 233-238]. მაგრამ ქ.წ. III-IV სს-ში, სავარაუდოდ, ქრისტიანობის გავლენით, უფრო სადა სტელები გავრცელდა. ამიერიდან (ისიც იშვიათად), სტელებზე მხოლოდ წარწერებია ამოტვიფრული.

საგანგებო საფლავის ქვის აღმართვა მიზნად ისახავდა, ერთი მხრივ, განსვენებულის შესახებ ხსოვნის შენახვას მომავალი თაობისთვის, ხოლო მეორე მხრივ, მიცვალებულისთვის კულტის შესასრულებელი ადგილის შემოფარგვლას. გამოთქმულია ასევე

მოსაზრება, რომ საფლავზე აღმართული სტელა, ბერძენთა წარმოდგენით, განსვენებულის საცხოვრისად, მისი სულის მუდმივ სასუფევლად იყო აღმართული. ასე რომ სტელის აღმართვა წმინდა ბერძნული მოვლენაა და ბერძნული გავლენით უნდა გავრცელებულიყო საქართველოშიც [ლორთქიფანიძე, 2002: 192].

საქართველოს ტერიტორიაზე ანტიკური ხანის სტელების აღმოჩენის ფაქტები იშვიათია, თუმცა, უკვე ხელთ არსებული ნიმუშებითაც დასტურდება, რომ ბერძნული და შემდეგ რომაული ცივილიზაციის გავლენით მათი გამოყენება უცხო არ ყოფილა იბერია-კოლხეთისთვის. ისინი სამარხების მიწისზედა ნაწილის განადგურების გამო დაიკარგენ და როგორც ჩანს, მოიხმარებოდა მეორადი გამოყენებით მშენებლობების დროს.

საქართველოში უადრესი ეგზემპლარია აფხაზეთში, მდ. ბესლეთის შესართავთან ახლოს, ზღვაში ნაპოვნი მარმარილოს სტელა [სურ. 1]. სწორკუთხა ფილაზე (157X92 სმ) სამფიგურიანი რელიეფური კომპოზიციის მოცემული, სადაც წარმოდგენილია ბერძნულ საფლავის ქვებზე განსვენებულთან გამოთხოვების ფართოდ გავრცელებული სცენა: გარდაცვლილი ქალი გამოსახულია საკუთარ შვილთან ერთად, იქვეა ახლობელი ნათესავი - ახალგაზრდა ქალი, რომელსაც ხელთ უპყრია განსვენებულისადმი მიძღვნილი საგანგებო საჩუქარი - იმქვეყნიურ ცხოვრებაში აუცილებელი, მაგიური დანიშნულების სამკაულებიანი კოლოფი. გამოსახულების კომპოზიციის, რელიეფის ხასიათისა და დრაპირების მიხედვით, სტელა თარიღდება ქ.წ. 430-420 წწ-ით. იგი უნდა მივიჩნიოთ პროვინციული სკოლის, მაგრამ ძლიერი ატიკური გავლენით შექმნილ ნაწარმოებად [ლორთქიფანიძე, 2002: 192].

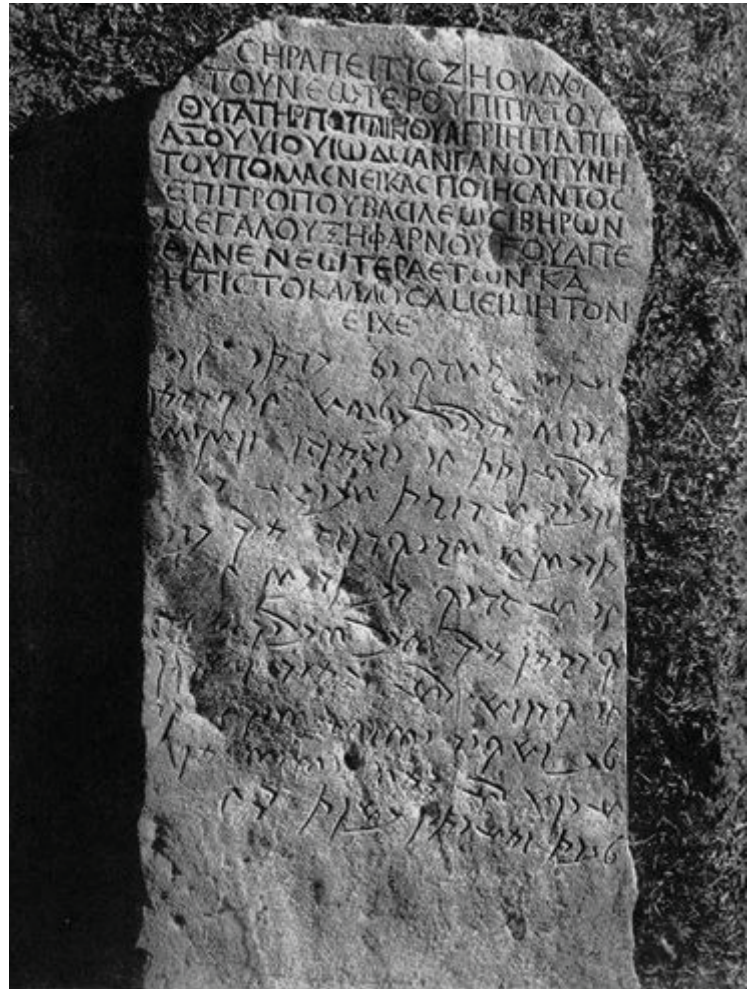
გვიანანტიკური ხანის ბიჭვინთის სამაროვნის ცენტრალურ ნაწილში, წრიული ნაგებობის კედლის ნაშალში, აღმოჩნდა ადგილობრივი ქვიშაქვის მონოლითისგან დამზადებული სტელა. სტელას ძირი მოტეხილი აქვს; მისი შემორჩენილი ნაწილის ზომებია 73,7X30

სმ. მონოლითის ზედა ნაწილში ამოჭრილია 13,7X7 სმ ზომისა და 2,5 სმ-ის სიღრმის ფოსო, რომელშიც რკინის ჯვარი ყოფილა ჩადგმული. ფოსო გადახურული იყო კრამიტის სარქველით, შემდეგ კი კირით მოლესილი. სავარაუდოდ, ის ფარული ქრისტიანის საფლავზე იყო აღმართული და მიზნად ისახავდა ჯვრის დამალვას წარმართებისგან. შემდეგ სამშენებლო მასალად მოხვდა უცნობი დანიშნულების ნაგებობის კედელში. ძველი უნდა შექმნილიყო 313 წლის ე.წ. მილანის ედიქტამდე, დიოკლეტიანეს დროს, როდესაც ქრისტიანების დევნამ რომის იმპერიაში პიკს მიაღწია [ლორთქიფანიძე, 1991: 155,156].

1988 წელს სოხუმის ციხის სამხრეთ ნაწილში მიმდინარე არქეოლოგიური გათხრების დროს, ადრეზიზანტიური პერიოდის (VI ს-ის ბოლო - VII საუკუნის დასაწყისი) ეკლესიის სამხრეთ-აღმოსავლეთ მონაკვეთში გამოვლინდა ძველბერძნულ წარწერიანი სტელა [Гунба, 1990: 4-5; Kkhroushkova, 2006: 57-59]. სტელა აღმოჩენილია არა in situ მდგომარეობაში, იგი გალლერიეს პილასტრის ფუნდამენტში იყო ჩაშენებული. სავარაუდოდ, იგი თავდაპირველად, ე.წ. მარტირიუმში გამოვლენილ სამარხზე უნდა ყოფილიყო გამართული [ბერძენიშვილი, 2009; (ბერძენიშვილი, 2009; Габелия, Ветроградова, 2003: 218-222; Khroushkova, 2006: 66).

სტელა დამზადებულია ქვიშაქვის მონოლითისაგან, ნაკლულია, მოტეხილია მისი მარჯვენა მხარე და ქვედა მარცხენა კუთხე. სტელა ოთხკუთხა ფორმისაა, სადაჩარჩოიანი, მისი ზედაპირი სწორია და არც თუ ისე კარგად არის დამუშავებული. შემორჩენილი ნაწილის სიმაღლე - 80 სმ-ია, სიგანე - 67 სმ. სტელის ზედაპირზე ბასრი იარაღით ამოჭრილია ბერძნული წარწერა. წარწერა ასომთავრული ანბანითაა შესრულებული. ტექსტი ამგვარად იკითხება: „ქრისტე მრავლის შემძლე. აქ განისვენებს ორესტე ჯარისკაცი, ლეგიონერი, მამაცი. გთხოვთ, მოხვიდეთ“ [ბერძენიშვილი, 2009].

სოხუმის არტეფაქტი სადა, მარტივი ტიპის სტელებს განეკუთვნება და აღმოსავლური, მცირე აზიური სტილისაა. ამგვარი ფორმის სტელეები აღმოჩენილია რომაულ-ადრებიზანტიური პერიოდის მცირე აზიის მთელ რიგ რეგიონებში. მსგავს სტელებს ვხვდებით ასევე გვიან რომაული ხანის ჩრდილოეთ შავი ზღვისპირეთის სამაროვნებზეც. რაც შეეხება წარწერას, იგი ეპიტაფიაა. შესრულებულია იმდროინდელი ბერძნული ენის ნორმების მიხედვით. ტექსტი მრავალმხრივ საინტერესოა. წარწერაში მოხსენიებულია მეომარი-ლეგიონერი ორესტე [თ.თოდუა 2003:]. წარწერაში მოხსენიებული სახელის, გამოყენებული ანბანისა და შინაარსის მიხედვით, რამდენიმე დასკვნის გამოტანა შეიძლება: გარდაცვლილი სებას-

ტოპოლისში მომსახურე ბერძული წარმოშობის ლეგიონერი უნდა ყოფილიყო. სებასტოპოლისისა და პიტიუნტის ნაქალაქარზე აღმოჩენილი სხვა ბერძული წარწერებიც მოწმობს იმაზე, რომ აქ მდგარი სამხედრო შენაერთები უმთავრესად ბერძული წარმომავლობის მეომრებისგან შედგებოდა. წარწერაში რმითითებული ეპითეტი — “ქრისტე მრავლის შემძლე” — იმის მიმნიშნებელია, რომ გარდაცვლილი პირი ქრისტიანია. ბიჭვინთის სტელისგან განსხვავებით, რომელზეც ქრისტიანული სიმბოლიკა შენიღბულია და აშკარად მილანის 313 წლის ედიქტამდეა დამზადებული, სებასტოპოლისის ეპიტაფია უკვე ღია და ოფიციალურია. 313 წლის მილანის ედიქტის მიღების შემდეგ, საქართველოს შავი ზღვისპირეთის ქრისტიანულ თემებს ლეგალური მოღვაწეობა უნდა დაეწყოთ.

პალეოგრაფიული მონაცემებით, აღმოჩენის პირობებისა (მეორადი გამოყენება ქ.შ. VI ს-ის ეკლესიაში) და ზემოთ მოყვანილი ფაქტორების მიხედვით, აღნიშნული არტეფაქტი ქ.შ. IV-V სს-ით უნდა დათარიღდეს.

სამარხი სტელები გავრცელებული ყოფილა იბერიაშიც, ამაზე მეტყველებს ქ.შ. II ს-ის არმაზისხევის ბერძულ-არამეული ბილინგვა. მისი ბერძული ვარიანტი მოგვითხრობს: „სერაფიტი, ასული პიტიახშ ზევახ მცირისა, მეუღლე პუბლიკიოს აგრიპა პიტიახშის ძის იოდმანგანისა – ქართველთა მეფის დიდი ქსეფარნუგის მრავალ გამარჯვებათა მომპოვებელი ეზოსმოძღვრისა, გარდაიცვალა ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, ოცდაერთი წლისა, მქონებელი შეუდარებელი სილამაზისა. ნ არამეული წარწერის მიხედვით: „მე სერაფიტი, ასული ზევახ მცირისა, ფარსმან მეფის პიტიახშისა, მეუღლე იოდმანგანისა, რომელიც იმარჯვებდა და ამრავლებდა გაკეთებულ საგმირო საქმეებს, არის ეზოსმოძღვარი ქსეფარნუგ მეფისა, ძე აგრიპასი ეზოსმოძღვრისა ფარსმან მეფისა, რომელმაც სძლია მძლეველნი, რაც ფარნავაზმა ვერ დაასრულა. და, ასე, სერაფიტი იყო კეთილი და ლამაზი, რომლის მსგავსი არავინ იყო სილამაზით.

და გარდაიცვალა 21 წლისა” [ლომთათიძე, 1944: 46,47]. წარწერაში იბერიის რამდენიმე თაობის მეფე-დიდებულებია დასახელებული. ჩვენს შემთხვევაში ყურადღებას იპყრობს ტექსტში მოსხენიებული პერსონაჟი - პუბლიკოს აგრიპა, რომელიც იბერიელი დიდგვაროვანია, მაგრამ რომაულ სახელს ატარებს, რაც ადგილობრივი საზოგადოების ზედა ფენების, მისი არისტოკრატიის რომანიზაციაზე მეტყველებს. რომაელები „მოქალაქეობას“ ხშირად ანიჭებდნენ იმპერიის მოსაზღვრე, მოკავშირე სახელმწიფოების მეფე-დიდებულებს, შესაბამისად, ისინი რომაულ გვარ-სახელებსაც იღებდნენ. ფარსმანის ეზოსმოდგვარს რომის მოქალაქეობა, ალბათ, რომის წინაშე სამხედრო დამსახურებისთვის უნდა მიეღო. მასზე, რომ ასეთი მოვლენა იშვიათი არ იყო ქართლის სამეფოსთვის მეტყველებს კიდევ ერთი არტეფაქტი არმაზისხევიდან, სადაც ქ.შ. II ს-ის ერთ-ერთ აკლდამაში აღმოჩნდა ვერცხლის ლანგარი, ბერძნული ასომთავრული წარწერით: „მე მეფე ფლავიუს დადესმა, ვაჩუქე ბერსუმა პიტიახმს” [ლომთათიძე, 1944: 45]. ფლავიუს დადესის სახით, ჩვენ შეიძლება საქმე გვქონდეს რომის მოქალაქე ქართლის მეფესთან.

XIX ს-ის 90-იან წლებში რომში აღმოჩნდა ბერძნულწარწერიანი საფლავის ქვა, რომელიც 114-115 წლით თარიღდება. ეპიტაფიის შინაარსი ასეთია - “მეფის სახელოვანი ძე ამაზასპი, მითრიდატე მეფის ძმა, რომლის მშობლიუ მინა არის კასპიის ბჭესთან აქ მარხია ... მოსული პარტიელებთან საბრძოლველად (გარდაიცვალა) უწინ, ვიდრე გაისვრიდა ძლიერ ხელს მტრის სისხლში შუბსა, მშვილდსა და მახვილის პირზე. იყო ქვეითიცა და მხედარიცნ. ნიზიბინთან პარტიელებთან წინააღმდეგ გამართულ ბრძოლაში, ჩანს, ქართლის მეფის ძე ამაზასპი მეთაურობდა იბერიელთა ლაშქარს რომაელთა მხარეზე. მის ნეშთი, იდუმალებით მოცული გარდაცვალების შემდეგ, იქვე უცხოეთში მიაბარეს, შემდგომში კი რატომღაც რომში გადაუსვენებიათ [ლორთქიფანიძე, 2017: 137].

ამრიგად, ბესლეთის უადრესი არტეფაქტის მიხედვით შეიძლება ითქვას, რომ ბერძნული სამყაროსათვის ერთობ პოპულარული სტელები, ბერძნული ახალშენების მეშვეობით, უკვე საკმაოდ ადრე, კლასიკური ხანიდანვე (ქ.წ. VI-IV სს) კოლხეთშიც ვრცელდება. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ბესლეთის, სოხუმის ციხისა და ბიჭვინთის ნიმუშები საქართველოს შავი ზღვისპირეთში მცხოვრებ ელინურ მოსახლეობას, შემდეგ კი აქ დაბანაკებულ რომაულ გარნიზონებსა და მათი ოჯახის წევრებს უკავშირდება. გამოიყენებოდა თუ არა ის კოლხეთისა და იბერიის შიგნით ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ, რთული სათქმელია, შესაძლებელია, საზოგადოების დაბალ და საშუალო ფენებში ვერაპოვო ვავრცელების არეალი. თუმცა, მცხეთის ბილინგვა გვიჩვენებს, რომ გვიანანტიკური ხანისთვის, რომაული გავლენით, ის უკვე მოცემულობაა იბერიის არისტოკრატიული ფენისთვის.

ლიტერატურა

1. ბერძენიშვილი ი. სოხუმის ადრექრისტიანულ ტაძართა შესახებ. „იბერია–კოლხეთი“, საქართველოს კლასიკური და ადრემედიევური პერიოდის არქეოლოგიურდისტორიული კვლევანი, №5, თბილისი, 2009 წ.
2. თოდუა თ., რომაული სამყარო და კოლხეთი I-IV სს. თბ., 2003 წ.
3. ლომთათიძე გ. არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში თბილისი 1944 წ.
4. ლორთქიფანიძე ო. ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი 2002 წ.
5. ლორთქიფანიძე გ. ბიჭვინთის ნაქალაქარი. თბილისი 1991 წ.

6. ლორთქიფანიძე გ. კულტუროლოგია ყმაწვილთათვის III. თბილისი 2017 წ.
7. Габелия А. Н., Вертоградова В. В., Новая греческая надпись из раскопок сухумской крепости//Кавказ: история, культура, традиции, языки По материалам Международной научной конференции, посвященной 75- летию Абхазского института гуманитарных исследований им. Д.И. Гулиа АНА 28-31 мая 2001 г. Сухум, 2003.
8. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. Москва 1949.
9. Khroushkova L., *Complexe paléochrétien à Sébastopolis en Colchide: typologie et chronologie.* – *Third International Congress on Black Sea Antiquities (Pontic Congress). The Black Sea Area and its Relationship with Ancient Central and Eastern Europe (1st Millennium BC-5th Century AD).* Prague, 2005.

TOMBSTONES IN ANCIENT GEORGIA (VI CEN. B.C-VI CEN. A.D)

Irakli Anchabadze

Tombstone is a stele, usually stone, that is placed over a grave. In most cases they have the deceased's name, date of birth, and date of death inscribed on them, along with a personal message, or prayer, but they may contain pieces of funerary art, especially details in stone relief. Thus, study of ancient steles is very important to understand many aspects of ancient society.

Analysing the Georgian findings of mentioned periods we can resume that the spread of stone slabs in Iberia and Colchis is the result of Greek and Roman cultural influence. Tombstones were used by Greek colonists or native Hellenized populations of Georgian Black Sea coast in Classical and Hellenistic periods. They were also known for the Roman legionaries and their Christian communities. Then, thanks to the Roman political and cultural inspiration, they became popular among the Iberian aristocracy.

The oldest one is the Sokhumi stela (V cen. B.C), which is a piece of ancient Greek marble gravestone (stela), depicting a woman and two children, found in 1953 underwater in the Black Sea near Sukhumi in Abkhazia/Georgia.

The archaeological studies of the Roman-Byzantine fortresses in Sokhumi and Pitsunda have revealed two more gravestones. One

had the hidden iron cross in the center of stone slab and dates back to the III century A.D. The second artefact, which was found in the ruins of church (secondary use), has the greek inscription with the deceased's name and status- Legionary Oreste.

The outstanding importance has a Armazi bilingual. It is a funerary stele with bilingual inscriptions written in Ancient Greek and Armazic, a local idiom of Aramaic, found in 1940, at Armazi, near Mtskheta, in the ancient capital of the Kingdom of Iberia. The stele memorialises a short-lived Georgian princess named Serapit. The inscriptions mention Georgian monarchs, Pharnavaz I of Iberia and Pharasmanes II of Iberia, and other members of aristocracy. The inscriptions are dated 150 AD.

კულტურათა დიალოგი კულტურათა გზაჯვარედინიდან

„ონლაინ არქეოლოგიის“ მკითხველს შევახსენებთ, რომ ჟურნალის მე-9 ნომერში რედაქციამ წამოიწყო აქტივობა - კულტურათა დიალოგი კულტურათა გზაჯვარედინიდან. ამ რუბრიკით მეცნიერებმა ჩამოაყალიბეს საკუთარი ხედვა საქართველოს არქეოლოგიური კულტურის სხვადასხვა ასპექტთან დაკავშირებით, კერძოდ:

- . შეიძლება თუ არა საქართველოს არქეოლოგია განვიხილოთ კავკასიური თუ მსოფლიო კულტურული რაკურსით?
- . რომელი სხვადასხვა კულტურა და რა ინფორმაცია იყრის თავს კულტურათა ამ გზაჯვარედინზე?
- . რომელ გავლენებს იღებს და გაცემს?
- . მეტყველებს თუ არა არქეოლოგიური კვლევები მასზედ, რომ საქართველო არის უწყვეტი კულტურის კერა?
- . ღიაა თუ არა მისი კულტურა როგორც დასავლეთის, ისე აღმოსავლეთისთვის?

კულტურათა დიალოგს კულტურათა გზაჯვარედინიდან ამჟამად აგრძელებს ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი ამირან კახიძე.

საქართველოს კულტურული ტოლერანტობა

ამირან კახიძე

ჩემი პირველი სამეცნიერო თეზისი სწორედ ის არის, რომ ჩვენი მხარე - საქართველო, კავკასია ყოველთვის ახდენდა გავლენას მსოფლიოს სხვადასხვა კულტურაზე. მრავალი წლის განმავლობაში არქეოლოგიური კულტურული მემკვიდრეობის შესწავლისას, სხვა მრავალ ასპექტთა შორის საკმაოდ საინტერესო მასალა დამიგროვდა ამ თეზის დასადასტურებლად. ცალმხრივია შეხედულება მასზედ, რომ ქართული კულტურა სამხრეთის კულტურებზე იყო დამოკიდებული, თითქოს, სამხრეთის კულტურების გავლენით წარიმართა პროცესები, რომლებსაც ჩვენთან თვალი ედევნება ჯერ კიდევ ნეოლითის ეპოქიდან, რეალობას არ შეესაბამება. თუნდაც, ჩემი საკვლევო ობიექტის (ვგულისხმობ აჭარის რეგიონს) არქეოლოგიური სპექტრი, საკმარის ინფორმაციას იძლევა იმის დასამტკიცებლად, რომ კავკასია, საქართველო მსოფლიო ცივილიზაციების განუყოფელი ნაწილია, რომელიც კიდევ იღებდა სხვადასხვა კულტურის გავლენას და თვითონაც ახდენდა ზემოქმედებას სხვა კულტურათა განვითარებაზე.

ს ტ ა ტ ი ე ბ ი

დასავლეთ ამიერკავკასია იმ რეგიონთა კატეგორიას ეკუთვნის, სადაც შუამდინართის, ანატოლიის, ეგვიპტის, შუა აზიის, ინდოეთის, ბალკანეთის მსგავსად ქ.წ.VIII-VII ათასწლეულებიდან დაიწყო კულტურულ, ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლა, მითვისებითი მეურნეობის მწარმოებლური მეურნეობით ჩანაცვლება. ჩვენი კვლევის სფეროში მოექცა ბრწყინვალე ძეგლები, რომელთა მიხედვითაც ჩანს, რომ საქართველოში ხორციელდებოდა ნეოლითის ეპოქისთვის დამახასიათებელი ნოვატორული ცვლილებები, უკვე ამ პერიოდშიც კი არ იყო ჩაკეტილი კულტურა, მაგ.: მახვილაურში აღმოჩენილი გვაქვს ამულეტები, რომლებიც გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ეგეოსის ზღვის ე.წ. კიკლადურ კულტურასთან. მახვილაურის საფორტიფიკაციო გორა ნამოსახლარზე, იქ სადაც გადარჩენილია ნეოლითის პირველი დასახლება, დადას-

ტურებულია კულტურული ფენა (წითელი წერნაქით დაფარული კერამიკა ნაირ-ნაირი სამკაულით ქ.წ. III ათასწლეული), რომლის მიხედვითაც ამიერკავკასიაში პირველად დაფიქსირდა საქართველოს ურთიერთობის ნივთიერი მტკიცება ანატოლიურ უძველეს ტომებთან - ხათებთან. ცხადია, აქ ჩამოდიოდნენ მიგრანტები სავაჭრო ურთიერთობების დასამყარებლად. ჩანს ურთიერთკავშირების მთელი სპექტრი - დაწყებული ხალაფის კულტურიდან, ადრებრინჯაოს, შუა და გვიან ბრინჯაოს კულტურათა ჩათვლით.

ადრე ბრინჯაოს ხანის ისპანი გახლავთ პირველი ძეგლი კოლხეთის დაბლობის სამხრეთ მონაკვეთზე, სადაც ჩაძირულ ტორფნარში კულტურულ ფენებში აღმოჩნდა ყუამილიანი ცულის დასამზადებელი ხის მოდელი (შესანიშნავად გადარჩენილი). მსგავსი ცულები შუმერში ქ.წ. IV ათასწლეულის ბოლოდან მზადდებოდა. ამგვარი ცულები გავრცელებულია შუამდინარეთში, ანატოლიაში, მთელ საქართველოში, ჩრდილო კავკასიაში, აღწევდა დუნაისპირეთამდე. გამოდის, რომ საქართველოს შავი ზღვისპირეთი ის გზაჯვარედინია, სადაც კულტურათა გადაკვეთა ხდებოდა.

ყველაზე რელიეფურად კულტურათა დიალოგი ჩანს ფიჭვნარის მაგალითზე. აქ გვიან არქაული ხანიდან მთელი ანტიკური პერიოდის განმავლობაში ვლინდება უწყვეტი კავშირი მსოფლიო ცი-

ს ტ ა ტ ი ე ბ ი

ვილიზაციის ისეთ ცენტრებთან, როგორც იყო ეგეოსის სამყაროს კუნძული ქიოსი, ლესბოსი, სამოსი, ქალკიდიკა, თაზოსი. და თვით მატერიკული ცენტრით ათენი. ფიჭვნარში მრავლადაა აღმოჩენილი ამ ცივილიზაციებისთვის დამახასიათებელი არქეოლოგიური არტეფაქტები.

უახლესი აღმოჩენებით დასტურდება, რომ ჩვენს საკვლევ რეგიონს დიდი წვლილი შეუტანია ძველი აღმოსავლური, კერძოდ, ანატოლიური და მესოპოტამიური ცივილიზაციების ფორმირებაში. სწორედ ჩვენი წინაპრების მიერ მოპოვებული ფერადი ლითონის დიდი ნაკადის მიმწოდებელი იყვნენ ამ ქვეყნებში. იმავეს თქმა შეიძლება კრეტა-მიკენის ცივილიზაციებთან დაკავშირებით. ეს მოტივაცია იყო კავკასიისა და აღმოსავლური კულტურების ურთიერთობების განმსაზღვრელი. ამას ეხმაურება ისიც, რომ გვაქვს ქ.ნ. V-IV სს. 550-მდე ადგილობრივ მკვიდრთა სამარხი, სადაც საუკეთესოდ ჩანს კულტურათა ურთიერთობა; კოლხიზაცია. ბედნიერი შემთხვევაა ისიც, რომ ამ უნიკალურ ძეგლზე მიკვლეულია ელინურ ეთნოსთან უშუალოდ დაკავშირებული ქ.ნ. V-IV საუკუნეების შესანიშნავად გადარჩენილი ბერძნული ნეკროპოლი (რაოდენობამ 500-ს გადააჭარბა). აქაური მოახალშენეები ფართოდ იყენებენ მაღალი გემოვნებით დამზადებულ სამეთუნეო ნაკეთობებსა თუ ოქრომჭედლობის ნიმუშებს. ბერძნულ ეთნოსთან დაკავშირებული სამაროვანი ამიერკავკასიაში სხვაგან არსად აღმოჩენილა.

კულტურათა ურთიერთობებისა და ურთიერთზემოქმედების პროცესები კიდევ უფრო ღრმავდება ელინიზმის ეპოქისთვის (ქ.წ. IV ს.) არქეოლოგიური გათხრების შედეგად მიკვლეულია 350-ზე მეტი სამარხი საინტერესო საიმპერატორ ინვენტარით. ჩანს, რომ მოხდა აღმოსავლური, ბერძნული და კოლხური კულტურების შერწყმა - ელინიზაცია.

ცხადია, რომ მიუხედავად ინტეგრაციის ბრწყინვალე სურათისა, რომელიც მთლიანობაში ქმნის ერთი კულტურის ნაკადს (დანყებულ შულავერ-შომუთეფეს, მტკვარ-არაქსის, ყორღანების, ბედენის ყორღანების კულტურებთან, თრიალეთი) მრავალ ლოკალურ თავისებურებასაც ვხვდებით. ვფიქრობ, კულტურათა დიალოგის სილამაზე სწორედ თვითმყოფადობის შენარჩუნებაა. ანუ გავლენები იყო და ვრცელდებოდა, მაგრამ არქეოლოგიური გათხრების მიხედვით სახეზეა უწყვეტი ავტოქტონობა ჩვენი წინაპრებისა. საფუძველი კი ინტეგრაციისა ინდივიდუალიზმის შენარჩუნების ფონზე საქართველოს გახსნილობა - ტოლერანტობა გახლავთ.

THE DIALOGUE OF CULTURES FROM THE CROSSROADS OF CULTURES

We will remind the reader of an “Online archeology”, that the editorial staff has started the activity – Cultures dialogue - from the crossroads of cultures in the magazine N 9.

With this rubric, scientists have developed their own view on various aspects of Georgia’s archaeological culture, in particular:

- Can Georgian Archeology be considered with Caucasian or World Cultural standpoint?
- What different cultures and what information gathers on this crossroads of cultures?
- Which influences receives and issues?
- Does the archaeological findings indicate that Georgia is a continuous culture hub?
- Is the culture open for both the West and the East?

Professor Amiran Kakhidze, Doctor of Historical Sciences, continues the Cultures dialogue from the Crossroads of Cultures.

GEORGIA'S CULTURAL TOLERANCE ACCORDING TO PICHVNARI AND MAKHVILAURI

Amiran Kakhidze

My first scientific thesis is that Georgia, the Caucasus has always been influencing on the different cultures of the world. During the study of archaeological cultural heritage for many years, among the many other aspects, I found quite interesting material to confirm this thesis. One-sided opinion on the fact that Georgian culture is dependent on southern cultures, as if, the processes were ongoing by the influence of the Southern cultures, which has been observed here already from the Neolithic epoch, does not correspond to reality. Even archaeological spectrum of my study object (I mean the Adjara region) provides enough information to prove that the Caucasus, Georgia is an integral part of world civilizations, which was also receiving the different cultural influences and itself influenced on the development of other cultures.

Western Transcaucasus belongs to those regions where like interfluvial, Anatolia, Middle Asia, India, the Balkans, from the VIII-VII centuries, a man began to move to a cultural habitat, by replacing agricultural with manufacturing farm. In the field of our research, there were magnificent monuments, according to which, that the innovative changes that characterized the Neolithic epoch were carried out in Georgia, even in the Neolithic period, there was not a closed culture here, for example, we have found in the Makhvilauri Amulets, which show some closeness to the inhabitants of the Aegean Sea cultures, many of the products we have confirmed are similar to the masterpieces of old medieval cultures and so on. On Makhvilauri For-

tress Gora former Residence, where the first settlement of the Neolithic is survived and until today goes on the traces of life, the Cultural layer is confirmed, layer (with various ceramic jewelry adorned with red ochre), where the first thing in Transcaucasia was stated the substance proving of Georgia's relation with the ancient anatolian tribes – Hattians. Obviously, migrants come here to establish trade relations. The whole spectrum of interconnects can be seen from the culture of Khalaka, including the Middle Ages, the Great Middle Bronze and the Late Bronze Cultures. On Makhvilauri - on this magnificent, truly distinguished monument of the Eastern Black Sea has been confirmed for the first time New Stone Age materials, and then artefacts depicting relationships with Hattians. Makhvilauri from the middle of the second millennium, has become a strong settlement, which is located in a vast territory (accordingly the material coming from the monument is rich and plentiful material), and controls the seaside line from Khopa to phazisi, accordingly, it is clear, it contributed greatly to the creation of Western-Georgian first tribal culture.

It is no less interesting in this view Eneolite, the epoch of the Kalkolite and the early Bronze Age. Ispahan, which is the first monument of the southern section of the Kolkheti lowland in the sank cultural layers turned out to be a wooden model of for making of axis (Perfectly surviving), similar to those produced in Sumer in the IV millennium. Such axes are spread in Mesopotamia, Anatolia, throughout Georgia, in northern Georgia. It turns out that Georgia's Black Sea is a crossroad where the crossing of cultures occur. In most relief manner, cultures dialogue is seen in the example of pine forests. From here in the archaic period throughout the ancient period, for decades, the continuous connection is revealed with centers of world civilization, such as the island of Aegean's universe, Lesbos, Samos, Kalkidika, Dazos, in the pine forest the similar artefacts characteristic to the archaeological materials of these civilizations are confirmed.

We have dug here up to 500 Kolchian burials, where is perfectly visible, the Hellenization the Colchidisation, which is depicted in the rules of burial. Unambiguously is clear, that the Colchian goldsmith's work had great influence on Greek ethnos. The graveyards related to Greek ethnos have not been confirmed anywhere else in the Transcaucasia. In V-IV cc in the era of Hellenism, happened the entire merging of Oriental, Greek and Colchic cultures - Hellenisation.

I would like to point out that despite the magnificent picture of integration, which in turn creates one culture stream (from Shulaver Shomutepe culture, including the cultures of Mtkvari – Araksisi, Trialeti, Bedeni – Korghani) we also encounter many local features. From the ancient times in the pine forest, the micro Greece is readable, the relationship with Athens is found, which is sharply depicted in the funeral rules, let's to say in the chopping of the coins, etc., But at the same time, the pine forest artefacts are so much original that we have sorted out local pine forest ceramic.

I believe that the beauty of the dialogue of cultures is the originality of individualism, i.e the influences were and were spread, but according to archeological excavations we have a continuous autoctonia of our ancestors. The basis for integration on the background of maintaining originality Georgia's openness - tolerance is.

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

„ონლაინ არქეოლოგიის“ მკითხველს შევახსენებთ, რომ 2016 წელს არქეოლოგმა ნიკოლოზ თუშაბრამიშვილმა ჩვენი ჟურნალის საშუალებით ფართო საზოგადოებას კიდევ ერთხელ გააცნო მის მიერ ჯერ კიდევ 1994 წელს გამოთქმული და მრავალგზის გაცხადებული თვალსაზრისი მასზედ, რომ საქართველოში არსებობდა შუა პალეოლითიდან ზედა პალეოლითზე გარდამავალი პერიოდი, რომ შესაძლოა თანამედროვე და ნეანდართალელი ადამიანები თანაცხოვრობდნენ, თანაარსებობდნენ [ონლაინ არქეოლოგია #8, გვ. 14, 2016].

2018 წლის მიწურულს საზღვარგარეთ ჩატარებულმა ახალმა ლაბორატორიულმა კვლევებმა ფაქტიურად დაადასტურა მეცნიერის მიერ განსაზღვრული თარიღები და მის მიერ გამოთქმული თანაარსებობის თეორიული ვარაუდი. ანუ, დღეს უკვე საფუძვლიანი, მულტიდისციპლინური კვლევების შედეგად გამოტანილია დასკვნა, რომ შუა პალეოლითური ინდუსტრია შესაძლოა, ეკუთვნოდეს ნეანდერტალელებსაც და ჰომო საპიენს საპიენსებსაც.

საინტერესოა ცვლის თუ არა მოცემული თეზა მსოფლიო პრეისტორიკოსების დამოკიდებულებას შუა პალეოლითის ინდუსტრიებისადმი? არის თუ არა აუცილებელი საქართველოს პალეოგარემოს გარკვეული საკითხების ხელახალი შესწავლა? რა შემატა მეცნიერებას ორთვალა კლდეში პლეისტოცენის ეპოქის მაკაკას ნაშთის ახალმა აღმოჩენამ? რა ახალი სამეცნიერო თვალსაზრისები დაიბადა?

მაშ ასე, არქეოლოგ ნიკოლოზ თუშაბრამიშვილის დადასტურებული თვალსაზრისი „ონლაინ არქეოლოგიის“ რუბრიკა „თვალსაზრისში.“

ახალი აღმოჩენები ორთვალა კლდეში, პალეოლითის ახლებური ხედვა და კვლევის ახალი ამოცანები

სამხრეთ კავკასიის, კერძოდ, დასავლეთ ამიერკავკასიის - ზემო იმერეთის პალეოგარემოს შესწავლა თანამედროვე მეცნიერების ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი თემაა. საქართველოს პალეოლითი ყველაზე კარგად შესწავლილია რიონ-ყვირილას აუზში, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ ზემო იმერეთის ძეგლების კვლევის დონეს, ვფიქრობ, არსებობს უამრავი საკითხი, რომლებიც ახალი აღმოჩენებისა და ლაბორატორიული ანალიზების ახალი შედეგებიდან გამომდინარე, ახლებურ გააზრებასა და პალეოგარემოს თანამედროვე ინტერპრეტაციას ითხოვს. მულტიდისციპლინური კვლევები იძლევა მეტად მნიშვნელოვან ინფორმაციას უძველესი და ძველი ადამიანების მიგრაციების, მათი კულტურების, ტრადიციებისა და, ზოგადად, ცხოვრების წესის შესახებ. შესაბამისად, ამ პატარა რეგიონის ძველი ქვის ხანის მულტიდისციპლინური შესწავლა უკიდურესად აქტუალურია არა მხოლოდ რეგიონის, არამედ, მთელი უძველესი სამყაროსა და კაცობრიობის პრეისტორიის კვლევის საქმეში. ცხადია, რეგიონის პალეოგარემოსა და ადამიანთა ადაპტაციის საკითხების შესწავლის დიდ მნიშვნელობას განაპირობებს სამხრეთ კავკასიისა და თვით საქართველოს ტერიტორიის გეოგრაფიული მდებარეობა, პალეოლანდშაფტი და სხვ.

როგორც ცნობილია, სამხრეთ კავკასია და საქართველოს ტერიტორია გზაჯვარედინია ევროპასა და აზიას შორის, რომელიც მთლიანად შემოსაზღვრულია დიდი და მცირე კავკასიონის ქედებითა და შავი და კასპიის ზღვებით [სურ. 1]. ეს რეგიონი პალეოლითური ეპოქის დროს გეოგრაფიული “ჩიხი” იყო, არეალის სიმცირის გამო, სხვადასხვა კულტურა იძულებით კონტაქტობდა, იმ ფონზე, რომ ეს კულტურები ერთმანეთის კონკურენტები იყო ტერიტორი-

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

ისა და საარსებო რესურსების ათვისებასა და სარგებლობის საკითხებში [Adler, Bar-Oz, Vekua, Tushabramishvili 2004. 52-55].

სამხრეთ კავკასიის იმ ტერიტორიაზე, სადაც განსახილველი ძეგლები მდებარეობს (იმერეთის რეგიონი), ფინალური შუა პალეოლი-

სურ. 1

თისა და ზედა პალეოლითის ეპოქაში, მთიანი რეგიონებისთვის დამახასიათებელი რბილი და ტენიანი კლიმატი იყო (ისევე როგორც დღეს). ღრმა ხეობებით დასერილი ეს ტერიტორია ზედა პლეისტოცენში მდიდარი ფლორითა და ფაუნით ხასიათდებოდა. ტყეებს ენაცვლებოდა ღია ლანდშაფტები, რაც ხშირი ტყეებით დაფარულ ადგილებთან შედარებით მეტად მრავალფეროვან გარემოს, მცენარეულ საფარსა და ცოცხალ ბიომასას ქმნიდა. ძველი ქვის ხანის, კაცობრიობრიობის ისტორიის ამ ყველაზე ხანგრძლივი ეპოქის განმავლობაში ჰავის პერიოდული ცვლილება ფოთლოვანი ტყეების წინვოვანით ჩანაცვლებას განაპირობებდა, თუმცა, ეს დიდად

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

არ მოქმედებდა მსხვილ ძუძუმწოვართა მრავალფეროვნებასა და გავრცელებაზე. რეგიონი ბიოგეოგრაფიული რეფუგიუმია, რომელიც შემორჩენილია ზედა პლეისტოცენის ეპოქიდან (დაახლ. 130 000 წწ-დან). პლეისტოცენში ალპურ გამყინვარებას კავკასიაში, დიდი კავკასიონის ქედის ნიალობით, დიდი მასშტაბებისთვის არ მიუღწევია. მყინვარები მთისწინა ზოლს არ ჩამოსცილებია, ხოლო ზოგიერთი რეგიონი, მათ შორის იმერეთი იყო რეფუგიუმი, სადაც ფლორისა და ფაუნის ესა თუ ის სახეობები, სხვა რეგიონებთან შედარებით, საკმაოდ დიდხანს შემორჩა [Бравар И., Лилиенберг Д.А.1980; Вивиан Р., Голубев Г.Н., Давитаиа Ф.Ф.и др.1980]. ეს გარემო პირობები გამონვეული იყო შავი ზღვიდან წამოსული თბილი და ტენიანი ჰავითა და დიდი კავკასიონის ქედით, რომელიც ხელს უშლიდა ჩრდილოეთიდან ცივი კლიმატის გავრცელებას. ის, რომ ჩრდილოეთის ცივი ჰავა დიდ გავლენას არ ახდენდა სამხრეთ კავკასიაზე, უკანასკნელ ხანებში დადასტურდა ზედა პალეოლითური ძეგლების არსებობით კავკასიონის სამხრეთ მთისწინა ზოლში, ზღვის დონიდან 900-1300 მ-ის სიმაღლეზე [გ.თორთლაძე. 1998, 1999; ნ. თუშაბრამიშვილი 2010]. აქვე აღვნიშნავთ, რომ ადრე ზედა პალეოლითის ვერტიკალური გავრცელების ლიმიტად მიჩნეული იყო 800 მ., რაც სწორედ ცივი კლიმატური პირობებით აიხსნებოდა [Тушабрамишвили 1991. 453].

სამხრეთ კავკასიის ბუნებრივი გარემო მეტად ხელსაყრელი გახლდათ ადამიანის საცხოვრებლად. აქ გავრცელებული იყო ფლორის 6350 სახეობა (მათ შორის 1600 ენდემური, რელიქტური ფორმები) [Гроссгеим А.А. 1952. Зимица Р.П., Сент-Жиронд М., 1980]. ფაუნა - 139 ძუძუმწოვარი, 360 ფრინველი, 57 რეპტილია და სხვ. [Исаков И.А. Зимица Р.П., Панфилов Д.В. 1966].

შეიძლება დარწმუნებით ითქვას, რომ ორთვალა კლდე, რამდენიმე სხვა მღვიმურ ძეგლთან ერთად, დღევანდელი კრიტერიუმებით ერთ-ერთი ყველაზე სრულყოფილად შესწავლილი პალეოლითური

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

ობიექტია. მიუხედავად ამისა, უკანასკნელ ხანს ნეანდერტალელის ნაშთისა და ჰომო საპიენს საპიენსის გენომის აღმოჩენა მთლიანად და რადიკალურად ცვლის ამ დრომდე არსებულ შეხედულებას იმის შესახებ, რომ შუა პალეოლითური ინდუსტრიები მხოლოდ ნეანდერტალელებს მიეკუთვნება. ჩვენ მიერ ჩატარებულმა ახალმა კვლევებმა ეს პოსტულატი შეცვალა. საფუძვლიანი, მულტი-დისციპლინური კვლევების შედეგად გამოტანილია დასკვნა: შუა პალეოლითური ინდუსტრია შესაძლოა, ეკუთვნოდეს ნეანდერტალელებსაც და ჰომო საპიენს საპიენსებსაც. მოცემული თეზა საერთაშორისო მასშტაბით ცვლის პრეისტორიკოსების დამოკიდებულებას შუა პალეოლითის ინდუსტრიებისადმი. ასევე მეტად მნიშვნელოვანია ორთვალა კლდეში პლეისტოცენის ეპოქის პრიმატის, მაკაკას ნაშთის აღმოჩენა. ამ ფაქტის გამო შესაძლოა, აუცილებელი გახდეს აღნიშნული გეოლოგიური ეპოქის საქართველოს პალეოგარემოს გარკვეული საკითხების ხელახალი შესწავლა.

ორთვალა კლდე

საერთაშორისო სამეცნიერო წრეებისთვის უკვე კარგად ცნობილი მღვიმური ძეგლი ორთვალა კლდე მდებარეობს ქ. ჭიათურასთან, ოდნავ ჩრდილო-დასავლეთით, სოფ. დიდი რგანის ტერიტორიაზე, მდ. ჭერულის, იმავე რგანისწყლის (მდ. ყვირილის მარჯვენა შენაკადი) მარჯვენა ნაპირზე, მდინარის დონიდან 35 მ-ის სიმაღლეზე, ზღვის დონიდან 530 მ-ზე [სურ. 2]. ორთვალა კლდე არის ეხი, რომელშიც ორი დარბაზი გამოიყოფა. აქედან მომდინარეობს მისი სახელწოდებაც. ორივე დარბაზის საერთო სიგანე 35 მ-ია, სიღრმე - 14,5 მ, სიმაღლე _ დიდი დარბაზის ცენტრში 7 მ-ია, შესასვლელში 2 მ. მღვიმეს აქვს აღმოსავლეთის ექსპოზიცია. იგი მშრალი და ნათელია.

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

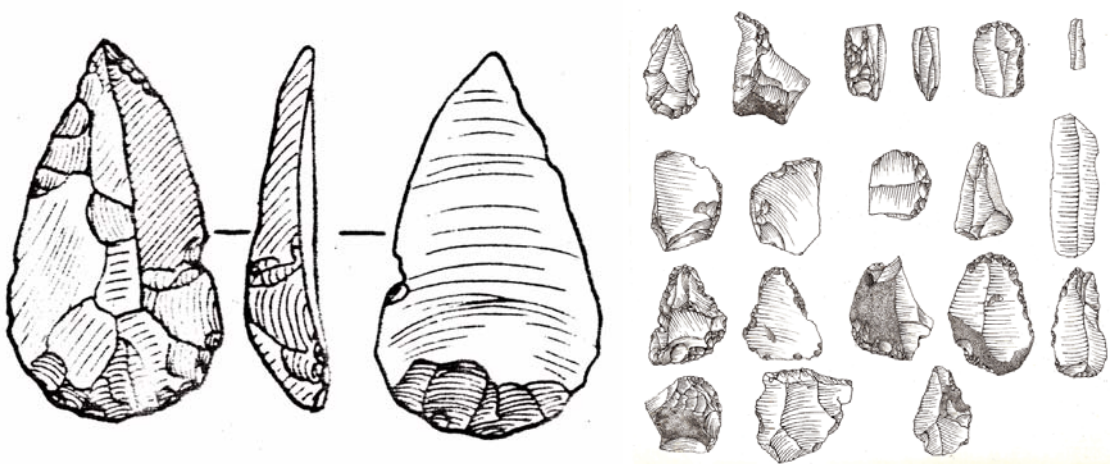
სურ. 2. ორთვალა კლდე

სურ. 3. ორთვალა კლდე

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

მღვიმეში დაფიქსირებულია 11 ლითოლოგიური ფენა. მე-2 და მე-3 ფენები ზედა პალეოლითის ეპოქას მიეკუთვნება. მე-4 კი ფენა ჯერ კიდევ 1994 წელს პირადად მე განვსაზღვრე შუადან ზედა პალეოლითზე გარდამავალ ფენად [თუშაბრამიშვილი 1994] [ტაბ. 1. სურ. 3,4,5]. ჩემი ეს დასკვნა განპირობებული იყო იმით, რომ ზედა და შუა პალეოლითურ ფენებს შორის არ არის დადგენილი სტერილური ფენა (იხ. ჭრილები სურ. 3-4). აღსანიშნავია თვით ქვის მასალის სპეციფიკაც. კერძოდ, ორთვალა კლდის მასალებზე მუშაობის ადრეულ პერიოდში (1993-2001 წწ.) ჩემ მიერ გარდამავალ ფენად მიჩნეულ ფენაში აღმოჩნდა დამუშავებული ძვლის ერთი იარაღი, ზედაპალეოლითურ ფენაში - სადგისი, რომელიც ნაკეთებია საშუალო ზომის ჩლიქოსნის ფრაგმენტზე. ნაკეთობა ორინიაკული ტიპის (მსგავსი) ძვლის იარაღია. ის ნაპოვნია იმ ფენაში, რომელშიც მის გარდა, ე.წ. „ემირის ტიპის“ წვეტანასთან ერთად (სურ. 4) დადასტურდა შუა პალეოლითურ ნამზადებზე ნაკეთები ზედა პალეოლითური იარაღები, აგრეთვე, ზედა პალეოლითურ ნამზადებზე ნაკეთები შუა პალეოლითური იარაღები. ცნობილია, რომ გაროდის აზრით „ემირის ტიპის“ წვეტანები შუადან ზედა პალეოლითზე გარდამავალ საფეხურს მიეკუთვნება.

სურ. 4-5. ემირის ტიპის წვეტანა და სხვადასხვა არტეფაქტი „გარდამავალი ფენიდან“

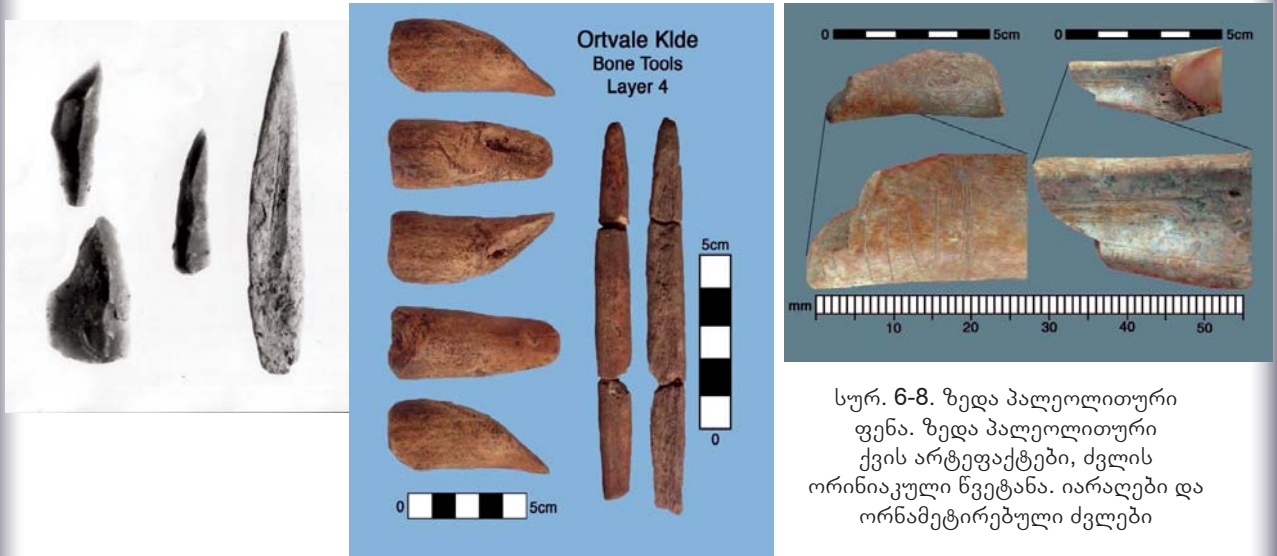
თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

ზემოთ აღნიშნულ ქვისა და ძვლის ნამზადებთან ერთად ამ იარაღის აღმოჩენამ, აგრეთვე, იმ ფაქტმა, რომ შუა და ზედა პალეოლითურ ფენებს შორის არ არის სტერილური ფენა, გვავარაუდებინა, რომ მე-4 ლითოლოგიური ფენა სწორედ გარდამავალ საფეხურს მიეკუთვნება. პირადად მე გარდამავალი საფეხურის არსებობის ვარაუდი ჯერ კიდევ 1994 წელს გამოვთქვი და მას აქეთ აზრი არასდროს შემიცვლია და ამ ჩემს პირველად თეზას ხშირად ვიმეორებდი ყველა ქართულ თუ დამოუკიდებელ პუბლიკაციაში, მაგრამ მიუხედავად ამისა, 1997-2001 წწ-ის კვლევების შედეგად, ჩემი უცხოელი პარტნიორები მე-4 ფენას მიიჩნევდნენ მექანიკურად არეულ ფენად, ერთმანეთში შერეული შუა და ზედა პალეოლითური მასალებით [Adler, Bar-Oz, Belfer-Cohen, Bar-Yosef 2006]. უკანასკნელმა კვლევებმა კი გვაჩვენა, რომ მე-4 ფენა, ანუ ჩემი ვერსიით I შუა პალეოლითური, იგივე გარდამავალი ფენა [თუშაბრამიშვილი 1994] ყველაზე ადრეული ზედა პალეოლითური ფენაა [Adler Daniel S. Adler, Guy Bar-Oz. 2009; Adler D. et al. 2008], რაც უფრო ახლოა ამ ფენის ჩემს განსაზღვრებასთან, თუმცა, ახალი მონაცემები კვლავ მაფიქრებინებს, რომ აქ საქმე გვაქვს გარდამავალ საფეხურთან, უფრო ზუსტად კი, არეულ ფენასთან, სადაც შესაძლოა ჩანდეს, როგორც უკანასკნელი ნეანდერტალელების, ისე ჰომო საპიებს საპიენსების აქტივობის კვალი (იხ. ქვემოთ).

ქვის მასალასთან შედარებით მწირი ინფორმაცია გვქონდა ძვლის მასალის შესახებ (აღნიშნულ ეტაპზე ძვლის მასალა ექსპერიმენტული მეთოდითა და ტრასოლოგიურად არ შეგვისწავლია). თუმცა, მე-4 ფენაში აღმოვაჩინეთ ორინიაკის ტიპის ძვლის ნვეტანა. ამ ფაქტმა ბოისკე ტიპის საჭრისების არსებობასთან ერთად, გვავარაუდებინა, რომ ორთვალა კლდის ზედა პალეოლითის ადრეული ფენა გარდამავალთან ერთად ორინიაკული ნიშნებითაც ხა-

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

სიათდებოდა. მოგვიანებით ზედა პალეოლითური ფენების ძვლის კოლექცია ახალი ნივთებითა და ნაკანრებიანი თუ ორნამენტირებული არტეფაქტებითაც შეივსო.

სურ. 6-8. ზედა პალეოლითური ფენა. ზედა პალეოლითური ქვის არტეფაქტები, ძვლის ორინიაკული წვეტანა. იარაღები და ორნამენტირებული ძვლები

2015 წელს კოლექციებზე სამუშაოდ მოვიწვიე კურჩატოვის მუზეუმის წამყვანი მეცნიერ-ტრასოლოგი ნ. ახმეტგალეევა. ჩვენ ხელახლა შევისწავლეთ ძვლოვანი მასალის კოლექციის ნაწილი მ. ბუხსიანიძესთან ერთად (პალეონტოლოგი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმის თანამშრომელი). მასალის ხელახალი შესწავლის, რეგიონში არსებული სხვა ზედა პალეოლითური ძეგლებიდან მომდინარე მასალების გადახედვის, ასევე, ახალი ზედა პალეოლითური სადგომების აღმოჩენის შედეგად ხელახლა დადგა ორთვალა კლდესა და სხვა სადგომებში გარდამავალი (შუადან ზედა პალეოლითზე) საფეხურის არსებობა არარსებობის საკითხი (იხ. ქვემოთ).

ორთვალა კლდის შუა პალეოლითური ფენები 50000-36000 წწ-ით თარიღდებოდა, ხოლო ზედა პალეოლითური - 34000-19000 წწ-

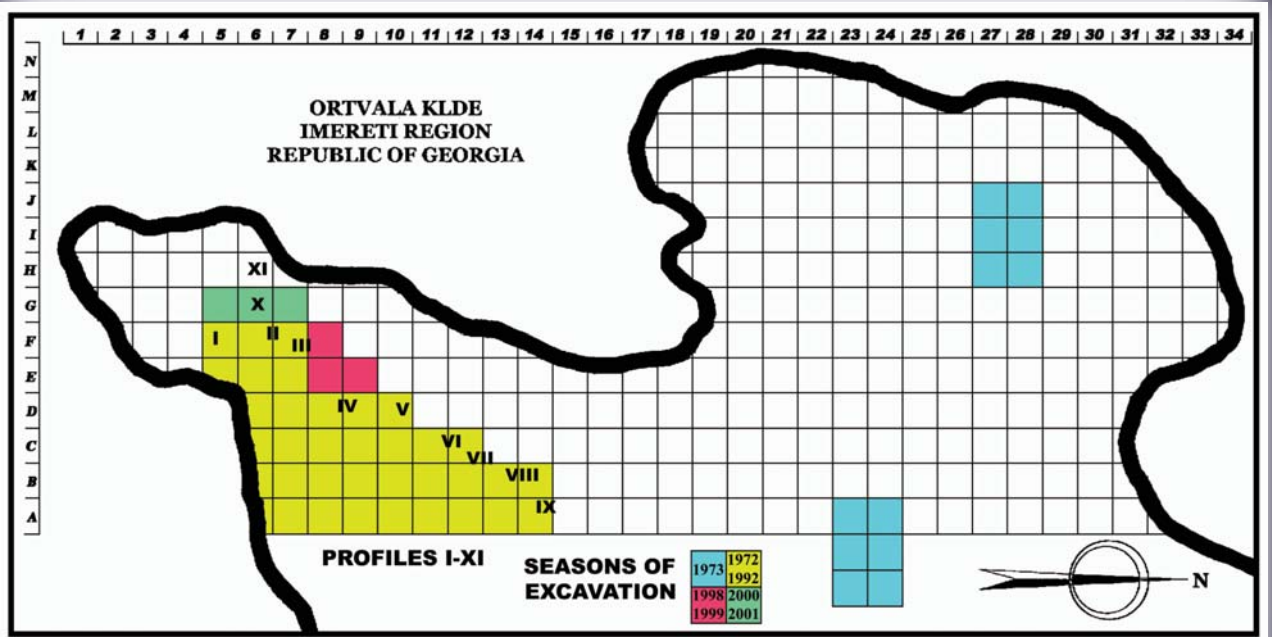
ით [Daniel S. Adler et al. 2004. Pp. 53]. მაშასადამე, ეხში, ფაქტიურად წარმოდგენილი იყო ამ ორ ეპოქას შორის არსებული 2000 წლიანი ინტერვალი (36000-34000). ივარაუდებოდა, რომ ეს დროის ის მონაკვეთია, როდესაც აქ ადამიანი არ სახლობდა. თუმცა, აღსანიშნავია ისიც, რომ სხვადასხვა მეთოდით მიღებული თარიღების ინტერპრეტაცია შესაძლებელია განსხვავებულადაც. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ გარკვეული თარიღები კარგად ავსებს აღნიშნული დროის შუალედს, ამ პერიოდისთვის მღვიმის უწყვეტი დასახლებაც სავარაუდოა.

უკანასკნელ წლებში ორთვალა კლდეში განხორციელდა სხვადასხვა სახის სამუშაოები, მათ შორის ვულკანური ფერფლით დათარიღებაც, რის შედეგადაც გაცილებით ადრეული თარიღები მივიღეთ. გარდა ამისა, დღეისთვის განსხვავებულია თვით არქეოლოგიური მასალის ინტერპრეტაციაც. თანამედროვე მეთოდების გამოყენება იმედს გვაძლევს, რომ მალე მივიღებთ სხვა გენეტიკის მიმართულებით ჩატარებული სამუშაოების შედეგებსაც.

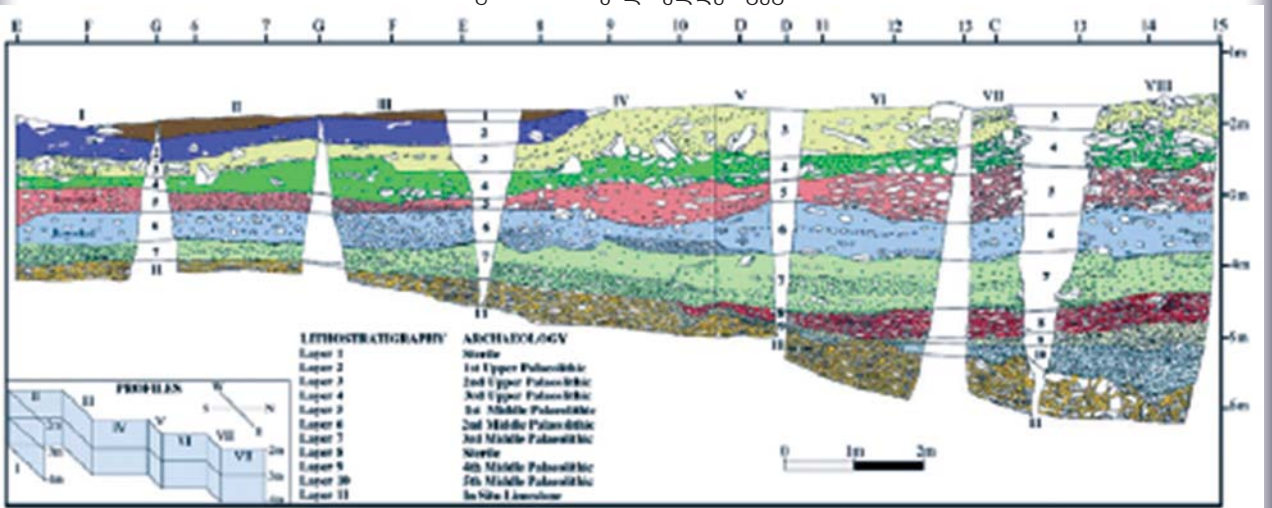
სტრატეგია

1973 წლიდან ძირითადი გათხრები მიმდინარეობდა ორთვალა კლდის მცირე დარბაზში. 2006-2007 წწ-ში გარკვეული სამუშაოები ჩატარდა დიდი დარბაზის წინა ფართობზე (სურ.3). დღეისთვის მცირე დარბაზის მეტ-ნაკლებად სრული სტრატეგრაფიული სურათი გვაქვს. დიდ დარბაზში გავაკეთეთ მხოლოდ მცირე ზომის თხრილი, რაც ფენების რაოდენობასა და მათ გეომორფოლოგიურ, ლითოლოგიურ, მინერალოგიურ სურათზე სრულყოფილ ინფორმაციას ვერ იძლევა. მისი შესწავლა მომავალი კვლევების საქმეა.

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

სურ. 9. ორთვალა კლდე. გეგმა

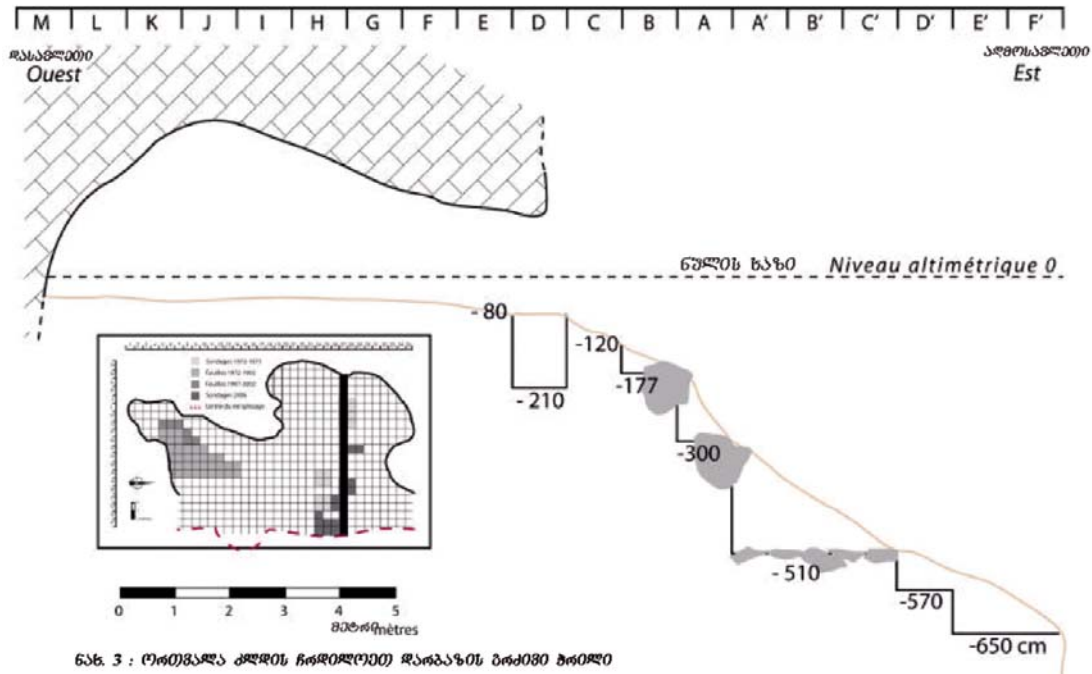
სურ. 10. ორთვალა კლდე. მცირე დარბაზი. მთლიანი ჭრილი

სურ. 11-12. ორთვალა კლდე. მცირე დარბაზი. ჭრილები

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

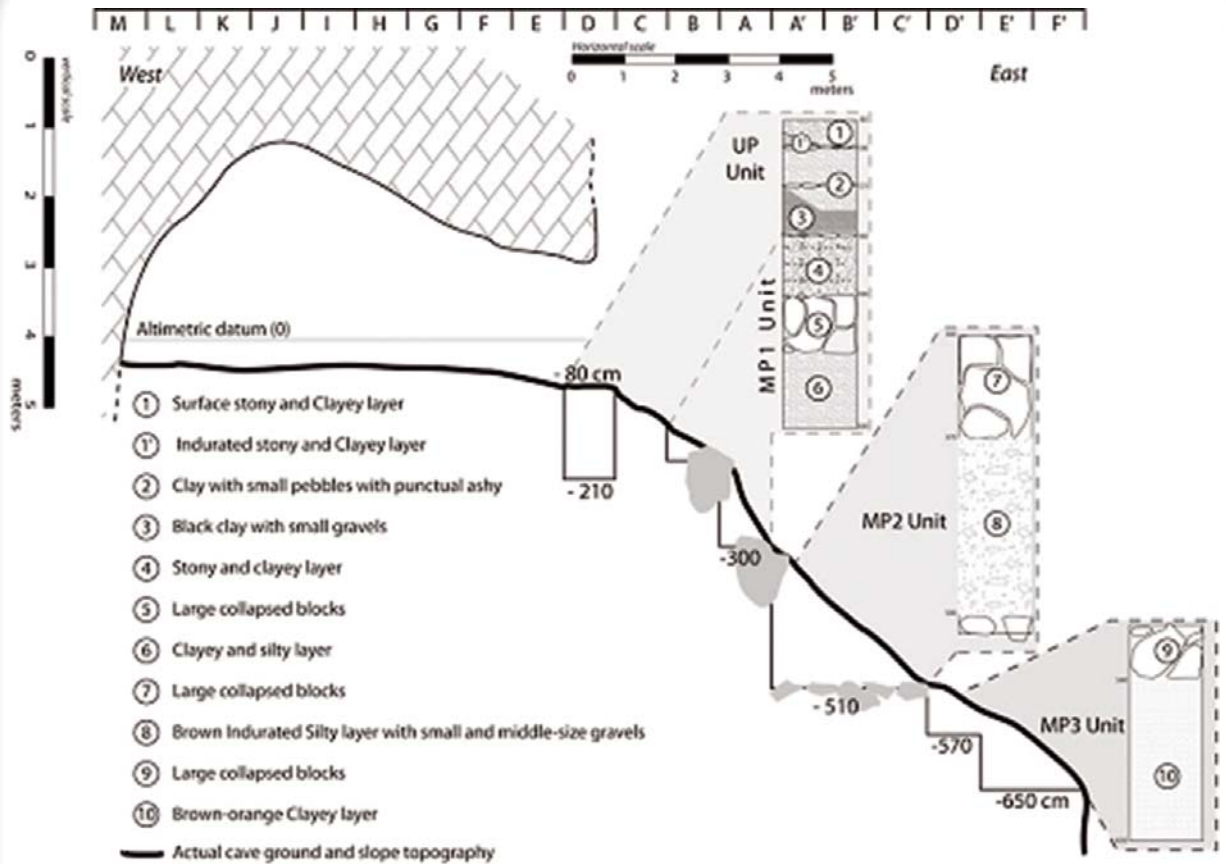

ნახ 4 : ორთვალა კლდის ბრძობის ხედი, კვადრატული ზოლი 27 და 28 (შპ 1)

Figure 4 Vue des sondages des bandes 27 et 28 d'Orvale Kide en fin de mission (niveau PM1)

სურ. 13 . ორთვალა კლდე. დიდი დარბაზი. გეგმა და ქრილი

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

სურ. 14 . ორთვალა კლდე. დიდი დარბაზი. გეგმა და ჭრილი, დეტალური

(ჭრილები და გეგმები შესრულებულია თ. დარახველიძის, ლ. ორჯონიკიძისა და დ. ადლერის მიერ).

ორთვალა კლდის მცირე დარბაზი.

ლითოლოგიური ფენები

ორთვალა კლდის გეომორფოლოგიური და ლითოლოგიური კვლევები ჩატარებულია მ. თვალჭრელიძისა და ნ.თუშაბრამიშვილის მიერ [ნ.თუშაბრამიშვილი, 1994; 1995. The Upper Paleolithic in Western Georgia. Co-authors: T. Meshveliani, M. Tvalchrelidze. XIX International Congress INQUA. Abstracts. Berlin].

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

ორთვალა კლდის ძირითადი სტრატეგრაფიული და ლითოლოგიური ვითარება, ფენები:

- I - მოყვითალო თიხნარი. რიგ ადგილას მტვრად ქცეული, სტერილური;
- II - მოყვითალო ფერის თიხნარი. მცირე რაოდენობის ღორღისა (5სმX6სმ) და ლოდების (0,60X0,80მ) ჩანართებით. შრის 80-85%, კლასტური მასალის შემავსებელი თიხნარია, რომელშიც გათხრისა და ეხის სიღრმეში ქრილის გათხრამდე გამოიყოფოდა პატარა ზომის (5სმX 3 სმ) ლინზები;
- III - მუქი მოყვითალო-მოყავისფრო თიხნარი ღორღის ჩანართებით (3სმX5სმ), რომლის შემცველობაც შრეში საშუალოდ 25-35 %-ია. გვხვდება ერთეული ლოდები 30სმX40 სმ-ის ზომის;
- IV - მუქი ყავისფერი და მოყავისფრო თიხნარი დიდი რაოდენობის ფსეფიტური მასალის (15სმX17სმ) ჩანართებით. ერთეული ლოდნარის ზომებია - 40სმX50სმ. შემავსებელი თიხნარი შეადგენს მთელი ფენის 30-40 %-ს. მასში გამოიყოფოდა მუქი ნაცრისფერი შუაშრეები და ჯიბეები, ასევე ალევრიტული მასალისგან;
- V - მუქი მოყავისფრო თიხნარი დიდი რაოდენობით კირქვიერი ღორღით. ჩნდებოდა ლოდებიც (35სმX40 სმ). ფენაში გამოიყოფოდა მცირე ზომის ქვიშნარის შუაშრეები;
- VI - მოყავისფრო თიხნარი, წვრილი ღორღის ჩანართებით. შემავსებელი თიხნარი მთელი შრის 55-60 %-ია. ღორღისა და ფსეფიტების გარდა გვხვდება ერთეული ლოდები (30სმX45სმ);

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

- VI^a - მუქი მოყავისფრო-მოშავო თიხნარი, განამარხებული, ჰუმუსოვანი, ფსეფიტური მასალის (12სმX15სმ) ჩანართებით (12-15%). ერთეული ლოდები 40სმX40 სმ-ის ზომისაა;
- VII - მუქი მოყავისფრო-მოშავო თიხნარი, განამარხებული, ჰუმუსოვანი, ღორღისა და მცირე ზომის ლოდების ჩანართებით. ნაკერალი;
- VIII - უნესრიგოდ განლაგებული შეუვსებელი ღორღნარი, რომელთა ზედაპირი კალციტირებულია. სტერილური;
- IX - ღია ყავისფერი ფსეფიტები (10სმX15 სმ). შევსებულია თიხოვანი მასალით, რომლებიც ფენის 6-8%-ს შეადგენს;
- X - ღია ყავისფერი, თითქმის შეუვსებელი ღორღი (5სმX6სმ). იშვიათად გვხვდება უფრო მოზრდილი (15სმX25სმ) ჩანართები. კლასტური მასალის შემავსებელი ფენის 3-4%-ია. ფენის ცენტრალურ და მარცხენა ნაწილში მასალის შემავსებლის ფუნქციას მცირე ზომის ღორღი ასრულებს;
- XI - გამოფიტული. ძირითადი კირქვიერი ქანი (სურ. 4-8).

კალეობოტანიკური და პალინოლოგიური კვლევის შედეგები და პალინოზონები

პალინოლოგიური კვლევები ჩატარებულია დ. ლორთქიფანიძის მიერ [1995. N.Tushabramishvili et al. Mousterians in Western Georgia. "Terra Nostra", International Union for Quaternary Research. XIV International Congress. Berlin; ნ.თუშაბრამიშვილი, 1994].

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

პალინოლოგიური ზონები	ფენები	არქეოლოგია	მცენარეული ელემენტები	გარემო	ტემპერ/იზოტ. საფეხური/ OIS
A	10-9	შუა პალეოლითი	Dominated by arboreal elements such as Abies, Picea, and Betula, with much lower percentages of Pinus, Corylus, and Tilia. Non-arboreal species including Cichoriaceae, Asteraceae, Polygonaceae Gramineae, Caryophyllaceae, Cruciferae, and Lilaceae are present in very small amounts.	Dark Coniferous forest composed primarily of yew and spruces. The presence of Populus beroza in Layer 8 indicates the site's proximity to the sub-Alpine belt which occupies a position 800- 1000 m lower than today. Average temperatures were lower than today but precipitation was similar. მუქი წიწვოვანი ტყე, რომელიც ძირითადად ურთხელისა და ნაძვის ხეებისგან შედგება. არყის ხის დიდი რაოდენობა მე-8 ფენაში ადასტურებს, რომ ამ პერიოდში ძეგლი მდებარეობდა სუბ-ალპურ სარტყელში და ვერტიკალური ზონები 800-1000 მ-ით უფრო დაბლა იყო დღევანდელთან შედარებით	სიცივე, საფეხური 3
	8	სტერილური			
B	7-6	შუა პალეოლითი	Arboreal and Non-arboreal species are evenly represented Quercus, Corylus, and Caprinus betulus are the dominant arboreal species with lesser amounts of Caprinus orientalis, Alnus, Ulmus, and Ostrya. Percentages of Betula drop sharply. Non-arboreal species include Apiaceae, Fabaceae and Plantaginaceae.	Gradual replacement of coniferous species by broad-leaved, more thermophilic species resulting at times in a mixed forest. Climatic amelioration with periods of inversion (i.e., Betula) characterizes this period and the vegetational belt moved upwards. წიწვოვანის თანდათანობითი ჩანაცვლება ფართოფოთლოვანი ტყეებით, სითბოს მოყვარული სახეობების გაჩენა, შერეული ტყეები. კლიმატური დათბობები პერიოდული ინვენსიებით (მაგ., Betula, არყის ხე). ეს გამოწვეულია ვეგეტაციური ზონების მაღლა აწევით	სითბო, საფეხური 3
C	5-3	შუა და ზედა პალეოლითი	Fagus, Betula, Corylus, Dryopteris phegopteris, and Dryopteris pumila	Broad-leaved species continue to dominate but coniferous species increase due to a cooling of the climate and the lowering of the vegetational belt. ფართოფოთლოვანი ტყის სახეობები კვლავ დომინირებს. იმავდროულად, წიწვოვანი სახეობები მატულობს აცივებისა და ვეგეტაციური ზონის დაბლა დანევის გამო	სითბო ცივი ეტაპებით, საფეხური 3

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

D	2	ზედა პალეოლითი	Dominant arboreal species are <i>Corylus</i> , <i>Alnus</i> , and <i>Pinus Cichoriaceae</i> is the most common non-arboreal species. <i>Polypodium serintum</i> .	სითბოსა და სიცივის მოყვარული. შერეული პალინოლოგიური ელემენტები: თხილი, მურყანი, ფიჭვი და სხვ.	გაურკვეველი
---	---	----------------	---	---	-------------

აქ მოტანილი მონაცემების მიხედვით ორთვალა კლდეში, დაახლოებით 50 000 – 19 000 წლის წინა პერიოდში, ანუ, როგორც ნეანდერტალელების ისე, ჰომო საპიენს საპიენსების ბინადრობის ეპოქაში, სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე რბილი, ტენიანი, მთიანი რეგიონისთვის დამახასიათებელი კლიმატი იყო; ორთვალა კლდის მიდამოებს ფარავდა ტყეები. მაშინაც, ისევე როგორც დღეს, აქ ბევრი ღრმა მდინარეული კანიონი და ველები იყო, ხოლო ზედა პლეისტოცენის ეკოლოგიური ნიშის მოზაიკა წარმოდგენილი გახლდათ მდიდარი ფლორითა და ფაუნით. ტყეებს ენაცვლებოდა ღია სივრცეები, ველები, რაც თავის მხრივ, მცენარეული საფარისა და ცოცხალი ბიომასის უფრო დიდ მრავალფეროვნებას იწვევდა, ვიდრე ეს ხშირ, გაუვალ ტყეებით დაფარულ ადგილებში იყო.

როგორც აღვნიშნე, კლიმატის ცვლილება (აციება) იწვევდა ფოთლოვანი ტყეების წინვოვანი ტყეებით ჩანაცვლებას, მაგრამ ასეთი ცვლილებები დიდ გავლენას არ ახდენდა მსხვილი ძუძუმწოვრების გავრცელებასა და მათ მრავალფეროვნებაზე. შესაბამისად, ეს რეგიონი შეიძლება ჩაითვალოს უნიკალურ ბიოგეოგრაფიულ რეფუგიუმად, რომელიც შემორჩა ზედა პლეისტოცენის ეპოქიდან (130 000-12000 წწ-ის წინ). როგორც ადრეც აღვნიშნეთ, ასეთი ხელსაყრელი გარემო განპირობებული იყო შავი ზღვის სიახლოვითა და აქედან გამომდინარე ტენიანობით (შავი ზღვიდან ვრცელდებოდა

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

თბილი, ტენიანი კლიმატი და ნალექები). ასეთ გარემოზე, თავის მხრივ. გავლენას ახდენდა კავკასიონის ქედიც, რომელიც ბუფერული ზოლი იყო და ამ რეგიონს ჩრდილოეთიდან ჰაერის ცივი მასების გავრცელებისგან იცავდა.

ფაუნისტური, პალეონტოლოგიური ნაშთები

ორთვალა კლდის გათხრებისას, როგორც შუა, ისე ზედა პალეოლითური კულტურული ფენებიდან მომდინარე დიდი რაოდენობის ფაუნისტური მასალა, აგრეთვე, პალეონტოლოგიური, ზოოარქეოლოგიური და ტაფონომიური მონაცემები მოპოვებულია დ. თუშაბრამიშვილის [დ. თუშაბრამიშვილი. 1974-1990], ა. ვეკუას [ნ. თუშაბრამიშვილი 1994], [ნ. თუშაბრამიშვილი 1994], გ. ბაროზის, დ. ადლერის [Bar-Oz and Adler, 2005] მიერ, სტატიაში წარმოდგენილია მათ მიერ მიღებული შედეგები.

სახეობები	ზედა პალეოლითი	I შ.პ.	II შ.პ.	III შ.პ.	IV შ.პ.	V შ.პ.	VI შ.პ.	VII შ.პ.	ძვლები (ჯამი)	%	ინდ. რაოდ.
ჯიხვი (Capra caucasica Guld)	14	26	110	269	747	583	284		2047	85.1	203
ბიზონი Bison priscus	3	1	16	50	82	81	23	4	260	10.8	57
მღვიმური დათვი (Ursus spelaeus Posenu)	-	-	6	10	12	15	5	-	48	2.0	17
ირემი (Cervus elaphus L)	-	1	1	4	8	2	3	-	19	0.8	8
ლორი (Sus scrofa L)	-	-	-	4	1	-	-	1	6	0.25	4
შველი (Capreolus capreolus L)	-	-	-	5	3	-	-	-	7	0.3	2
მგელი (Canis lupus L)	-	-	-	-	-	-	1	-	1	0.05	1

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

მელა (<i>Vulpes vulpes</i> L)	-	-	-	1	-	-	-	-	1	0.05	1	
ნიამორი (<i>Capra aegagrus</i>)	-	-	-	1	-	3	3	-	7	0.3	4	
პირველყოფილი ძროხა (<i>Bos primigenius</i> Boj)	-	-	1	-	1	-	-	-	2	0.1	2	
კურდღელი (<i>Lepus europaeus</i> L)	1	-	-	-	1	-	-	-	2	0.1	2	
თხუნელა (<i>Meles meles</i> L)	-	-	-	1	-	-	-	-	1	0.05	1	
მურა დათვი (<i>Ursus arctos</i> L)	-	1	2	-	-	-	-	-	3	0.1	2	
სულ	18	29	136	344	855	684	319	19	2404	100%	304	

ა. ვეკუას მიერ განსაზღვრული სახეობები და მონაცემები (1974-1990) [ნ. თუშაბრამიშვილი 1994].

მეტად მნიშვნელოვანია ის ფაქტი, რომ ორთვალა კლდის ყველა კულტურულ ფენაში, მათ შორის, იმ ყველაზე ძველ ფენაშიც კი, რომლის შემდეგაც ადამიანმა დროებით დატოვა ეს სადგომი, ფაუნისტური მასალის შემადგენლობაში ჯიხვის (*Capra caucasica*) ნაშთები ჭარბობს. ერთ-ერთ პუბლიკაციაში ჩვენ აღვნიშნეთ, რომ მღვიმე ძირითადად გამოყენებული იყო სეზონურად - გვიანი შემოდგომიდან ადრე გაზაფხულამდე [Adler, Bar-Oz, Belfer-Cohen, Bar-Yosef 2006]. ეს დასკვნა გამოიტანა არქეო-ზოოლოგმა გაი ბარ-ოზამ, რომელმაც შეისწავლა ფაუნისტური მასალა. მისი აზრით, ძირითადად მონადირეული იყო საშუალო ასაკის ცხოველები, რაც მან მათი გამრავლების ციკლსაც დაუკავშირა [Bar-Oz, Adler 2005]. იმ ფაქტს, რომ ორთვალა კლდის ბინადარი, როგორც ნეანდერტალელი, ისე თანამედროვე ადამიანი ერთნაირად ნადირობდა ჯიხვზე, ვხსნიდით და ვხსნით ორივე სახეობის მიერ ჯიხვის საარსებო არეალისა და ქცევების შესახებ თანაბარი დონის ცოდნითა და ნადირობის მსგავსი მეთოდებით. ადრინდელ შრომებში არაერთხელ აღვნიშნე, რომ ადამიანები, იმ ცხოველებზე ნადირობდნენ, რომლებიც უფრო ხელმისაწვდომი იყო, რასაც ხელს უწყობდა აღნიშნულ ტერი-

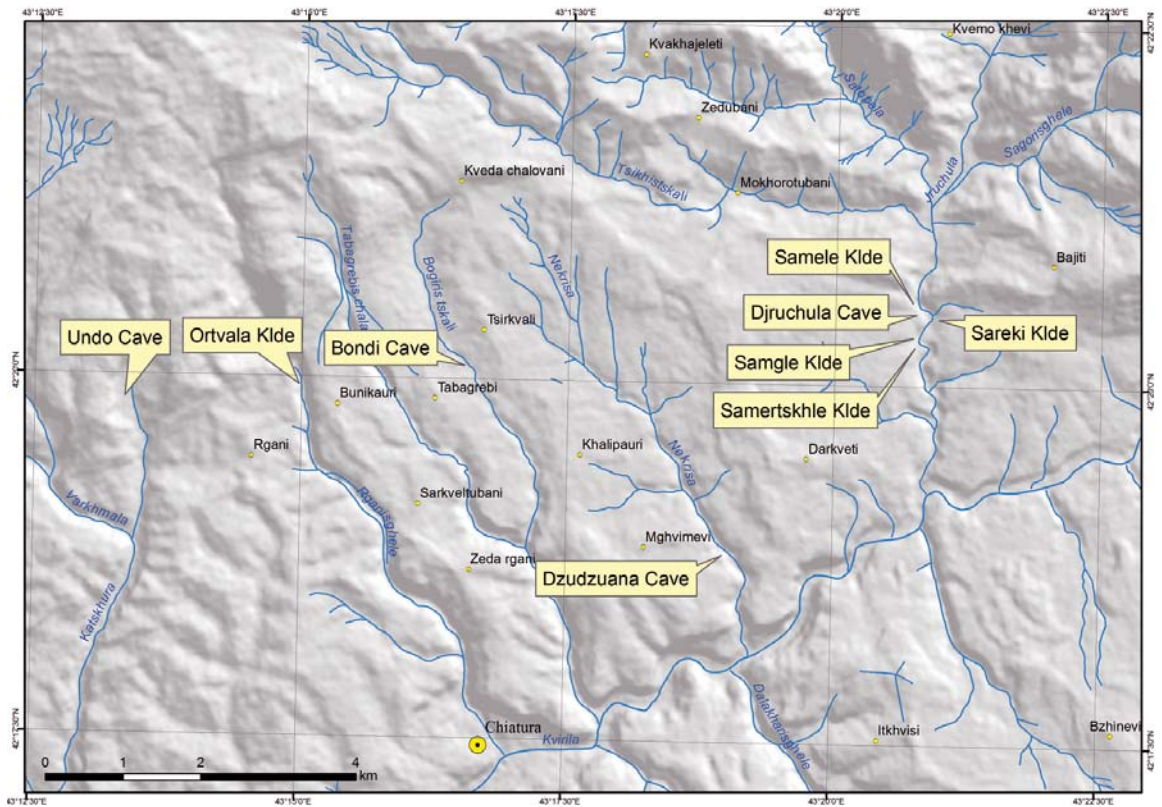

ტორიაზე ამა თუ იმ სახეობის ცხოველის, ამ შემთხვევაში *Capra caucasica* სიმრავლე. სხვადასხვა მეცნიერის, ასევე ჩემი საკუთარი დაკვირვებიდან გამომდინარე, ამ მოსაზრებას ვასაბუთებდით არა მარტო სეზონური, არამედ *Capra*-ს დღე-ღამური მიგრაციებით. ამ სახეობისთვის დამახასიათებელია დღე-ღამეში დაახლოებით 2000 მ-ის სიმაღლეზე მიგრაციები (მაგ., ყუროს ქედი, ნაქერალა) [მარუაშვილი 1981]. ეს ინფორმაცია ბარ-ოზს არა აქვს გათვალისწინებული. მას დასკვნები გამოაქვს ზოგიერთი მეცნიერის მონაცემებზე დაყრდნობით (მაჭარაშვილი) [Adler, Bar-Oz, Vekua, Tushabramishvili 2004] და არ იყენებს სხვა ინფორმაციას, გარდა იმისა, რომ ჯიხვს ახასიათებს სეზონური მიგრაციები. გასათვალისწინებელია ის ფაქტიც, რომ პალეოლითის ეპოქაში, განსაკუთრებით მის ცივ მონაკვეთებში, ვერტიკალური ზონები დაბლა იყო დაწეული, ზოგიერთ შემთხვევაში 800-1000 მეტრითაც კი [Тушабрамишвили 1991]. ეს იმას ნიშნავს, რომ *Capra caucasica* მუდმივად ბინადრობდა იმ ტერიტორიებზე, სადაც ორთვალა კლდე მდებარეობს და, შესაბამისად, ეს არსება ყველა სახეობის ადამიანისთვის მუდამ ხელმისაწვდომი იყო [ნ. თუშაბრამიშვილი, 2010].

გ. ბარ-ოზამ (ჰაიფას (ისრაელი) უნივერსიტეტის პროფესორი) შეისწავლა 1996-2002 წწ-ში ჩატარებული გათხრების შედეგად მოპოვებული ძვლოვანი მასალა. ის ეთანხმება ჩვენს მონაცემებს და აღნიშნავს, რომ მსგავსი ვითარება, სადაც *Capra caucasica*-ს მაჩვენებელი პროპორციულად ასეთია არ არის დადგენილი არც სხვა ძეგლებზე. მაგ., ძუძუანას მღვიმეში, რომელიც ორთვალა კლდისგან აღმოსავლეთით 4.6 კმ-ში მდებარეობს ბიზონისა და ლოსის (ზუბრის, *Bos primigenius*) რაოდენობა ჯიხვის შემცირების ხარჯზე მატულობს და აღწევს ფაუნისტური ნაშთების 40%-ს [Bar-Oz et al., 2008].

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

დაახლოებით ძუძუნას მღვიმის მსგავსი ვითარებაა ბონდის მღვიმეში, რომელიც ორთვალა კლდიდან, ასევე აღმოსავლეთით, 2 კმ-ში მდებარეობს (აქ ძვლოვანი ნაშთები მიეკუთვნება ბიზონის ორ (2) და ჯიხვის ერთ (1) ინდივიდს [N. Tushabramishvili et al. 2013; ნ. თუშაბრამიშვილი, 2010].

სურ. 15. ყვირილას აუზის ძირითადი საეტაპო შუა პალეოლითური მღვიმური ძეგლები

(რუკა მომზადებულია ლ. სუხიშვილის მიერ).

დაახლოებით მსგავსი ვითარებაა ბარაკაევსკაიას მღვიმეში, ჩრდ. კავკასიაში, რომელიც მდებარეობს ორთვალა კლდიდან 350 კმ-ში, მისგან ჩრდილო-დასავლეთით. აქაც ჭარბობს ჯიხვის ფაუნისტური ნაშთები, მაგრამ პროცენტულად მათი რაოდენობა შეადგენს მთელი მასალის 28.2%-ს [Liubin, 1998]. მეზამაიასკაიას მღვიმის ფაუნისტური ანალიზი [Cleghorn, 2006] ადგენს, რომ ჯიხვების რაოდენობა ჩამორჩება გარეულ ცხვარს.

ზოგადად, კვლევები აჩვენებს, რომ ჯიხვი (Caucasian tur) კავკასიის გვიან შუა და ადრე ზედა პალეოლითურ ძეგლებზე ნარმოდგენილია ძალიან მცირე რაოდენობით [Hoffecker et al., 1991; Baryshnikov and Hoffecker, 1994; Baryshnikov et al., 1996; Hoffecker and Cleghorn, 2000; Hoffecker, 2002].

პროფ. გ. ბარ-ოზის კვლევებმა დაადგინა, რომ 32% ნანადირევი ჯიხვი მცირე ასაკისაა; 66% - მოზრდილი ასაკის. რაც შეეხება უკვე მონადირებულ ბებერ ჯიხვებს, მათი რაოდენობა ძალიან მცირეა [Adler&Bar-Oz, 2008]. მსგავსი ვითარებაა ევრაზიის მრავალ გვიან შუა და ადრე ზედა პალეოლითურ ძეგლებზეც [Stiner, 1994; Speth and Tchernov, 1998; Steele, 2004; Speth and Clark, 2006].

მოზრდილი ასაკის ცხოველებზე ნადირობა ადასტურებს პირველყოფილთა მიერ სანადიროდ რთული ტექნოლოგიით შექმნილი იარაღების გამოყენებას, მონადირეთა ჯგუფის ზუსტ კოოდრინაციასა და ნადირთა ქცევის კარგად ცოდნას. ასეთი ასაკის ცხოველებზე ნადირობა მოითხოვდა ლანდშაფტის კარგ ცოდნასაც, რასაც ადამიანი შესანიშნავად უთავსებდა ამ ცოდნის სათავისოდ გამოყენების უნარს. მსგავსი სანადირო მეთოდები დადასტურებულია ევრაზიის სხვა გვიან შუა და ადრე ზედა პალეოლითურ ძეგლებზე [Levine, 1983; Jaubert et al., 1990; Stiner, 1990, Hoffecker et al., 1991; Stiner, 1994; Baryshnikov and Hoffecker, 1994; Speth and Tchernov, 1998; Baryshnikov and Hoffecker, 1999; Pike-Tay et al., 1999; Hoffecker and Cleghorn, 2000; Stiner, 2002; Miracle, 2005), ისევე, როგორც ადრეულ ეპოქებში (Gaudzinski and Roebroeks, 2000, 2003; Steele, 2004; Stiner, 2005; Speth and Clark, 2006).

ცხოველთა ჩონჩხების ის ნაშთები, რომელთა ზუსტი განსაზღვრა მოხერხდა, მიეკუთვნა ცხოველთა სახეობების ზომების მიხედვით არსებულ სხვადასხვა ჯგუფს (დიდი ზომის ჩლიქოსნები, რომელთა

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

შორისაა Bos და Bison; საშუალო ზომის ჩლიქოსნები - ირემი და ჯიხვი; და მცირე ზომის ჩლიქოსნები) [Bar-Oz and Adler, 2005].

ყველა ნიმუში შესწავლილია მაკროსკოპიულად, რისთვისაც გამოყენებული იყო დაბალი რეზოლუციის ლინზები (-2.5), რათა განსაზღვრულიყო ძვლების ზედაპირის ანთროპოგენური, ბიოგენური და a-ბიოტური მოდიფიკაციები (Fisher, 1995). მონაცემები, რომელთა საშუალებითაც განისაზღვრება ასაკი მიღებულია გრძივი ძვლების ეპიფიზების შეზრდის, კბილების ცვეთის ხარისხის შესწავლის საფუძველზე (Grant, 1982; Stiner, 2005).

ძვლოვანი მასალა მცირე ზომისაა და საკმაოდ ფრაგმენტირებულია. იგი შედგება გრძივი ძვლების ფრაგმენტებისგან და საშუალო ზომის ჩლიქოსნების იზოლირებული კბილების კომპლექსისგან. ჩონჩხის მთლიანი ელემენტები ძალიან მცირე რაოდენობითაა და ძირითადად წარმოდგენილია იზოლირებული კბილებითა და ტარსალური ძვლებით. ფაუნისტური ნაშთები კონკრეციების სახითაა და შემკვრივებულია მანგანუმით (მარგანეციტ). შესაძლოა, სწორედ ამიტომ არის ძვლების ზედაპირის განსაზღვრა რთული.

ხელახლაა შესწავლილი 2000-ზე მეტი ძვლოვანი ნაშთი, რომელთა ზომა 1 სმ-ზე მეტია. კოლექციაში დომინირებს კავკასიური ჯიხვი (*Capra caucasica*). შემდეგ, ყველაზე მეტი ბიზონის ნაშთებია (*Bison priscus*).

სხვა სახეობები - მღვიმური დათვები (*Ursus sp.*) და გარეული ღორი (*Sus scrofa*) წარმოდგენილია მხოლოდ რამდენიმე ერთეული ნაშთით. მცირე ზომის ჩლიქოსნები ასევე რამდენიმეა და განსაზღვრის შემდეგ გაერთიანებულია ცხოველთა ზომების მიხედვით წარმოდგენილ დაჯგუფებაში.

ფაუნისტური ნაშთების რაოდენობრივ მაჩვენებლებზე დაყრდნობით შუა და ზედა პალეოლითურ ფენებში გარკვეული განსხვავებებია. კერძოდ, მიუხედავად იმისა, რომ ჯიხვები დომი-

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

ნირებს ორივე ეპოქაში, მათი პროცენტული მაჩვენებელი შუა პალეოლითურ ფენებში 80%, ზედა პალეოლითურში კი 52%-მდე კლებულობს. საპირისპირო მაჩვენებელია მტაცებლებთან (ძირითადად დათვი) და მცირე ზომის ჩლიქოსნებთან (შველი?). მათი რაოდენობა ზედა პალეოლითში მატულობს. ბიზონის ნაშთები ორივე ეპოქის ფენებში თანაბრადაა წარმოდგენილი. საშუალო ზომის ჩლიქოსნების ძვლოვან ნაშთებზე ნადავლის დამუშავების შედეგად შემორჩენილი ნაკანრები და კვალი ზოგადად (ნაჭდევები-3.4%; ჩაქურჩის გამოყენების კვალი-6.13%) გვიჩვენებს ადამიანის ფაუნისტურ კოლექციებთან დაკავშირებულ აქტივობებს.

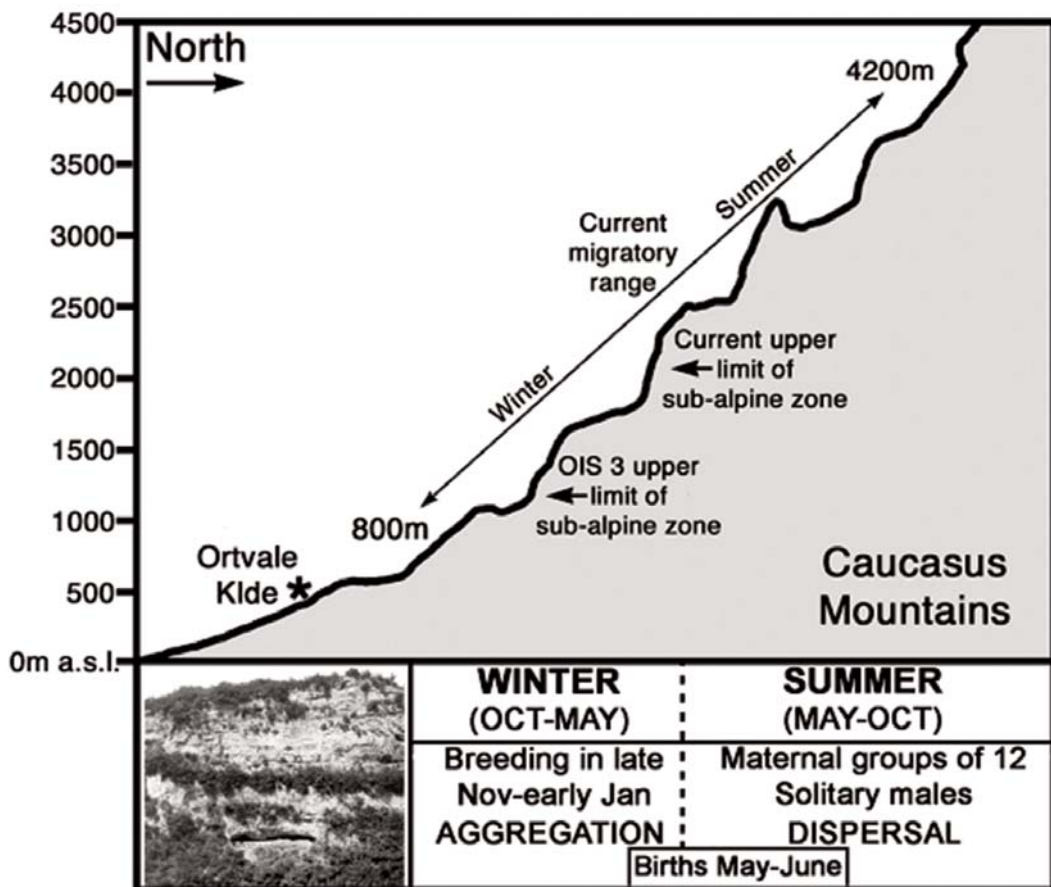
ჩვენი ვარაუდი იგივეა, რასაც მუდამ ვაქვეყნებდით სხვადასხვა პუბლიკაციაში, ანუ ორთვალა კლდის ბინადრებს, შუა და ზედა პალეოლითელ ადამიანებს ჰქონდათ ჯიხვზე ნადირობის ტრადიცია, რომელიც თაობიდან თაობას გადაეცემოდა [ნ.თუშაბრამიშვილი, 1994, გვ. 132; N. Tushabramishvili et al. 2014 და სხვ.]. ამ ფაქტს დამატებით ვხსნიდი ჯიხვებისთვის დამახასიათებელი დღე-ღამური და სეზონური მიგრაციებით (დაახლ. 2 კმ-ის მანძილზე ზღვის დონიდან ვერტიკალში) და იმით, რომ კლიმატური და ვერტიკალური სარტყელები აციების პერიოდში დაახლოებით 800-1000 მ-ით ქვემოთ იყო დანეული. ეს კი, თავისთავად გულისხმობდა იმას, რომ ჯიხვები და არჩვები ორთვალა კლდის სიახლოვეს მოძრაობდნენ და მათ მოსანადირებლად პირველყოფილ ადამიანებს დიდ სიმაღლეებზე ასვლა არ სჭირდებოდათ [ნ.თუშაბრამიშვილი, 1994, გვ. 132; N. Tushabramishvili et al. 2014].

ძვლების დიდი ნაწილი დამტვრეულია შიგთავსის, ძვლის ტვინის მოპოვების მიზნით. დამწვარი ძვლები მღვიმეში არ აღმოჩენილა. ჯიხვების ნაშთებიდან ნაპოვნია ჩონჩხების ყველა ნაწილი. როგორც ჩანს, ადამიანებს მონადირეული ჯიხვები დაუწინევრებლად მიჰქონდათ მღვიმეში, შესაძლოა, ახლო ტერიტორიებიდან.

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

რაც შეეხება დიდი ზომის ცხოველებს, მაგ., ბიზონს, მისი ტრანსპორტირება უკვე დანაწევრებული სახით ხდებოდა [Adler Daniel S. Adler, Guy Bar-Oz. 2008].

ჯიხვისა და ბიზონის ნაშთების უმეტესობა მიეკუთვნება მოზრდილი ასაკის ცხოველებს, რაც განისაზღვრა პრემოლარებისა და კბილების ჯერ კიდევ არშეზრდილი ელემენტების არარსებობით [Adler et al., 2006; Adler Daniel S. Adler, Guy Bar-Oz. 2008]. გ. ბარ-ოზი და დ. ადლერი აღნიშნავენ, რომ ჯიხვზე ნადირობას სეზონური სახე ჰქონდა და რომ ნეანდერტალელები უპირატესობას ანიჭებდნენ მოზრდილ ჯიხვებზე ნადირობას. მათი გამრავლება და ასაკი ნაჩვენებია ფოტოზე გამოსახულ გრაფიკაზე (სურ. 10).

სურ. 16

მიკროფაუნისტური მონაცემები (როდენთია-ფაუნა)

ორთვალა კლდის მღვიმეში გამოვლინდა მღრღნელების ფაუნისტური ნაშთების მნიშვნელოვანი რაოდენობა (შესწავლილია ალ. მუსხელიშვილის მიერ). მათი უმეტესობა ქვედა და ზედა ყბების, თავის ქალების ნაშთები, იზოლირებული მოლარები, ეშვები და ჩონჩხების პერიფერიული ელემენტებია. ისინი მიეკუთვნება შემდეგ სახეობებს: *Apodemus silvaticus*, *Arvicola terrestris*, *Microtus arvalis*, *Cricetulus migratorius*, *Mesocricetus auratus*, *SP Pitymys*, *Prometheomys schaposchnikovi*, *Chionomys gud-roberti*.

ორთვალა კლდის ზედა პალეოლითურ ფენებში აღმოჩენილია მღრღნელების ისეთი სახეობები, რომლებიც იმ პერიოდის კლიმატისა და მცენარეული საფარის რეკონსტრუქციის საშუალებას იძლევა. მაგ., *Microtus*, *Cricetulus* და *Mesocricetus* არსებობა დაკავშირებულია ზომიერი კლიმატის ბუჩქნარიან მინდვრებთან, ბალახოვან ველებთან, პირობებთან; *Arvicola* ბინადრობს ტენიან პირობებში. *Apodemus*-ის არსებობა კი, ასეთივე კლიმატის ტყის საფართან. *Prometheomys* და *Chionomys*-ის ნაშთების დადასტურება მნიშვნელოვანია იმ მხრივ, რომ *P. schaposchnikovi* ი *Ch. gud-roberti* - უპირატესობას ანიჭებენ ალპურ და სუბალპურ შედარებით გრილ, ცივ გარემოს. მღრღნელების სიკვდილის ძირითადი მიზეზი მტაცებელი ფრინველებია. აშკარაა, რომ თოვლის მემინდვრები ამ რეგიონში მტაცებელი ფრინველების მათზე ნადირობის შედეგად აღმოჩნდნენ ორთვალა კლდის არემარეში. მშრალი კლიმატის, უდაბნოსა და ნახევარ-უდაბნოს სახეობები აღმოჩენილი არ არის.

მიკროფაუნის შემადგენლობა ადასტურებს ჩვენ მიერ გამოტანილ დასკვნას, რომ ორთვალა კლდე ზედა პალეოლითის ეპოქაში მდებარეობდა თბილ, ტენიან გარემოში, რომელშიც მონაცვლეობ-

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

და ღია სივრცეები და ტყეები. რაც შეეხება თოვლის მემინდვრის, მისი არსებობა გვავარაუდებინებს, რომ ორთვალა კლდე ზედა პალეოლითის ცივ ეპოქებში მდებარეობდა, ე.წ. გარდამავალ ზონაში, სადაც ტყეებსა და ველებს ენაცვლებოდა სუბალპური, ალპური ზონები და ალპური სივრცეები [ნ. თუშაბრამიშვილი, 1994].

მაიმუნის ნაშთი

ფაუნისტური ნაშთებიდან ყველაზე მოულოდნელი და ჩვენი რეგიონისთვის თითქმის სენსაციურია ახლახან, 2017 წელს აღმოჩენილი მაიმუნის (სავარაუდოდ, მაკაკა) ნაშთი. ნაშთი ნაპოვნია ძვლის ძველი კოლექციების რევიზიისას (ნ. ახმეტგალეევა, მ. ბუხსიანიძე, ნ. თუშაბრამიშვილი). იგი კლასიფიცირებული იყო როგორც ფრინველის ძვალი. ხელახალმა შესწავლამ დაადგინა, რომ ძვალი მიეკუთვნება პრიმატს, ეს არის მაკაკას ლავინის ძვალი. იგი 1982 წელს აღმოაჩინა რიონ-ყვირილის აუზის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ (ხელმ. დ. თუშაბრამიშვილი) „პირველ მუსტიურ მე-4 ლითოლოგიური ფენაში; კვადრატი C-11; H-2.00 მ.“ ფაუნისტური ნაშთი განსაზღვრა პროფ. ა. ვეკუამ.

თავისთავად, პრიმატის აღმოჩენა მეტად საინტერესო და მოულოდნელი ფაქტია. პოსტსაბჭოთა სივრცეში ამ დრომდე მაიმუნის, მაკაკას (*sylvanus*) ნაშთების დადასტურების მხოლოდ ერთი შემთხვევაა ცნობილი - მღვიმე კუდარო I-ში. მათი ასაკი 360 00 წლის ფარგლებშია. აღსამიშნავია ის გარემოება, რომ კუდარო და ორთვალა კლდე მდებარეობს ერთსა და იმავე, რიონ-ყვირილას აუზში.

კუდაროში აღმოჩენილი სახეობა ევროპულზე მეტად აზიურ სახეობასთან სიახლოვეს ამჟღავნებს [E.N. Maschenko, G.F, Baryshnikov. 2002, 412].

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

.სურ. 17-20. მაკაკას ლავინის ძვალი. ორთვალა კლდე

აზიური ფორმები *M.sinica* და *M. fuscata* ახლოა კავკასიურ ფორმასთან, ხოლო კავკასიის ეკოლოგიაც ზედა პლეისტოცენის ბოლოდან მსგავსია აზიური ფორმების ეკოლოგიისა [Maschenko, G.F, Baryshnikov. 2002, 412].

ორთვალა კლდის მაიმუნის ნაშთი ჯერ კიდევ საჭიროებს დეტალურ კვლევას. მიუხედავად ამისა, დღეისთვის შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ იგი უნდა მიეკუთვნებოდეს გვიანდელ სახეობას, რომელიც ხმელთაშუა ზღვისპირეთის რეგიონიდან აზიის მიმართულეებით გავრცელდა შუა და ზედა პლეისტოცენში, უფრო მეტად კი ჰოლოცენში.

მიუხედავად აღნიშნულისა, ორთვალა კლდის მაკაკას აღმოჩენა მეტად მოულოდნელი იყო და იგი ამ ეტაპზე საქართველოს ტერი-

ტორიაზე დაფიქსირებული პირველი შემთხვევაა, რომელიც მიეკუთვნება ზედა პლემისტოცენის დასასრულ ეტაპს.

ადრინდელი და ახალი დათარილების შედეგები

ჯერ კიდევ 1994 წელს, ჩემს სადისერტაციო ნაშრომში შედარებითი მეთოდის გამოყენების საფუძველზე ორთვალა კლდის ყველაზე ადრეული, ზედა პალეოლითური ფენა დავათარილე 32-31 000 წლით. კიდევ ერთხელ აღვნიშნავ, რომ საზღვარგარეთ ჩატარებულმა ახალმა ლაბორატორიულმა კვლევებმა ფაქტიურად დაადასტურა ჩემ მიერ განსაზღვრული თარიღები [Adler et al. 2006, 2008]. ანუ: მე-4 ლითოლოგიური ფენა, I შუაპალეოლითური („I მუსტიერული“) ფენა სწორედ ის ფენაა, რომელიც მოვიაზრე გარდამავალ ფენად. მოგვიანებით, აღნიშნული ფენა ჩვენმა უცხოელმა პარტნიორებმა მიიჩნიეს არეულ ფენად [Adler et al. 2006, 2008]. 2016-2017 წელს ორთვალა კლდეში ამავე პარტნიორების დახმარებით ჩატარდა გარკვეული სახის სამუშაოები. კერძოდ, სინჯების აღება ვულკანური ფერფლის მოძიების მიზნით და შემდგომ ამ ფერფლის (ტეპრა) მეშვეობით სხვადასხვა ფენის ხელახალი დათარიღება.

დადგინდა, რომ ძიების შედეგად აღმოჩენილი ვულკანური ფერფლი, ვულკან ნემრუტის ამოფრქვევის შედეგია. ვულკანი ნემრუტი მდებარეობს აღმოსავლეთ თურქეთის ტერიტორიაზე, აღმოსავლეთ ანატოლიის ვულკანურ რეგიონში [Sumita and Schmincke, 2013a,b]. დადასტურებულია ნემრუტის ამოფრქვევის სამი ფაზა. ორთვალა კლდეში, მე-3 ფენაში (ზედა პალეოლითი) აღმოჩნდა ფერფლის 7 განშრევა, რომლებიც მიეკუთვნება ორი ტიპის რიოლიტებს (იგნიმბრიტის ფაზა).

კალიბრაციამ ორთვალა კლდის მე-3 ფენისთვის მოგვცა თარი-

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

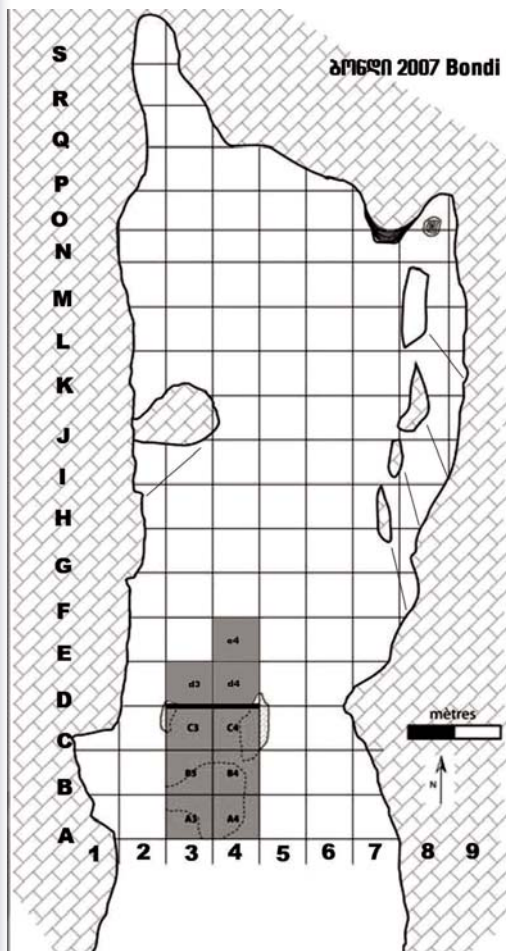

სურ. 21- 23. ბონდის მღვიმე. მიწისძვრის კვალი და ვულკანური ფერფლის ძიება

ლი - ქ.წ. 25-30 000 [Victoria L. Cullen et al.]. აღსანიშნავია, რომ იგივე თარიღი გვაქვს ნავარაუდები ბონდის მღვიმეში ჩვენ მიერ დადგენილ მიწისძვრასთან დაკავშირებით [N. Tushabramishvili, M. Elashvili 2013; 2014. N. Tushabramishvili et al. 2014]. შეგახსენებთ იმასაც, რომ ოქსფორდის უნივერსიტეტთან ერთად 2010 წელს განხორციელებული პროექტის (RESET- Response of Humans to Abrupt Environmental Transitions) მიმდინარეობის ფარგლებში ბონდის მღვიმეშიც აღმოჩნდა ვულკანური ფერფლი, მაგრამ რაოდენობამ არ მოგვცა საშუალება განგვესაზღვრა მისი წარმოშობა. დღეისთვის სრული უფლება გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ აღნიშნული ფერფლიც ნემრუტის ვულკანს მიეკუთვნება. ასეთი დასკვნის საფუძველს გვაძლევს: ერთნაირი თარიღები; ბონდისა და ორთვალა კლდის მდებარეობა ერთმანეთის მიმართ - 2 კმ; ბონდის მღვიმეში, ორთვალა კლდის მსგავსად, ფერფლი აღმოჩენილია დაახლოებით ერთნაირ სიღრმეზე - 1.58-1.68 მ-ის სიღრმეზე, Va ფენაში და 1.42-1.58 მ-ის სიღრმეზე IV ფენაში, C4/D4 კვადრატების ზღვარზე [Victoria L. Cullen et al].

ყოველივე ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, შგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ ბონ-

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

სურ. 24-25. მიწისძვრის კვალი ბონდის მღვიმეში და ვულკანური ფერფლის ძიება ოქსფორდის უნივერსიტეტის ჯგუფთან ერთად (RESET პროექტი)

იმდენად, რამდენადაც ორთვალა კლდის გარკვეული ფართობი ყველა მიმართულებით, ერთ-ერთი ყველაზე კარგად და დეტალურად შესწავლილი სივრცეა, გასაკვირი არ არის, რომ ხელთ გვაქვს სხვადასხვა მეთოდით დათარიღების შედეგები.

ადრინდელი, სხვადასხვა მეთოდით დათარიღების შედეგები

ქვემოთ მოტანილი თარიღები მიღებულია კვლევის ერთ-ერთ ეტაპზე. მართალია, დღეს უკვე გვაქვს ახალი შედეგები, მაგრამ შედარებისთვის წარმოგიდგენთ რამდენიმე წლის წინ მიღებულ შე-

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

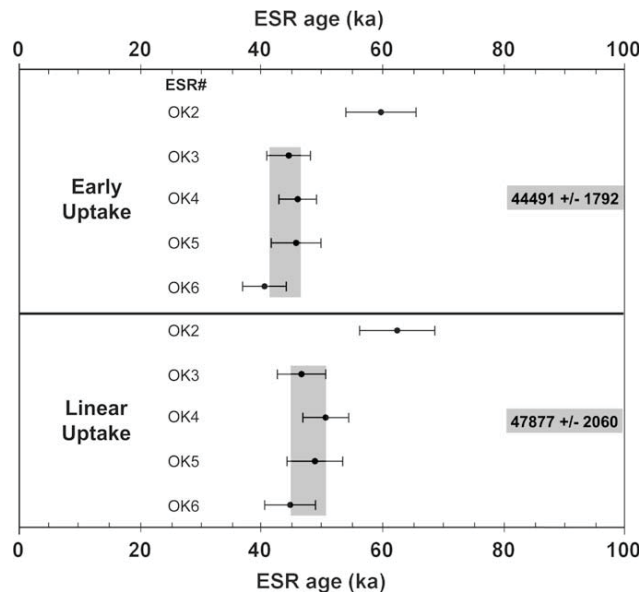
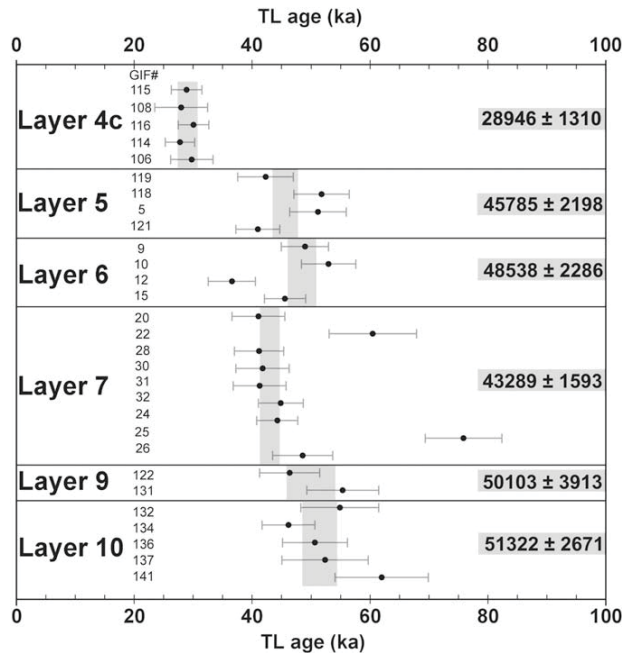
დეგებს, რომლებიც უკანასკნელ ხანში, დაახლოებით ერთი წლის წინ შეიცვალა დათარიღების ახალი მეთოდებით მიღებული შედეგებით.

TL დათარიღება. შედეგები

ფენა	თარიღი	
ფენა	ათასწლ.	+/-
4C	28,9	2,6
4C	28.0	4,5
4C	30,1	2,6
4C	27,8	2,5
4C	29,8	3.6
5	42,3	4,7
5	51,8	4,7
5	51,2	4,8
5	41.0	3,7
6	49.0	4.0
6	53.0	4,6
6	36,6	4,0
6	45,6	3,5
7	41.1	4,5
7	60.6	7,2
7	41,2	4,2
7	41,8	4,5
7	41,3	4.5
7	44,9	3,8
7	44,3	3,5
7	75,9	6.5
7	48,6	5.1
9	46,4	5,1
9	55,4	6,1
10	54,9	6,6
10	46,2	4,5
10	50.7	5.5
10	52,4	7,3
10	62.0	7.9

[Adler et all. 2008, 824]

თვალსაზრისი

[Adler et al. 2008, 825]

AMS დათარიღება. შედეგები

ფენა	14C Age BP-1 σ	Age CalBP-1 σ
2	21170+/-140	25329 +/-363
2	18080+/- 115	21820+/- 368
3	21580 +/-230	25799+/- 534
3	21740+/- 220	25987 +/-583

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

4b	27000 +/-260	31742+/-201
4b	23770+/-200	28694 +/-421
4b	32960 +/-550	37453 +/-886
4c	30660+/- 430	34889 +/-451
4c	30260+/-490	34520 +/-444
4c	28840+/-350	33308+/- 473
4c	31900 +/-780	36380 +/-1205
4c	29950+/-410	34140+/- 355
4c	32200 +/-550	36701+/- 982
4c	31800+/-400	35825+/- 632
4c	31700 +/-500	35785+/-723
4c	26890+/- 280	31610+/- 267
4c	32300+/-550	36809 +/-966
4c	32510 +/-530	37020+/- 897
4c	34100+/- 800	39146 +/-1340
4c	34600+/-600	39781+/- 911
4c	33700 +/-620	38861 +/-1506
4c	34300+/-650	39560 +/-999
4d	38100+/- 935	42714+/- 805
4d	32620+/- 520	37126+/- 864
4d	45790 +/-2435	49770+/-3180
5	37770+/-1000	42446 +/-783
5	39280 +/-1200	43396+/-890
5	22860+/-190	27490 +/-430
5	34900+/-700	39926+/- 965
6	>45000	>45000
6	46600+/- 2700	50833 +/-3672
6	42920+/-1880	46730+/-2053
6	48400+/- 3500	53721+/- 5221
6	31820+/- 890	36353 +/-1279
6	46400+/-2600	50541+/-3510
6	40900 +/-1500	44605+/- 1360
6	41100 +/-1500	44773 +/-1410
6	25400+/-300	30333+/-429
7	47600+/-3200	52369+/- 4521
7	>45000	>45000
7	43000 +/-1150	46962+/-1820
7	40800+/-1250	44424+/-1139

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

AMS დათარიღება. შედეგები. საშუალო მაჩვენებელი

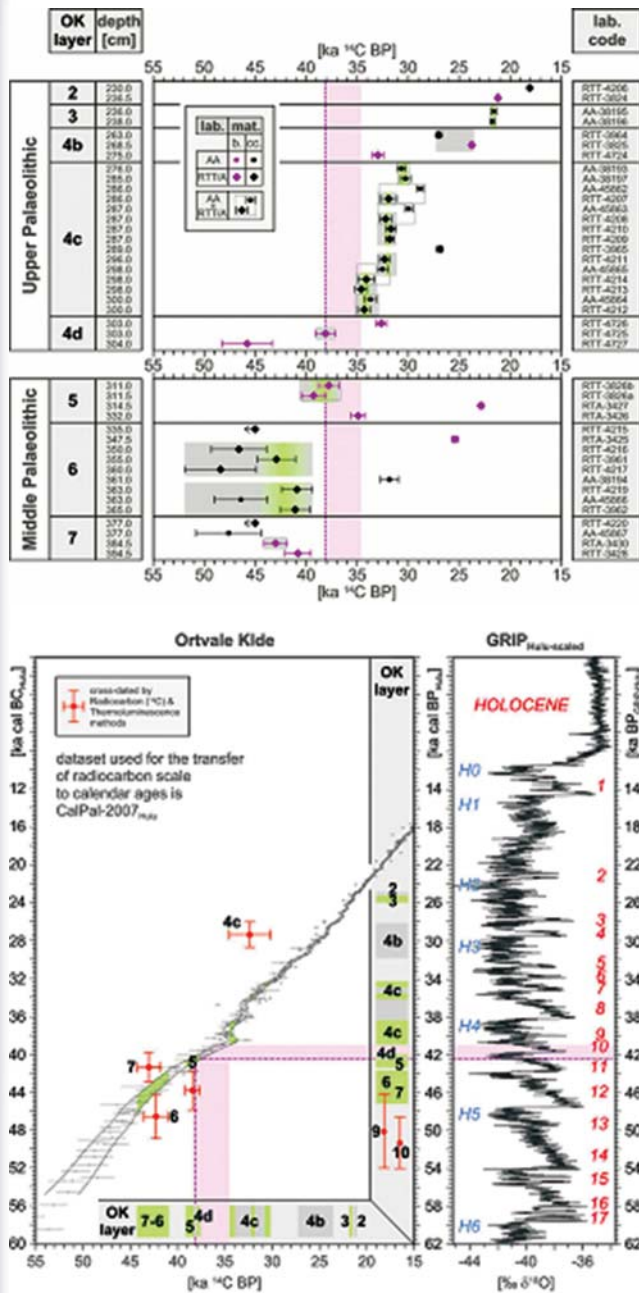
ფენა	14C Age BP-1 σ	Weighted Mean საშუალო მა- ჩვენებელი	Age Cal BPHulu -1 σ	Weighted Mean საშუალო მაჩვენებელი
2	21170 +/- 140	21170 +/- 140	25329 +/- 363	25329 +/- 363
3	21580 +/- 230	21664 +/- 159	25799 +/- 534	25885 +/- 394
3	21740 +/- 220		25987 +/- 583	
4b	27000 +/- 260	27000 +/- 260	31742 +/- 201	31742 +/- 201
4b	23770 +/- 200	23770 +/- 200	28694 +/- 421	28694 +/- 421
4c	30660 +/- 430	30486 +/- 323	34889 +/- 451	34704 +/- 316
4c	30260 +/- 490		34520 +/- 444	
4c	31900 +/- 780	32039 +/- 213	36380 +/- 1205	36269 +/- 344
4c	31700 +/- 500		35785 +/- 723	
4c	31800 +/- 400		35825 +/- 632	
4c	32200 +/- 550		36701 +/- 982	
4c	32300 +/- 550		36809 +/- 966	

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

4c	3 2 5 1 0 +/- 530		3 7 0 2 0 +/- 897	
4c	3 4 1 0 0 +/- 800	3 4 1 8 8 +/- 328	3 9 1 4 6 +/- 1340	3 9 4 7 5 _ 5 5 9
4c	3 4 6 0 0 +/- 600		3 9 7 8 1 +/- 911	
4c	3 3 7 0 0 +/- 620		3 8 8 6 1 +/- 1506	
4c	3 4 3 0 0 +/- 650		3 9 5 6 0 +/- 999	
4d	3 8 1 0 0 +/- 935	3 8 1 0 0 +/- 935	4 2 7 1 4 +/- 805	4 2 7 1 4 +/- 805
5	3 7 7 7 0 +/- 1000	3 8 3 8 9 +/- 768	4 2 4 4 6 +/- 783	4 2 8 6 0 +/- 588
5	3 9 2 8 0 +/- 1200		4 3 3 9 6 +/- 890	
6	4 6 6 0 0 +/- 2700	4 2 7 6 4 +/- 806	5 0 8 3 3 +/- 3672	4 5 8 7 2 +/- 824
6	4 2 9 2 0 +/- 1880		4 6 7 3 0 +/- 2053	
6	4 8 4 0 0 +/- 3500		5 3 7 2 1 +/- 5221	
6	4 6 4 0 0 +/- 2600		5 0 5 4 1 +/- 3510	
6	4 0 9 0 0 +/- 1500		4 4 6 0 5 +/- 1360	
6	4 1 1 0 0 +/- 1500		4 4 7 7 3 +/- 1410	
7	4 3 0 0 0 +/- 1150	4 3 0 0 0 +/- 1150	4 6 7 2 7 +/- 1818	4 6 7 2 7 +/- 1818

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

სქემები აჩვენებს, რომ, ორთვალა კლდის 6-5 ფენების ნახშირბადის კალიბრირებული თარიღები თავსდება დაახლოებით 43-36000 წლებს შორის [Adler, Bar-Yosef et al., 2008]. 4a-d (ჩვენ მიერ გარდამავალ ფენებად მიჩნეული) ფენებისა კი 38-27 000 წწ-ის დიაპაზონში. ფენები 3-1-ის ასაკი 21-19 000 წლების წინანდელ ეპოქას მიეკუთვნება. ამ თარიღებს შეესაბამება ბონდის მღვიმის კალიბრირებული თარიღები -40-17000 წწ-ის წინ [R Pinhasi et al., 770-780; Tushabramishvili N. et al., 2014].

ახალი თარიღები. ვულკანური ფროფლით (თაქრა) დათარიღება

ორთვალა კლდის ფენის-4c სტრატეგრაფიულად დალექილია 4d ფენის ზემოთ. ჰომო საპიენს საპიენსის პირველი გამოჩენა ძეგლზე და ზოგადად, კავკასიაში აქამდე დადასტურებული იყო ამ

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

ფენაში. ფენა 4C და ანატომიურად თანამედროვე ადამიანის გამოჩენა ვულკანური ფერფლით (ტეპრა) დათარიღდა 40 to 44 ka cal BP-წნ-ით. დამატებითი ინფორმაციისა და თარიღების გადასამოწმებლად 4d - 4b ფენებიდან შეირჩა 11 ძვალი რადიოკარბონული დათარიღებისთვის. ნიმუშები შესწავლილია ულტრაფილტრაციისა [(Higham et al., 2006] და მასსპექტომეტრის აქსელერატორის (Accelerator Mass Spectrometer) გამოყენებითა და მეთოდით ოქსფორდის რადიოკარბონული აქსელერატორის ლაბორატორიაში (Oxford Radiocarbon Accelerator Unit (ORAU), University of Oxford).

ახალი, IntCal13 კალიბრაციის მრუდი [Reimer et al., 2013] აუმჯობესებს რადიკარბონული კალიბრაციის მონაცემთა სიზუსტეს (ლიმიტის ~ 50 ka). ჩრდილოეთ და სამხრეთ კავკასიაში გვიანი შუა პალეოლითისა და ადრე ზედა პალეოლითის ყველა უკვე გამოქვეყნებული რადიკარბონული თარიღები განისაზღვრა და ჩანერილი და მოდელირებულია Bayesian-ის სტატისტიკის გამოყენებით პლატფორმაზე [Bronk Ramsey et al. 2009a] და IntCal13 [Reimer et al., 2013].

ორთვალა კლდის 4c და 4d ფენებიდან მომდინარე ძვლები ხელახლა ულტრაფილტრირებული და შედარებულია უკვე გამოქვეყნებულ თარიღებთან.

რადიოკარბონული თარიღების უმეტესობა გვიჩვენებდა, რომ გვიანი შუა პალეოლითი (~40 ka cal BP) ნეანდერტალელებთან იყო დაკავშირებული, რაც ემთხვეოდა ევროპული ძვლების თარიღებს [Higham et al., 2014]. გამონაკლისი გახლდათ მხოლოდ ორი ძვლის - საკაჟიასა და ბონდის მღვიმეების მონაცემები, რომელთა მიხედვით ნეანდერტალელთა არსებობა დაახლოებით 34 000 წ-მდე გრძელდება. ახალი, მოდელირებული თარიღები გვიჩვენებს, რომ ჰომო საპიენს საპიენსი ორთვალა კლდეში გამოჩნდა 50-44 000 წნ-ს შორის.

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

ახალმა, ვულკანური ფერფლით დათარიღებამ მოგვცა რეგიონში ზედა პალეოლითისთვის ყველაზე ძველი ასაკი - 43000 [Cullen, იბეჭდება]. ახალი მონაცემები გვიჩვენებდა, რომ ნეანდერტალელებისა და ჰომო საპიენს საპიენსების არსებობისა და მათი ტექნოლოგიების გადაფარვა ხდებოდა 50-34 000 წნ-ის შუალედში.

ახალი კვლევებით დადგინდა, რომ ორთვალა კლდეში ჩანს ნეანდერტალელებისა და ჰომო საპიენსების მიერ ერთი და იმავე ტექნოლოგიის გამოყენებაც, რაც სენსაციური დასკვნაა. ანუ, ერთდროულად ორი, განსხვავებული სახის ქვის ტექნოლოგიის გამოყენებაც.

ადრე ზედაპალეოლითური ტექნოლოგიების კომპლექსები არ იყო შერეული შუა პალეოლითურთან. ეს იმას ნიშნავს, რომ შესაძლოა ჰომო საპიენს საპიენსები სადგომებს სხვადასხვა დროს იყენებდნენ, გარკვეული დროის ინტერვალით, რისი მაგალითებიც ევროპაშიც არსებობს [Higham et al., 2014].

აღნიშნული შედეგები გვაგარაუდებინებს, რომ დაახლოებით მსგავს ვითარებასთან გვაქვს საქმე ჭიათურის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არსებულ სხვა ძეგლზე, ჯრუჭულის ხეობაში მდებარე მღვიმე „სამგლე კლდეში“, სადაც ზედა პალეოლითური ტექნოკომპლექსის შემცველ ფენას ზემოდან ადევს შუა პალეოლითური ტექნოკომპლექსი.

თუმცა, გვინდა აღვნიშნოთ, რომ პირადად ჩემი ვარაუდით, ამ დასკვნის გაზიარება შეუძლებელია, მაგ. „სამგლე კლდის“ შემთხვევაში. რაც შეეხება ორთვალა კლდეს, ვფიქრობთ, რომ აქ უნდა ვივარაუდოთ ნეანდერტალელებისა და ჰომო საპიენს საპიენსების თანაცხოვრება დროის გარკვეულ მონაკვეთებში (მაგ., მე-4 ფენა). ამ და ასეთი შემთხვევებისთვის გამოვიყენებთ ახალ ტერმინ „შერეულ ტექნოლოგიას“, რაც გულისხმობს შუა პალეოლითურ ნამზადებზე ზედაპალეოლითური იარაღებისა და ზედაპალეოლითურ ნამზადებზე შუა პალეოლითური იარაღების დამზადებას.

ძვლის მასალის ძრასოლოგიური კვლევის შედეგები

როგორც აღვნიშნე, კოლექციებზე იმუშავა კურჩატოვის მუზეუმის წამყვანმა მეცნიერმა, ტრასოლოგმა ნ. ახმეტგალეევამ. ჩვენ ხელახლა შევისწავლეთ ძვლოვანი მასალის კოლექციის ნაწილი პალეონტოლოგ მ. ბუხსიანიძესთან ერთად.

ისეთი ნედლეულისგან გაპობის ტექნიკის შესწავლა, როგორცაა ძვალი, ზედაპალეოლითური ინდუსტრიების კვლევის დამატებით ბაზაა. ძვლის გაპობისას მისი დამუშავების ტექნოლოგია უფრო ძნელი გასარკვევია, ვიდრე მორფოლოგიურად რთული იარაღებისა და ხელოვნების ნიმუშების დამუშავების კვალის. მიუხედავად ამისა, შესაძლებელია მათი კვლევა და ძვლის არტეფაქტებისა და ადამიანთა სადგომების ფუნქციების განსაზღვრა. ორთვალა კლდის ძვლოვან მასალაზე ჩვენ მიერ ჩატარებული კვლევების საფუძველზე გამოვთქვით ჰიპოთეზა, რომ ძვლის გრძივი გაპობის ტექნოლოგია დამკვიდრდა საკვების (ძვლის ტვინის მოპოვების) მიზნით ძვლების დანაწევრებისგან. აქედან გაჩნდა უკვე ძვლის გრძივი ანატკეციები, ნამზადები, რომლებიც ზედა პალეოლითში უკვე გამოიყენებოდა, როგორც ძვლის ინდუსტრიის ძირითადი ნამზადი.

ორთვალა კლდის ძვლის მასალის კვლევისას განსაკუთრებული ყურადღება მიიქცია მე-ნ ფენაში აღმოჩენილმა კავკასიური ჯიხვის ფალანგამ, მოულოდნელობა აღმოჩნდა ის, რომ ფალანგას ეტყობოდა მის ცენტრალურ მონაკვეთში განივად დანაწევრების (გადახერხვის, გადაჭრის) კვალი. ეს ადასტურებს ჩვენს მოსაზრებას იმასთან დაკავშირებით, რომ მცირე ზომის ძვლის დანაწევრების მიზანი არ იყო ძვლის ტვინის მოპოვება. ზედა პალეოლითურ ფენებში ასეთი ძვლები აკურატულად არის დამუშავებული და ატკეცილი გარე ზედაპირიდან ძვლის ბუნებრივი ოვალის გაყოლება-

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

ზე. ესეც ადასტურებს იმას, რომ ძვლის ასეთი სახით გაპობა არ ხდებოდა მისი ტვინით კვების მიზნით.

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ როგორც ჩანს, თავიდან ასეთი გრძივი ნამზადის მიღება წინასწარ განზრახული არ იყო. ორთვალა კლდის უკვე მე-4d ფენაში გვხვდება მეტაპოდიაზე დარტყმით მიღებული გრძივი ნამზადები. ეს, რა თქმა უნდა, არ აიხსნება ძვლის ტვინის მოპოვების მიზნით მისი გაპობით. მთელი სერიები გრძივი, მასიური ანატკეცებისა (ნამზადებისა), მაგ., ფალანგების, რომლებიც გვხვდება უკვე ყველა ფენაში, მიუთითებს მათ დამუშავებაზე იარაღის დასამზადებლად და არა საკვების მოპოვების მიზნით. მნიშვნელოვანია დაკვირვება და დასკვნა, რომ გრძელი ლულოვანი ძვლისგან დამზადებული ნაკეთობის ზოგიერთი მონაკვეთი ნივთის ბზარების გასწვრივ წინასწარ განზრახული, მიზანმიმართული დარტყმებისა და გაპობის შედეგია, როდესაც ეპიფიზზე მიყენებული დარტყმა მიმართულია ნამზადის ძირითადი ღერძის გასწვრივ. ფ. დკერიკო და მისი კოლეგები [D'Errico et al., 2003] აღნიშნავენ ამ მეთოდის გამოყენებას შატელპერონში, აგრეთვე ორინიაკშიც (არსი-სურ-კური), რაც ადასტურებს ამ ტექნოლოგიის ადრეულობას ზედა პალეოლითის ფარგლებში.

ძვლის პირველადი დამუშავების ასეთი ტექნიკა დადგენილია სიურენი I-ში, „F“ ფენაში [Akhmetgaleeva, 2012]. აღსანიშნავია ისიც, რომ ანალოგიური ტექნოლოგია აღმოჩენილია ორონიაკის ირმის რქებისგან დამზადებულ ნაკეთობებზეც [Liolios, 1999; Baumann, Maury, 2013]. შატელპერონისა და ორინიაკისთვის დამახასიათებელი სამკუთხა გრძივ ნამზადებზე (ანატკეცებზე) ნაკეთები ნამზადები [(D'Errico et al., 2003; Tartar, 2015)] არ არის აღმოჩენილი არც ორთვალა კლდეში და არც ბონდის მღვიმეში. შესაბამისად, კვლევის ამ ეტაპზე საუბარი შესაძლებელია ძვლის მხოლოდ თხელი, გრძივი ნამზადების (ანატკეცების) შესახებ, რომლებიც გა-

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

მოსადეგი იყო წვეტანების დასამზადებლად (მინიმალურად დამუშავების შემთხვევაში), ან მეორადი დამუშავების გარეშეც.

სურ. 26. ორთვალა კლდე. ფენები 5-6. კავკასიური ჯიხვისა და ირმის ზომის ჩლიქოსანი ცხოველების ფრაგმენტები. ისრები აღნიშნავს ნაჭდევებს, ნაკანრებს, სამკუთხა სიმბოლოები-დარტყმის მიმართულებას

სურ. 27. ორთვალა კლდე. ფენები 5-6. ცხოველების ფალანგების გადაჭრის (გადახერხვის) კვალი

სურ. 28. ორთვალა კლდე. ფენები 5-6. წინასწარგანზრხული ნაკანრების კვალი ჩლიქოსნების ფრაგმენტებზე

სურ. 29. ორთვალა კლდე. ფენა 4. წინასწარგანზრხული ნაკანრების კვალი ჩლიქოსნების ფრაგმენტებზე. ზედა პალეოლითი

სურ. 30. ორთვალა კლდე. ფენები 1-3. ზედა პალეოლითი. ჩლიქოსნების გაპოხილი ძვლების ფრაგმენტები

სურ. 31. ორთვალა კლდე. ფენები 1-3. ზედა პალეოლითი. ჩლიქოსნების ძვლების ფრაგმენტები ანთოპოგენური ზემოქმედების კვალით

სურ. 32 ბონდის მღვიმე ფენები. ზედა პალეოლითი. ჩლიქოსნების ძვლების ფრაგმენტები წინასწარგანზრხული ანთოპოგენური ზემოქმედების კვალით

აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ორთვალა კლდის, როგორც შუა ისე, ზედა პალეოლითურ ფენებში კარგად ჩანს ძვლის მასალის უტილიზაციის უწყვეტი, ერთიანი სტრატეგია, რაც, თავის მხრივ, დაკავშირებულია ცხოვრებისა და უძველესი მეურნეობის თავისებურებებთან.

ჩვენმა კვლევებმა უფრო მეტად დააზუსტა

ძეგლის ამ მიმართულებით ადრეული კვლევის შედეგები (Bar-Oz, Adler et al., 2002a, 6). ჩვენ ვადასტურებთ, შუა და ადრე ზედა პალეოლითელ ადამიანთა) ნეანდერტალელები, ჰომო საპიენს საპიენსები) საარსებო სტრატეგიის ერთგვაროვნებას დასავლეთ საქართველოში.

კალეოანთროპოლოგია

ორთვალა კლდის ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი აღმოჩენაა ნეანდერტალელის კბილი.

მე-5 ფენაში, ანუ, ჩვენი განსაზღვრებით შუა პალეოლითურ ფენაში, 4 მ-ის სიღრმეზე აღმოჩნდა ადამიანის ქვედა ყბის მეორე მარცხენა საძირე კბილი (M2. ნიმ. 498). იგი შეისწავლა პალეონტოლოგმა, პროფ. ა. ვეკუამ. კბილი შედარებით კარგად დაცულია. დაზიანებული აქვს მხოლოდ გვირგვინის ლინგვალური კიდე, საშუალოზე მეტად მოცვეთილია, რის გამოც მისი ოკლუზიური ზედაპირი თითქმის ბრტყელია. იგი ორფესვიანია. ფესვების ზედა ნაწილში საკმაოდ კარგად ჩანს შერწყმის ტენდენცია. საღეჭი ზედაპირის ძლიერი მოცვეთის გამო ბორცვები ერთმანეთს ერწყმის, მაგრამ კარგად განირჩევა ოთხი ბორცვი: პროტოკონიდი, მეტაკონიდი, ჰიპოკონიდი და ენტოკონიდი. ბორცვებს შორის ენტოკონიდი შედარებით უფრო ძლიერადაა მოცვეთილი. მეტაკონიდი სხვა ბორცვებზე მაღალია, ხოლო ჰიპოკონიდი ყველაზე მასიურია. „კარაბელის ბორცვი“, რომელიც გვირგვინის მეზო-ლინგვალურ კიდესთან უნდა იყოს, არ ჩანს. არ არის გამორიცხული, რომ ეს იყო ბორცვი, მაგრამ აქ კბილი დაზიანებულია და დადასტურებულად არაფრის თქმა არ შეიძლება.

კბილის საღეჭ ზედაპირზე კარგად გამოირჩევა მეტაკონიდის და

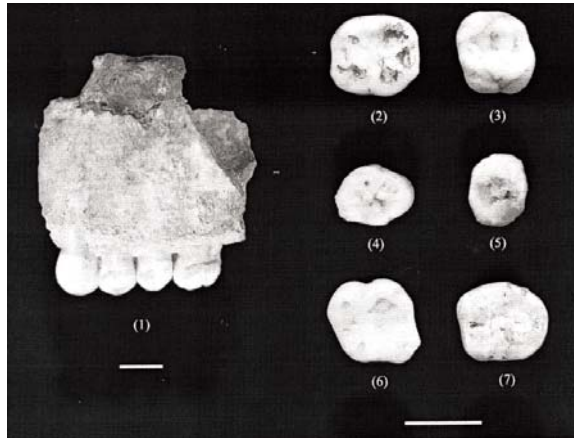
პროტოკონიდის ქედები, რომლებიც ცენტრალურ ორმოში იყრის თავს. მეზიალური და ვესტიბულარული ღარები საკმაოდ ღრმაა. ცენტრალური ორმო არ არის ღრმა და ოდნავ გადაადგილებულია მეზიალური კიდისკენ. გვირგვინის მეზიალურ ზედაპირზე წინა კბილთან შეხების საკმაოდ ვრცელი მოედანია განვითარებული. აღსანიშნავია, რომ ასეთივე მოედანი არ არის კბილის დისტალურ კიდეზე.

კბილი საკმაოდ დიდი ზომისაა (მეზიალური დიამეტრი 12, 1 მმ; ვესტიბულარულ-ლინგვალური დიამეტრი -11,1 მმ). აღსანიშნავია მისი მასიურობა (134, 1). საერთო ზომებითა და მასიურობით, ისევე როგორც საღეჭი ზედაპირის აღნაგობით ორთვალა კლდის ადამიანის კბილი დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს საკაჟიას მღვიმის ნეანდერტალელი ადამიანის კბილთან.

ორთვალა კლდის ადამიანის კბილის ძლიერი მოცვეთის გამო ძნელდია მისი შედარება ნამარხი ადამიანების კბილებთან, მაგრამ კბილის დიდი ზომები, მასიურობა, დიდი ზომის მეტაკონიდის არსებობა, ფესვების შერწყმისკენ მიდრეკილება და სხვ. გვაფიქრებინებს, რომ ის ნეანდერტალელს ეკუთვნის, რაც მოსალოდნელიც იყო. დასავლეთ საქართველოს შუა პალეოლითურ ძეგლებზე (ჯრუჭულა, ცუცხვათის ბრინჯაოს მღვიმე, საკაჟია) სწორედ ნეანდერტალელის ნაშთებია ნაპოვნი [დ. თუშაბრამიშვილი. 1961, 1962, 1962; მისივე, 1963; ა.ვეკუა, მამაცაშვილი, დ.თუშაბრამიშვილი, 1979; ლ.გაბუნია, ა.ვეკუა. 1982; Габунія Л. Векуа Аб 1961; Габунія Л. М Векуа Аб, 1978; Габунія Л., Тушабрамишвили Д, Векуа А, 1991; М. 1979; Векуа А. 1978}. აღსანიშნავია, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი სახეობები უფრო მეტ მსგავსებას ამჟღავნებს გარდამავალი ფორმის პალესტინელ ადამიანთან, რომელშიც შეთავსებულია ნეანდერტალელისა და თანამედროვე ადამიანის ნიშნები [Дебец, 1951]

სურ. 33. ნეანდერტალელის კბილი ორთვალა კლდიდან.

თანამედროვე ადამიანი ორთვალა კლდის შუა პალეოლითში

ყველაზე მნიშვნელოვანი ინფორმაცია, არა მხოლოდ საქართველოსა და რეგიონის, არამედ მსოფლიო, საერთაშორისო მასშტაბით ახლახან დადასტურდა სწორედ ორთვალა კლდეში.

2017 წელს, უცხოელ კოლეგებთან ერთად (ადლერი და სხვ.) ავიღეთ ანალიზები ორთვალა კლდიდან და ჯრუჭულის მღვიმიდან იმ მიზნით, რომ მოგვეძებნა სავარაუდოდ მღვიმეების ფენებში არსებული გენომები, რომლებიც შესაძლებელი იყო გადარჩენილიყვნენ ადამიანთა ძვლების ლპობისა და მათი ფენებში გაჟონვის შედეგად.

აღვნიშნავთ, რომ ეს მეთოდი საქართველოს ტერიტორიაზე პირველად აღნიშნულ ძეგლებზეა გამოყენებული.

ჯრუჭულას მღვიმეში გენომი არ აღმოჩენილა. რაც შეეხება ორთვალა კლდეს, აქ დადგინდა რეალურად სენსაციური ფაქტი - მე-5 ფენაში, ანუ შუა პალეოლითურ ფენაში აღმოჩნდა ჰომო საპიენს საპიენსის, აგრეთვე, ნეანდერტალელის გენომები. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ამავე ფენაშია აღმოჩენილი ნეანდერტალელის კბილიც.

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

ამრიგად, აღმოჩენა მეტყველებს ორი პოპულაციის თანაარსებობაზე და შესაძლოა, ამით აიხსნას როგორ შუა ისე ზედა პალეოლითური, სხვადასხვა ტიპის, მათ შორის, ზედაპალეოლითურ ნამზადებზე ნაკეთები შუა პალეოლითური და შუა პალეოლითურ ნამზადებზე ნაკეთები არტეფაქტების არსებობა.

აღსანიშნავია, რომ სამგლე კლდეში, რომელიც იმავე რეგიონში, ჯრუჭულას ხეობაში მდებარეობს, დაფიქსირებული გვექონდა ინდუსტრიების მონაცვლეობა. კერძოდ, არქაული იერის შუა პალეოლითური მასალის შემცველი ფენა დალექილი იყო შედარებით განვითარებული ქვის ინდუსტრიის შემცველ ფენაზე. ორთვალა კლდის ამ აღმოჩენამ კიდევ ერთხელ დაგვაფიქრა საკითხზე - ხომ არ არის ორთვალა კლდის მსგავსი ვითარება, ანუ ორი პოპულაციის არსებობა წარმოდგენილი სამგლე კლდეში და შესაბამისად, სხვა ძეგლებზეც?

ეს აღმოჩენა პრაქტიკულად მთლიანად ცვლის იმ შეხედულებას, რომ შუა პალეოლითური ინდუსტრია ეკუთვნის ნეანდერტალელს, ხოლო ზედა პალეოლითური-ჰომო საპიენს საპიენსს. უფრო ზუსტად კი, ეს, ჯერ კიდევ ფრანგების მიერ დადგენილი და დღემდე არსებული აქსიომა, თუ ფორმულა - შუა პალეოლითური არტეფაქტები = ნეანდერტალელი, უნდა შეიცვალოს ფორმულით - შუა პალეოლითური არტეფაქტები = ნეანდერტალელი, ან ჰომო საპიენს საპიენსი. რაც კარდინალურად ცვლის ადრე არსებულ შეხედულებებს და აღმოჩენას რეალურად წარმოადგენს მასშტაბურ რეზონანსულ სიახლედ.

ამრიგად, ორთვალა კლდე შესაძლოა მოვიაზროთ ყველაზე მნიშვნელოვან ძეგლად საერთაშორისო მასშტაბით, რომელზეც დადგინდა შუა და ზედა პალეოლითის ეპოქების ცოდნისთვის მეტად საგულისხმო საკითხთა ერთობლიობა:

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

1. შუა პალეოლითურ ფენაში აღმოჩნდა ნეანდერტალელების კბილი, აგრეთვე, ნეანდერტალელებისა და ჰომო საპიენს საპიენსის გენომები;
2. თანამედროვე ადამიანი პირველად კავკასიის ტერიტორიაზე გამოჩნდა მინიმუმ 50 000 წლის წინ ორთვალა კლდეში, შესაძლოა, უფრო ადრე;
3. ფორმულა - შუა პალეოლითური არტეფაქტები = ნეანდერტალელს, იცვალეზა ფორმულით - შუა პალეოლითური არტეფაქტები = ნეანდერტალელს, ან ჰომო საპიენს საპიენსს;
4. საქართველოს სინამდვილეში პირველი შემთხვევაა ძვლის ნამზადების საფუძვლიანი ტრასოლოგიური შესწავლილის. მის შედეგად დადგინდა, რომ შუა და ზედა პალეოლითში ადამიანები ძვლის არტეფაქტებს ძირითადად ერთნაირი მეთოდებით იღებდნენ;
5. კიდევ ერთხელ დადასტურდა მინისძვრის კვალი და თურქეთიდან მომავალი ნემრუტის ვულკანის ვულკანური ფერფლით დათარიღებამ გაამართლა ჩვენ მიერ ნავარაუდები პალეომინისძვრის თარიღები, რომელიც დაკავშირებული უნდა იყოს ნემრუტის ვულკანურ ამოფრქვევებთან - 30 -25 000 წწ.;
6. 43 000 წლის წინანდელ ფენაში აღმოჩნდა მაკაკას ნაშთი, რაც იმას ნიშნავს, რომ დასავლეთ საქართველოს პალეოგარემო შესასწავლია ხელახლა;
7. მე-7 ლითოლოგიური ფენის თარიღმა ავტომატურად დააძველა მე-9-10 შუა პალეოლითური ფენები და პრაქტიკულად კვლავ წამოსწია ამ ფენების, მათ შორის მე-8, სტერილური ფენის ჩვენ მიერ განსაზღვრული თარიღები (70 000 წ ?), ანუ, საკითხი: ხომ არ არის ვულკან ტობას ამოფრქვევა (74,100-75,900) სტერილური ფენის წარმოშობის მიზეზი? ვფიქრობთ, არსებობს აღნიშნული ფენების თარიღების ხელახლა გადასინჯვის აუცილებლობა. ხომ არის მე-9-10 ფენების ასაკი დაახლოებით 80-90 000 წწ-ის ფარგლებში?

თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი

8. კვლევის შედეგები ადასტურებს ჩვენ მიერ მრავალჯერ გამოთქმულ ვარაუდს, რომ ნეანდერტალელები და თანამედროვე ადამიანები, ანუ ორი პოპულაცია სახლობდა ერთვალა კლდეში. ერთდროულად, თუ მორიგეობით, ეს კვლავ კვლევის საგანია. შესაბამისად, შეგვიძლია დარწმინებით ვთქვათ, რომ ზემო იმერეთის ტერიტორიაზე ეს ორი სახეობა თანაარსებობდა. რაც შეეხება იმ საკითხს, ხდებოდა თუ არა მათი შეჯვარება, ეს მომავალი გენეტიკური კვლევების საგანია.

სამადლოობელი

სტატიის საფუძველი გახლავთ პრეისტორიკოსთა დიდი ჯგუფის უდიდესი თეორიული და პრაქტიკული (საველე, ლაბორატორიული) შრომა, რისთვისაც მადლობას ვუხდით ქალბატონებსა და ბატონებს: დ. ადლერს (კონექტიკუტის უნივერსიტეტი), ოფერ, ბარ-იოსეფს (ჰარვარდის უნივერსიტეტი), გაი ბარ-ოზს (ჰაიფას უნივერსიტეტი), რუვენ იეშერუნს (ჰაიფას უნივერსიტეტი), ვიქტორია კულენს (ოქსფორდის უნივერსიტეტი), ნატალია ახმეტგალეევას (კურჩატოვის არქეოლოგიური მუზეუმი), კრის სტრინგერს (ოქსფორდის უნივერსიტეტი), დასტინ უაიტს (ოქსფორდის უნივერსიტეტი), ტომ ჰაიამს (ოქსფორდის უნივერსიტეტი), [აბესალომ ვეკუას] (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი), დავით ლორთქიფანიძეს (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი), მ. ბუხსიანიძეს (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, [მერაბ თვალჭრელიძეს] (საქართველოს გეოლოგიის ინსტიტუტი), მიხეილ ელაშვილს (ილიას სახელმწიფო სახელმწიფო უნივერსიტეტი), ლაშა სუხიშვილს (ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი), ჩემს კოლეგებს, თანამშრომლებსა და სტუდენტებს.

ლითერატურა

1. თვალჭრელიძე მ., მეშველიანი თ., თუშაბრამიშვილი ნ., ლორთქიფანიძე დ. ნალექდაგროვების თავისებურებანი მუსტიეურ და ზედაპალეოლითურ სადგომებში (ზემო იმერეთის მაგალითზე). სსსრ მეცნიერებათა აკადემიის გეოგრაფიის ინსტიტუტი. მთიან მხარეთა სისტემურ-გეოგრაფიული კვლევის საქ-ს სამეცნიერო საბჭოს სესიის თეზისები, თბ. 1989;
2. გია თორთლაძე. ზედაპალეოლითური ღია სადგომი საბელასური. ძიებანი. ასაქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ჟურნალი, № 2. თბილისი, 1998. გვ. 16-20;
3. გია თორთლაძე. დასავლეთ საქართველოს “ღია” ტიპის ხედაპალეოლითური ნამოსახლარები. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარდგენილი ნაშრომი. თბილისი;
4. თუშაბრამიშვილი დ. ყვირილისა და ცუცხვათის არქეოლოგიური ექსპედიციების 1974-1975 წწ ჩატარებული სამუშაოების შედეგები. საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, V, თბ; 1977
5. თუშაბრამიშვილი დ. ყვირილის აუზის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1978–1979 წლებში ჩატარებული სამუშაოების ანგარიში. საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VII, თბ.1980;
6. თუშაბრამიშვილი დ., ჯავახიშვილი გ., თუშაბრამიშვილი ნ., ყვირილის აუზის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1980-81 წწ წარმოებული სამუშაოების შედეგები, საქართველოს სახ. მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები, VIII, თბ.1986;
7. თუშაბრამიშვილი დ., ჯრუჭულის ხეობის გამოქვაბულები, საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, I, თბ.,1963, გვ. 167-182;
8. თუშაბრამიშვილი დ. ჯრუჭულას ხეობის გამოქვაბულში 1980-61 წწ ჩატარებული გათხრების შედეგები, საქართველოს მღვიმეები და გამოქვაბულები, 2, 1963;

9. თუშაბრამიშვილი დ.მ. 1962: არქეოლოგიური დაზვერვები მდ. ყვირილის ხეობაში. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, 22-B. (თბილისი). 23-33;
10. თუშაბრამიშვილი დ.მ. 1962. ნეანდერტალელი ადამიანის ნაშთი ჯრუჭული; გამოქვაბულიდან, სპელეოლოგთა მეორე სამეცნიერო სესია, მოხსენებათა მოკლე შინაარსი, თბ.;
11. თუშაბრამიშვილი ნ., 1994. დასავლეთ საქართველოს შუა პალეოლითი და მისი ზედა პალეოლითზე გადასვლის ეტაპები (ორთვალა კლდის მასალების მიხედვით). სადისერტაციო მაცნე ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბ.1994;
12. თუშაბრამიშვილი ნ. 2010. ზემო იმერეთის მღვიმეები და ზედა პალეოლითელ ადამიანთა სამეურნეო საქმიანობა. საქართველოს ერვნული მუზეუმის მოამბე I (46-B). გვ. 21-39;
13. მარუაშვილი ლ. კავკასიის ფიზიკური გეოგრაფია, ნან. II, თბ. 1981;
14. Adler Daniel S., Bar-Oz , Guy, Vekua Abesalom, and Tushabramishvili Nicholaz, PALAEOLITHIC HUNTING PRACTICES . ÀëåÀ Д., Бар-Оз, Г., Векуа А., Тушабрамишвили Н. Охотники палеолита // 54 Caucasus Environment, 2 (7), 2004, ÌèÀÿà Кавказа. 2004, № 2 (7). С. 52–55
15. Adler, Bar-Oz, Belfer-Cohen, Bar-Yosef 2006. Ahead of the Game, Middle and Upper Palaeolithic Hunting Behaviors in the Southern Caucasus, Current Anthropology Volume 47, Number 1, pp. 89-118;
16. Adler Daniel S. Adler, Guy Bar-Oz. 2008. Seasonal Patterns of Prey Acquisition and Inter-group Competition During the Middle and Upper Palaeolithic of the Southern Caucasus . pp. 127-140;
17. Adler, D. S., Bar-Yosef, O., Belfer-Cohen, A, Tushabramishvili, N., Boaretto, E., Mercier, N., Valladas, H., Rink, W. J. 2008. Dating the Demise: Neanderthal Extinction and the Establishment of Modern Humans in the Southern Caucasus. Setting the Record Straight: Toward a Systematic Chronological Understanding of the Middle to Upper Paleolithic Boundary in Eurasia, D. S. Adler and O. Jöris, editors. Journal of Human Evolution 55(5), pp. 817–833;
18. Adler Daniel S., Bar-Yosef Ofer, Belfer-Cohen Anna, Tushabramishvili Nicholas, Boaretto E., Mercier N., Valladas H., Rink W. J.. Erra-

- tum to “Dating the demise: Neandertal extinction and the establishment of modern humans in the southern Caucasus” *J. Hum. Evol.* 55 (2008) 817–833. *Journal of Human Evolution - J HUM EVOL* 01/2008; 56 (4):436-437. DOI:10.1016/j.jhe. vol.2008
19. Akhmetgaleeva N.B. The Worked Bone Artifacts from the Siuren I Rock-Shelter (Crimea): the 1990s Excavation. In: Yur. E. Demidenko, M. Otte, P. Noiret (eds.). *Siuren I Rock-Shelter from Late Middle Paleolithic and Early Upper Paleolithic to Epi-paleolithic in Crimea. Études et Recherches Archéologiques de l’Université de Liège. Liège, 2012. P. 79–90;*
  20. Bar-Oz, G., Adler, D.S., 2005. Taphonomic History of the Middle and Upper Palaeolithic Faunal Assemblages from Ortvale Klde, Georgian Republic. *Journal of Taphonomy* 3(4), 185–211;
  21. Bar-Oz, G., Adler, D.S., 2005. Taphonomic History of the Middle and Upper Palaeolithic Faunal Assemblages from Ortvale Klde, Georgian Republic. *Journal of Taphonomy* 3(4), 185–211.
  22. Bar-Oz G., Adler D.S. Taphonomic History of the Middle and Upper Paleolithic Faunal Assemblage from Ortvale Klde. Georgian Republic. In: *Journal of Taphonomy*. 2005. Vol. 3. P. 185–211;
  23. Bar-Oz, G. and Adler, D. S. 2005. Taphonomic history of the Middle and Upper Palaeolithic faunal assemblage from Ortvale Klde, Georgian Republic. *Journal of Taphonomy*, 3: 185-211.
  24. Bar-Oz, G., Belfer-Cohen, A., Mesheviliani, T., Jakeli, N. and Bar-Yosef, O. 2008. Taphonomy and zooarchaeology of the Upper Palaeolithic cave of Dzudzuana, Republic of Georgia. *International Journal of Osteoarchaeology*, 18: 131-151. Baumann M., Maury S. Ideas no Longer written in antler. In: *Journal of Archaeological Science*. 2013. Vol. 40. P. 601–614;
  25. Baryshnikov, G., Hoffecker, J.F., 1994. Mousterian Hunters of the NW Caucasus: Preliminary Results of Recent Investigations. *Journal of Field Archaeology* 21(1), 1–14;
  26. Baryshnikov, G., Hoffecker, J.F., Burgess, R.L., 1996. Palaeontology and Zooarchaeology of Mezmaiskaya Cave (Northwestern Caucasus, Russia). *Journal of Archaeological Science* 23, 313–335
  27. Cleghorn, N.E., 2006. A Zooarchaeological Perspective on the Middle

- to Upper Paleolithic Transition at Mezmaiskaya Cave, The Northwestern Caucasus, Russia. Ph.D. Dissertation, Stony Brook University
28. Cullen Victoria L., Smith Victoria C., Blockley Simon S., Adler Daniel, Pinhasi Ron, Wilkinson Keith, Pyne-O'Donnell Sean, Gasparyan Boris, Tushabramishvili Nikoloz. Synchronising Middle and Upper Palaeolithic records in the southern Caucasus using tephrostratigraphy. In press;
29. D'Errico F., Julien M., Liolios D., Vanhaeren M., Baffier D. Many awls in our argument. Bone tool manufacture and use in the Chatelperronian and Aurignacian levels of the Grotte du Renne at Arcy-sur-Cure. In: J. Zilhao, F. D'Errico (eds.). The Chronology of the Aurignacian and of the Transitional Technocomplexes. Dating, Stratigraphies, Cultural Implications. Proceedings of Symposium 6.1 of the XIVth Congress of the UISPP (University of Liege, Belgium, September 2-8. 2001). *Trabalhos de Arqueologia*. Vol. 33. Lisboa: Instituto Portugues de Arqueologia, 2003. P. 247–272;
30. Fisher J.W. 1995 Bone surface modifications in zooarchaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, vol. 2: 7–68
31. Gaudzinski, S., Roebroeks, W., 2000. Adults Only. Reindeer Hunting at the Middle Palaeolithic Site Salzgitter Lebenstedt, Northern Germany. *Journal of Human Evolution* 38, 497–521.
32. Gaudzinski, S., Roebroeks, W., 2003. Profile Analysis at Salzgitter-Lebenstedt. A Reply to Munson & Marean. *Journal of Human Evolution* 44, 275–281;
33. Grant A. 1982 The use of tooth wear as a guide to the age of domestic animals. In *Aging and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites*, B. Wilson, C. Griggson, S. Payne (eds.). Oxford: BAR, pp. 91–108. (BAR Internat. Ser.; No. 109);
34. Hoffecker, J.F., Baryshnikov, G., Potapova, O., 1991. Vertebrate Remains from the Mousterian Site of Il'skaya I (Northern Caucasus, U.S.S.R.): New Analysis and Interpretations. *Journal of Archaeological Science* 18, 113–147;
35. Higham, T.F.G., Jacobi, R.M., and Ramsey, C.B. (2006) AMS radiocarbon dating of ancient bone using ultrafiltration. *Radiocarbon*, 48(2): 179-195;
36. Higham, T., Douka, K., Wood, R., Ramsey, C.B., Brock, F., Basell, L.,

- Camps, M., Arrizabalaga, A., Baena, J., Barroso-Ruiz, C., Bergman, C., Boitard, C., Boscato, P., Caparros, M., Conard, N.J., Draily, C., Froment, A., Galvan, B., Gambassini, P., Garcia-Moreno, A., Grimaldi, S., Haesaerts, P., Holt, B., Iriarte-Chiapusso, M.-J., Jelinek, A., Jorda Pardo, J.F., Maillo-Fernandez, J.-M., Marom, A., Maroto, J., Menendez, M., Metz, L., Morin, E., Moroni, A., Negrino, F., Panagopoulou, E., Peresani, M., Pirson, S., de la Rasilla, M., Riel-Salvatore, J., Ronchitelli, A., Santamaria, D., Semal, P., Slimak, L., Soler, J., Soler, N., Villaluen-ga, A., Pinhasi, R., and Jacobi, R. (2014) The timing and spatiotemporal patterning of Neanderthal disappearance. *Nature*, 512(7514): 306-309;
37. Hoffecker, J.F., Cleghorn, N., 2000. Mousterian Hunting Patterns in the Northwestern Caucasus and the Ecology of the Neanderthals. *International Journal of Osteoarchaeology* 10, 368–378;
38. Hoffecker, J.F., 2002. *Desolate Landscapes: Ice-Age Settlement in Eastern Europe*. Rutgers University Press: New Brunswick
39. Hoffecker, J.F., Baryshnikov, G., Potapova, O., 1991. Vertebrate Remains from the Mousterian Site of Il'skaya I (Northern Caucasus, U.S.S.R.): New Analysis and Interpretations. *Journal of Archaeological Science* 18, 113–147;
40. JAUBERT J., LORBLANCHET M., LAVILLE H., SLOTT- MOLLER R., TURQ A. et BRUGAL J.-Ph. 1990 – Les chasseurs d'Aurochs de La Borde. Un site du Paléolithique moyen (Livernon, Lot). Paris : éditions de la Maison des Sciences de l'Homme (dAf 28), 157 p.;
41. Levine, M.A., 1983. Mortality Models and the Interpretation of Horse Population Structure. In: Bailey, G. (Ed.), *Hunter-Gatherer Economy in Prehistory: A European Perspective*. Cambridge University Press: Cambridge, pp. 23–46
42. Liolios D. Variabilité et caractéristiques du travail des matières osseuses au début de l'Aurignacien: approche technologique et économique. PhD dissertation. Université de Paris X, 1999;
43. Liubin, V.P., 1998. La Grotte Mousterienne Barakaevskaïa (Nord Caucase). *L'Anthropologie* 102, 67–90.
44. Mashchenko E. N., Baryshnikov G.F.. The taxonomic status of a ma-

- caque (primates, cercopithecidae) from the Middle Pleistocene of Georgia. *Paleontological Journal* 36(4):403-413 · 2002;
45. Meshveliani T., Tvalchrelidze M...Tushabramishvili N., The Upper Paleolithic in Western Georgia., XIX International Congress INQUA. Abstracts. 1995. Berlin;
46. Moncel M.-H., Pleurdeau D. Tushubramishvili N. , Yeshurun R., Agapishvili T., Pinhasi R.,. Higham T.F.G. Preliminary results from the new excavations of the Middle and Upper Palaeolithic levels at Ortvale Klde-north chamber (South Caucasus Georgia). *Quaternary International* 316 . 2013, 3-13
47. Pike-Tay, A., Valdés, V.C., de Quirós, F.B., 1999. Seasonal Variations of the Middle–Upper Paleolithic Transition at El Castillo, Cueva Morin and El Pendo (Cantabria, Spain). *Journal of Human Evolution* 36, 283–317
48. Reimer, P.J., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J.W., Blackwell, P.G., Bronk Ramsey, C., Buck, C.E., Cheng, H., Edwards, R.L., Friedrich, M., Grootes, P.M., Guilderson, T.P., Hafliðason, H., Hajdas, I., Hatté, C., Heaton, T.J., Hoffmann, D.L., Hogg, A.G., Hughen, K.A., Kaiser, K.F., Kromer, B., Manning, S.W., Niu, M., Reimer, R.W., Richards, D.A., Scott, E.M., Southon, J.R., Staff, R.A., Turney, C.S.M., and van der Plicht, J. (2013) *IntCal13 and Marine13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 years cal BP*. *Radiocarbon*, 55(4): 1869-1887;
49. Speth, J.D., Tchernov, E., 1998. The Role of Hunting and Scavenging in Neanderthal Procurement Strategies: New Evidence from Kebara Cave (Israel). In: Akazawa, T., Aoki, K., Bar-Yosef, O. (Eds.), *Neandertals and Modern Humans in Western Asia*. Plenum Press: New York, pp. 223–240;
50. Speth, J.D., Clark, J.L., 2006. Hunting and Overhunting in the Levantine Late Middle Palaeolithic. *Before Farming* 3, 1–42;
51. Steele, T.E., 2004. Variation in Mortality Profiles of Red Deer (*Cervus elaphus*) in Middle Palaeolithic Assemblages from Western Europe. *International Journal of Osteoarchaeology*, 14, 307–320
52. Stiner, M.C., 1990. The Use of Mortality Patterns in Archaeological Studies of Hominid Predatory Adaptations. *Journal of Anthropological Archaeology* 9, 305–351;

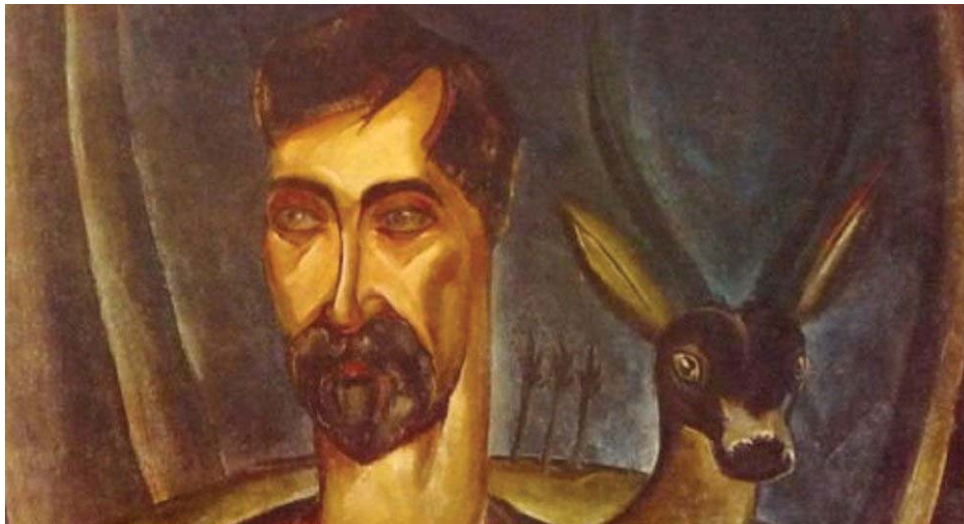
53. Stiner, M., 1994. Honor Among Thieves: A Zooarchaeological Study of Neandertal Ecology. Princeton University Press: Princeton
54. Stiner, M., 1994. Honor Among Thieves: A Zooarchaeological Study of Neandertal Ecology. Princeton University Press: Princeton
55. Stiner, M.C., 2002. Carnivory, Coevolution, and the Geographic Spread of the Genus Homo. *Journal of Archaeological Research* 10, 1–63;
56. Stiner M.C., 2005. The Faunas of Hayonim Cave (Israel): A 200,000-Year Record of Paleolithic Diet, Demography and Society. Peabody Museum of Archaeology and Ethnology: Cambridge;
57. Sumita Mari, Schmincke H. U.. 2013. Impact of volcanism on the evolution of Lake Van I: Evolution of explosive volcanism of Nemrut Volcano (eastern Anatolia) during the past >400,000 years. *Bulletin of Volcanology* 75(5). 2013;
58. Tartar E. Aurignacian osseous technology in Western Europe. Aurignacian Genius: Art, Technology and Society of the First Modern Humans in Europe. In: R. White, R. Bourrillon, F. Bon (eds.). Proceedings of the International Symposium, April 08-10 2013. *Palethnology*; 7. New York: New York University, 2015. P. 34–55
59. Tushabramishvili N., Tvalchrelidze M., Lordtkipanidze D. Mousterians in Western Georgia. “Terra Nostra”, International Union for Quaternary Research. XIV International Congress. Berlin, 1995.;
60. Tushabramishvili N., Meladze T., Sukhishvili L.. Georgia on the Crossroad. Cultural Exchanges and Evidences for Different Distance Contacts in Middle and Upper Paleolithic. “Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique eurasiatique Liege. “. ERAUL 140. 2014, pp. 109-135.
61. Tushabramishvili, N., Lorkipanidze, D., Vekua, A., Tvalcherlidze, M., Muskhelishvili, A., Adler, D. S., 1999, 65–77);
62. Tushabramishvili. N., Elashvili M.. Impact of Seismic and Volcanic Processes on Humans in Paleolithic. International Geoscience programme 610 First Plenary Conference. Tbilisi, Georgia. 2013, Pp.146;
63. Tushabramishvili N. The Role of the Western Georgian Refuge zone on expansion of Neanderthals and Anatomically Modern Humans. Impact of Tectonic and Volcanic Processes on Human being in Middle

- and Upper Paleolithic. The Bulletin of the Conference: The Role of Culture in Early Expansions of Humans. “The role of the Southern Caucasus on early human evolution and expansion – refuge, hub or source area? “.2013. pp. 93;
64. Tushabramishvili N., Meladze T., Sukhishvili L.. Georgia on the Crossroad. Cultural Exchanges and Evidences for Different Distance Contacts in Middle and Upper Paleolithic. “Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique eurasiatique”. Prehistoire Europeenne, 2014. Liege pp. 109-135;
65. Бравар И., Лилиенберг Д.А. 1980; Сравнительная геоморфология (Москва). 278-280;
66. Вивиан Р., Голубев Г.Н., Давитаиа Ф.Ф. и др 1980; Общие и специфические черты режима климата и ледников.(Москва). 281-287;
67. Габуния Л. К., Векуа А.К., Лордкипанидзе Д. О., Ниорадзе М.Г., Тушабрамишвили Н.Д.. Палеоантропы Грузии, 148-166, Археология Кавказа, Archaeology of Caucasus, Национальный музей Грузии Georgian National Museum 2011, №4 Тбилиси, Tbilisi;
68. Габуния Л.К., Тушабрамишвили Д.М., Векуа А.К. Первая находка остатков мустьерского человека на Кавказе. ВА. 1961. Вып.8. с.161;
69. Гроссгейм А.А. 1952; Растительные богатства Кавказа Материалы к познанию фауны и флоры СССР. 7(15),(Москва);
70. Дебец, Г. 1951 Антропологические исследования в Камчатской области [Текст]. - Москва : Изд-во Акад. СССР, 1951
71. Зимица Р.П., Сент-Жиронд М., 1980 Сравнительные черты биогеографии. Альпы-Кавказ. 287-290;
72. Исаков И.А. Зимица Р.П., Панфилов Д.В. 1966. Природные условия и естественные ресурсы СССР. (Москва). 256-304;
73. Тушабрамишвили Д.М. 1991: Развитие Культуры. Грузия в антропогене. Тбилиси;

მუზეუმი და არტეფაქტები

ნიკო ფიროსმანის სახელმნიფო მუზეუმი

მომავლის პროგრესზე მოტივირებული კაცობრიობა წარსულს არასდროს ივინყებს და მის ესთეტიკას მუდმივად ეტრფის, ამიტომ მსოფლიოში მრავალი მუზეუმი არსებობს. მუზეუმები სხვადასხვაგვარია - თვალისმომჭრელი, ინფორმაციით დატვირთული, საჭირო, სასიამოვნო და სხვ. არსებობს ისეთი მუზეუმებიც, რომლებიც ერთი პიროვნების მიერ შექმნილ მთელ ეპოქას ინახავს, სადაც დაცული და თვალსაჩინოა ზოგჯერ ბობოქარი, ზოგჯერ განონასწორებული, ზოგჯერ კეთილი, ზოგჯერ კი სასტიკი ეპოქალური სული, კულტურული ესთეტიკა, რომელიც ხელოვანმა და ეპოქამ ერთად შექმნეს. სწორედ ასეთია ნიკო ფიროსმანის სახლ-მუზეუმი მირზაანში. იქ ყველგან ნიკალაა, ყოველ კუთხე-კუნჭულში მისი ეპოქა, შემოქმედება, სული და ვნებები ბუდობს...

მუზეუმი და არხეოქაბი

ფიროსმანის სახლ-მუზეუმის დამთვალიერებლებს ერთ-ერთი პირველი ბილიკი, ე.წ. ბიძაშვილების სახლთან აჩერებს... სახლის დღევანდელი ინტერიერის ინსპირაციის წყარო თვითონ ნიკალას სურვილია, ეს მისი იდეის გაცოცხლება გახლავთ... 1916 წელს მხატვართა საზოგადოებრივ შეკრებაზე ნიკო ფიროსმანს უთქვამს, რომ კარგი იქნებოდა, აეშენებინათ ერთი დიდი სახლი, სადაც მხატვრები შეიკრიბებოდნენ, სამოვარს შემოუსხდებოდნენ და ისაუბრებდნენ ხელოვნებაზე...

მუზეუმის დირექტორს, ბატონ ანზორ მაძღარაშვილს წლების განმავლობაში არ ბეზრდება აცნობოს ვიზიტორებს, რომ ფიროსმანი მუდამ ღარიბი არ ყოფილა, ლატაკი მხატვრის უსახო ხატის სამუდამოდ დამკვიდრებისთვის ვერ იმეტებს ბატონი ანზორი ვერც ნიკალას და ვერც თავის ქვეყანას...

კალოობა

მუშა სოსო

- იცით, ეს არ იყო ასე, ეს ყველაფერი ომის შემდეგ დაინდო, მანამდე ნიკალას უამრავი დამკვეთი ჰყავდა, შეძლებული მხატვარი გახლდათ. აი, ეს სკივრი – კუთხეში მდებარე ხის დიდ სკივრზე მიუთითებს ბატონი ანზორი - ნიკალამ თავისი დის შვილის ქორწილისთვის მოატანინა და მზითევიტაც თვითონ გაუვსო. სიღარიბე და უბედურება ომის შემდეგ დაინდო, როდესაც ხალხს გაუჭირდა და შეკვეთები შეწყდა.

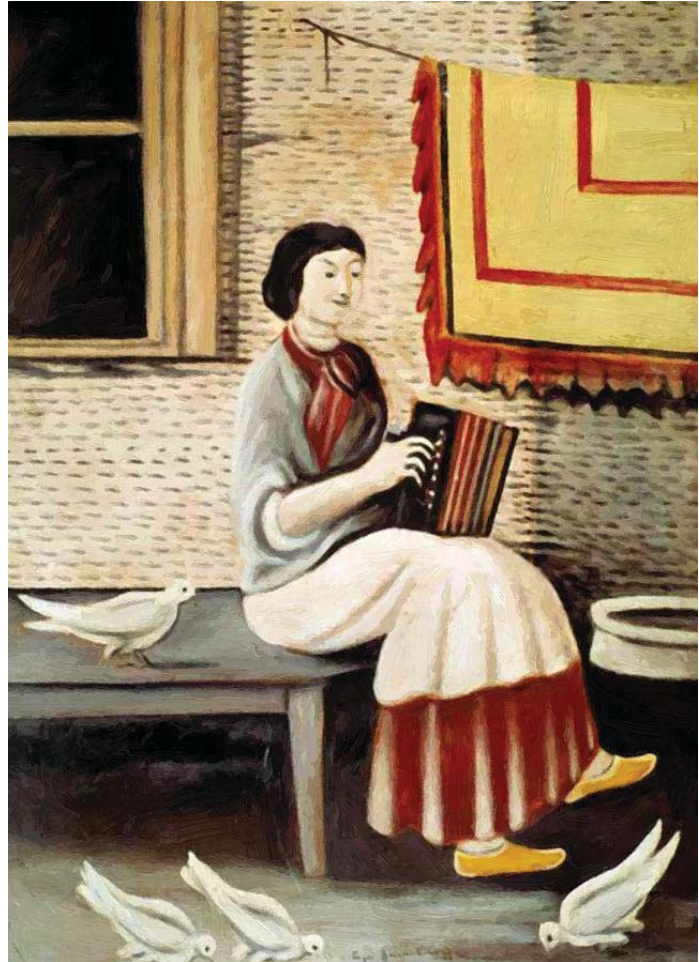

I სამეცნიერო სესია „ფიროსმანი დღეს“

ეპოქა ხშირად დაუნდობლად ააშკარავებს ყველა ადამიანურ სისუსტესა და ანგარებას, ქვეყანა ხშირად ვერ იცავს თავის თვითნაბად ტალანტებს და უსახელოდ კვდებიან მისი გენიოსები, მაგრამ ჟამი, როგორც წესი კეისარს კეისრისას მიაგებს და ფენიქსივით ალაზევებს ერთ დროს მის მიერვე განწირულ ატლანტებს. სწორედ ამის დადასტურებაა მირზაანში ნიკო ფიროსმანის სახლ-მუზეუმის დღევანდელი კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს მიერ შესრულებული ფიროსმანთან დაკავშირებული სხვადასხვა პუბლიკაცია და ის მასშტაბური ღონისძიება, რომელიც

სააგენტომ 2018 წლის 4-5 ოქტომბერს ნიკო ფიროსმანაშვილის გარდაცვალებიდან 100 წლისთავს მიუძღვნა.

ღონისძიების ფარგლებში თბილისსა და მირზაანში პირველად ჩატარდა სამეცნიერო სესია - „ფიროსმანი დღეს“, რომელშიც მონაწილეობა მიიღეს ნიკო ფიროსმანაშვილის ცხოვრებისა და შემოქმედების მკვლევარებმა, ისტორიკოსებმა, რესტავრატორ-კონსერვატორებმა, სამუზეუმო სფეროს წარმომადგენლებმა და ექსპერტებმა.

სონა უკრავეს გარმონს

სესიაზე მომხსენებლებმა საზოგადოების წინაშე სხვადასვა ასპექტით წამოაჩინეს ფიროსმანის გენია, მისი შემოქმედების ანმყო და სამომავლო პერსპექტივები.

ქიზიყური ტაბლა.

ღონისძიება მირზაანში სიმბოლურად ქიზიყური ტაბლით დასრულდა, რომლის ემოციურმა ფერადოვნებამ კიდევ ერთხელ ამცნო ქვეყანას, რომ სწორედ აქ, ამ მხარეში დაიბადა მილიონობით ვარდის მფლობელი ყველაზე მდიდარი და თბილისის ერთ-ერთი მოვინყებული ქუჩის კიბის ქვეშ მცხოვრები, ყველაზე ღარიბი დენდი, რომელმაც ალაზნის ველების ბუნდოვანი სილურჯე თბილისურ სიხასხასესა და კაფე შან-ტანის ფრანგულ შარმს გადაახალა.

მაია ჩოლოყაშვილი

ნიკო ფიროსმანიშვილის სახლ-მუზეუმი 1960 წელს ჩამოყალიბდა სოფელ მირზაანში. მემორიალური მუზეუმის პირველი ექსპონატი იყო ფიროსმანის სურათი „კალოობა“, რომელიც მწერალთა კავშირმა გადასცა საჩუქრად ახლად შექმნილ მუზეუმს. იმავე პერიოდში კოლექციას შეემატა ფიროსმანის „ხილის დუქანი“, „დათვი თავისი ბელებით“ და „სონა უკრავს გარმონს“ სიღნაღის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმიდან, 1967 წელს კი აბრა „ნარაფი“ გურჯაანის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმიდან. ასე ჩაეყარა საფუძველი ფიროსმანის სახელმწიფო მუზეუმის კოლექციას.

ნიკო ფიროსმანის სახელმწიფო მუზეუმი დღეს სამუზეუმო კომპლექსია. იგი აერთიანებს დედოფლისწყაროს მუნიციპალიტეტსა და თბილისში არსებულ მუზეუმებს: სოფ. მირზაანში - მემორიალურ სახლს, რომელიც 1898 წელს ნიკო ფიროსმანაშვილმა აუშენა თავის დას - ფეფეს. იმ დროისთვის ეს ქვითკირის ნაგებობა თუნუ-

ქით გადახურული პირველი სახლი იყო სოფელში. სწორედ აქ გაიხსნა ფიროსმანის სახლ-მუზეუმი (რეაბილიტაცია ჩაუტარდა 2012 წელს) და გამოიფინა მუზეუმის კოლექციის პირველი ნიმუშები. კომპლექსში შედის, აგრეთვე, საგამოფენო შენობა (არქ. გ. ბაქრაძე) საბჭოთა არქიტექტურისთვის დამახასიათებელი სადა, მასიური ფორმებითა და გარემოზე გაბატონებული მონუმენტური სიმკაცრით. მასთან შედარებით მცირე არქიტექტურულ მოცულობებად აღიქმება მემორიალური სახლი და კომპლექსში შემავალი სხვა ნაგებობები: მხატვრის ნათესავების (ბიძაშვილების) საცხოვრებელი სახლი (XIX ს.), იმ პერიოდისთვის დამახასიათებელი სადა, მოხდენილი ინტერიერით; მარანი, მუზეუმის ადმინისტრაციის შენობები (ჯერ კიდევ საუკუნის წინ ამ ადგილას ფიროსმანიშვილების გვარის ათეულობით ოჯახს უცხოვრია).

სამუზეუმო კომპლექსი მირზაანში რამდენიმე ჰექტარზეა გაშლილი და თვალწარმტაცი პეიზაჟის ნაწილია, ალაზნის ველის უმშვენიერესი ხედით.

დღეისთვის მირზაანის მუზეუმში დაცულია 11.200-ზე მეტი ექსპონატი, რომელთაგან მნიშვნელოვანი ნაწილი მე-20 საუკუნის ქართული სახვითი ხელოვნების გამორჩეული ნიმუშია და თვალ-

საჩინოდ წარმოაჩენს ამ პერიოდის ხელოვნების თავისებურებებსა და ხასიათს. ასეთია: ლ. გუდიაშვილის, ქ. მაღალაშვილის, ვ. სიდა-მონ-ერისთავის, უ. ჯაფარიძის, ს. გერშოვის, თ. მირზაშვილის, ალ. ბაჭბეუქ-მელიქოვის, ნ. იანქოშვილის, დ. ერისთავის, ზ. წერეთლის, გ. ყანდარელის, გრ. ჩირინაშვილის, ვ. მელიაშვილის ფერწერული და გრაფიკული ნამუშევრები. მოქანდაკეების - ბ. ავალიშვილის, ბ. ციხაძის, ნ. ფოფხაძისა და სხვათა მიერ შექმნილი სკულპტურული პორტრეტები და მცირე პლასტიკის ნიმუშები. აღსანიშნავია მუზეუმში დაცული პ. პიკასოს მიერ შესრულებული ნიკო ფიროსმანიშვილის გრაფიკული პორტრეტი. პიკასომ ეს პორტრეტი ზდანევიჩის თხოვნით დახატა, თავისი ნიგნისთვის „ფიროსმანიშვილი 1914“, რომელიც პარიზში გამოიკა (მხოლოდ 70 ეგზ. ტირაჟით). პიკასოს მიერ 1972 წელს შექმნილი ეს პორტრეტი ნიკო ფიროსმანის სახელმწიფო მუზეუმს 1985 წელს გადასცა ილია ზდანევიჩის მეუღლემ.

სახვითი ხელოვნების კოლექციასთან ერთად ფიროსმანის მუზეუმში მირზაანში ფლობს მდიდარ ეთნოგრაფიულ მასალას - ფარდაგებისა და ხალიჩების ათეულობით საუკეთესო ნიმუშს, გამო-

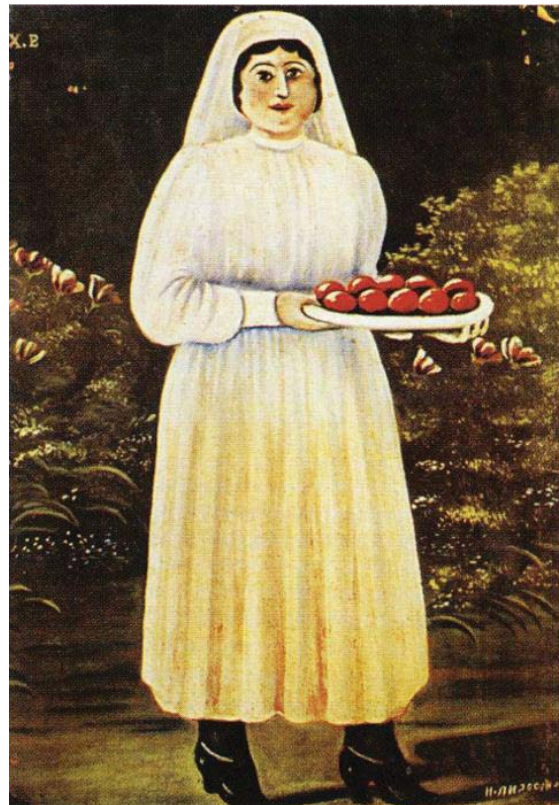
ყენებითი ხელოვნების შედეგებსა და ფოტოკოლექციებს. მათ შეგროვებასა და დღევანდელი სახით ჩამოყალიბებაში დიდი წვლილი მიუძღვის ბატონ ანზორ მაძლარაშვილს, რომელიც თითქმის ნახევარი საუკუნეა განაგებს მუზეუმს.

და მაინც, ნიკო ფიროსმანის სახელმწიფო მუზეუმის უმთავრესი საგანძური მხატვრის 14 სურათისგან შედგენილი კოლექციაა. მე-20 საუკუნის 70-იან წლებიდან მირზაანის მუზეუმ-

ში დაცული ფიროსმანის სურათების კოლექცია მნიშვნელოვნად გამდიდრდა კერძო კოლექციებიდან შეძენილი და მუზეუმის მუდმივ ექსპოზიციაში გამოფენილი ტილოებით: „მალაკნების ქეიფი“ (კ. ზდანევიჩის კოლექციიდან) და „ქალი სააღდგომო კვერცხებით“ (ახვლედიანის კოლექციიდან),

„შოთა რუსთაველი მაგიდასთან“ და „თამარ მეფე“ (ა. ბელიაშვილის კოლექციიდან), „ნატურმორტი შაქრის თავით“ და „მწოლიარე ქართველი ქალი“ (ტ. ალექსანდროვასა და ი. პოპოვის კოლექციიდან, მოსკოვი). 2012-2015 წწ. რესტავრაცია ჩაუტარდა მუზეუმში დაცულ ფიროსმანის სურათებს: „თამარ მეფე“, „მწოლიარე ქართველი ქალი“, „კალაოობა“, „შოთა რუსთაველი“ და „ქალი სააღდგომო კვერცხებით“, „თამარ მეფე“, „შოთა რუსთაველი

მაგიდასთან“. მირზაანის სამუზეუმო კომპლექსში მემორიალურ ნივთებთან ერთად დაცულია ნიკო ფიროსმანაშვილის პირადი საქმე, რომელიც მხატვრის ამიერკავკასიის რკინიგზაზე მუშაობის პერიოდს (1890-1894 წწ.) მოიცავს და უაღრესად საგულისხმო საარქივო-დოკუმენტური მასალაა.

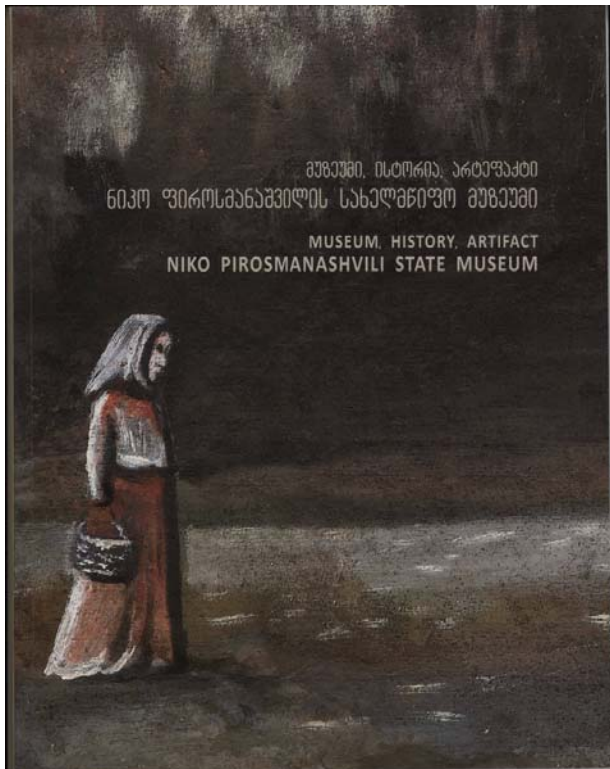
საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს მიერ ნიკო ფიროსმანთან დაკავშირებით გამოცემული პუბლიკაციები:

ნიკო ფიროსმანიშვილის სახელმწიფო მუზეუმი

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს მიერ გამოცემული სერიის „მუზეუმი, ისტორია, არტეფაქტი“ 2015 წლის პუბლიკაცია ნიკო ფიროსმანიშვილის სახელმწიფო მუზეუმსა და მის კოლექციას მიეძღვნა.

მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე შესრულებული ორენოვანი (ქართული, ინგლისური) მუზეუმის სახვითი ხელოვნების კატალოგი საინტერესო ინფორმაციული გამოცემაა განკუთვნილი, როგორც სპეციელისტებისთვის ისე, ფართო საზოგადოებისთვის.

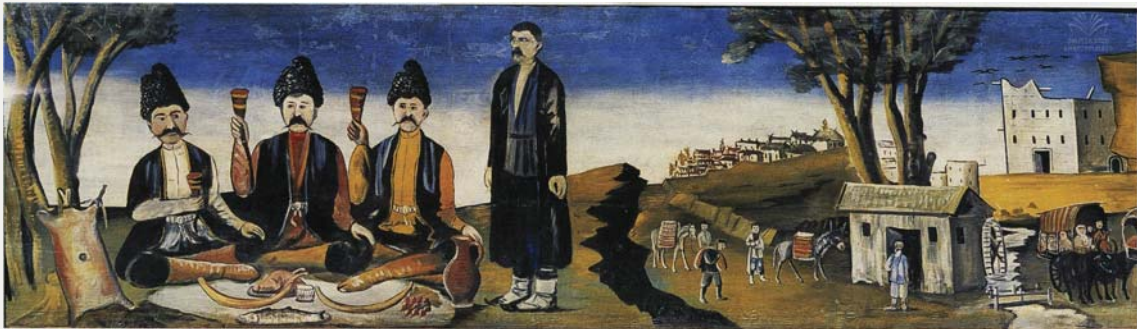
კატალოგი პირველად გამოიცა 2015 წელს, ხოლო მისი რეპრინტი შესრულდა 2017 წელს.

ალაზნის ველი

ფიროსმანი

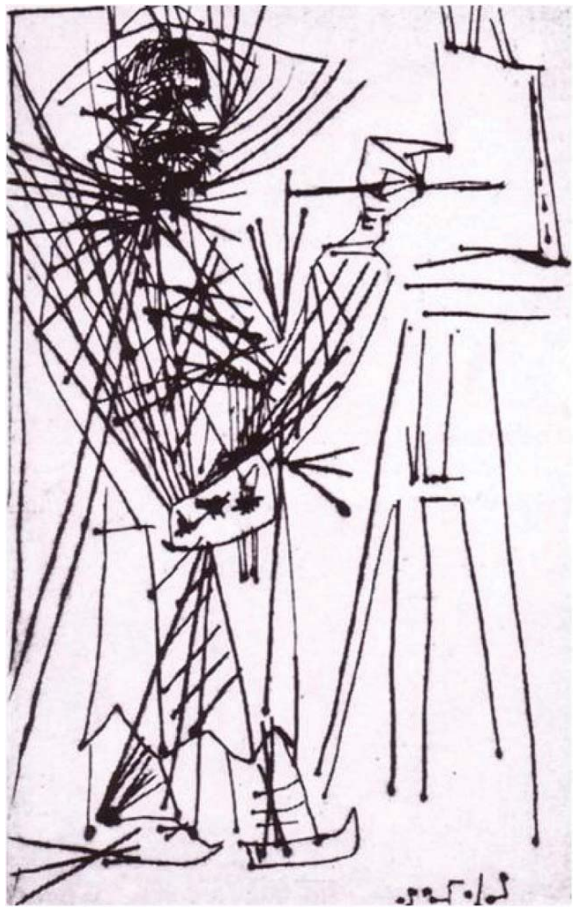
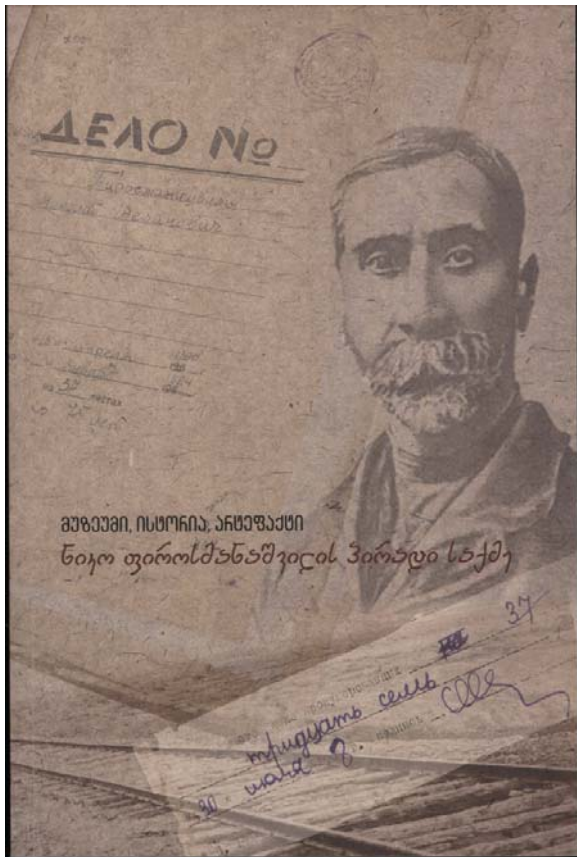
საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს მიერ გამოცემული პუბლიკაცია „ფიროსმანი“ საზოგადოებას აცნობს, როგორც მხატვრის ბიოგრაფიას, ისე მის შემოქმედებას.

ნიგნი მდიდარია ილუსტრაციებით, გამოცემულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე. ორენოვანი (ქართული, ინგლისური) გამოცემა შესანიშნავი გზამკვლევაა ნიკო ფიროსმანის მუზეუმითა და ცხოვრება-შემოქმედებით დაინტერესებული პირებისთვის.

პირველად გამოიცა 2012 წლს, რეპრინტი შესრულდა 2018 წელს.

ნიკო ფიროსმანაშვილის პირადი საქმე

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს მიერ გამოცემული სერიის „მუზეუმი, ისტორია, არტეფაქტი“ 2015 წლის პუბლიკაცია მოიცავს „ნიკო ფიროსმანაშვილის პირად საქმეს“.

„პირადი საქმე“, რომელიც ფიროსმანის დამუხრუჭების კონდუქტორად (ელისავეტოპოლისა და მიხაილოვოს სადგურების) მუშაობის პერიოდს მოიცავს, მხატვრის ცხოვრების ამსახველი თითქმის ერთადერთი დოკუმენტური მასალაა.

აკა მორჩილაძის წინათქმას ფიროსმანის ცხოვრება-შემოქმედების შესახებ, საარქივო მასალა მოსდევს. პუბლიკაციაში მოცემულია, როგორც რუსულენოვანი ორიგინალური დოკუმენტები, ისე მათი ქართული თარგმანი.

„პირადი საქმე“ გამოიცა 2015 წელს, 2018 წელს შესრულდა გამოცემის რეპრინტი.

NIKO PIROSMANI STATE MUSEUM (MIRZAANI)

Mankind motivated for the future progress never forgets and continuously is in love with its aesthetics, that's why there are many museums in the world. Museums are of various kinds - stunning, loaded with information, essential, pleasant, and so forth. There are also such museums, which preserve the whole epoch created by one person, where sometimes rough, sometimes balanced, sometimes kind and sometimes cruel epochal spirit, cultural aesthetics are protected and obvious, which were created by the artist and epoch together. That's what Niko Pirosmani museum in Mirzaani. Everywhere there is Nikala, in every part of the corner is his epoch, creative work, souls and passions...

One of the first paths make to stop the visitors of Pirossmani Museum at the so called cousins' house ... The source of the inspiration of current interior of the house is the desire of Nikala himself, it's a reviving of his idea ... In 1916, Niko Pirosmani had said at the public gathering of artists that it would be good to build a large house where artists would gather, drink tea and talk about art ... (The house is restored by the National Agency for Cultural Heritage Preservation, the World Bank and Agency's financing).

The director of the museum, Mr. Anzor Madzgharashvili, has been informing the visitors for years that Pirosmani has not always been poor, Mr. Anzor cannot sacrifice neither Nikala nor his country for a permanent settlement of the faceless icon of poor artist.

_ You know, it was not like that, it all began after the war, before that Nikala had had a lot of customers, was a well-off artist. This box for valuables _ Mr. Anzor points to the big wooden box in the corner _ was brought for Nikala's niece wedding and filled with dowry by himself. Poverty and misery started after the war when people were in trouble and the orders stopped.

The first scientific session

„The day of Pirosmani“

The epoch often ruthlessly exposes all human weaknesses and mercenariness, the country often fails to defend his pure talents, and his geniuses die unnamed, but the time as a rule gives to Caesar what he deserves and promotes to eminence as a phoenix the doomed talents by itself at one time. The confirmation of this is the present museum of Niko Pirosmani in Mirzaani, various publications related to Pirosmani performed by the National Agency for Cultural Heritage Preservation and large scaled event, which was dedicated to the 100th anniversary of the death of Niko Pirosmanashvili on October 4-5, 2018.

In the framework of the event, the scientific session - "The day of Pirosmani" was held for the first time in Tbilisi and Mirzaani. in which participated the researchers of Niko Pirosmanashvili's life and creative works, historians, restorer - conservatives, representatives of the museum fields and experts. At the session, the speakers presented the genie of Pirosmani with different aspects, the present and future perspectives of his creative work.

The event ended with symbolic kiziqian table in Mirzaani, whose emotional colourfullness once again informed the country, that exactly here, in this area was born the owner of million roses the wealthiest and the poorest dandy living under the staircase of one of the forgotten

streets of Tbilisi, who revived the obscurity of blue color of Alazani Valley with Tbilisi's bright colors and with café 'Shan – Tan's French Charm.

Maia Cholokashvili

The Pirosmeni Museum in Mirzaani

Irma Dolidze

Niko Pirosmeni's house museum was established in the village of Mirzaani in 1960. The first showpiece of memorial museum was the picture of Pirosmeni "კალობა" (threshing time)", which was delivered to the newly created museum by the Union of Writers. In that period Signaghi historical museum added to the collection the showpieces of Pirosmeni „ხილის დუქანი ("fruit shop", „დათვი თავისი ბელეებით (bear with his bear cubs" and „სონა უკრავს გარმონს (Sona plays accordion", and in 1967 year the sign „წარაფი (Tsarafi) " from Gurjaani Historical Museum. Thus was founded the Pirosmeni State Museum collection.

Niko Pirosmeni State Museum is a museum complex today. It combines the museums in Dedoplistskaro Municipality and the museums existing in Tbilisi: in Village Mirzaani - a memorial house built in 1898 by Niko Pirosmenashvili for his sister - Pepe. At that time, this mortared stone structure tin-roofed house was the first house in the village. Exactly here was opened the Pirosmeni House Museum (it was rehabilitated in 2012) and exhibited the first samples of the museum collection. The complex includes, also the exhibition building (Arc. G. Bakradze) with massive forms typical for Soviet architecture and with monumental strictness prevailing on the environment. Compared to it the memorial house and other building included in the complex are

considered to be small architectural volumes: the residential house of painter's relatives (cousins) (XIX c.), with simple slinky interior typical for those period; The cellar, the museum's administration buildings (already a century ago, here had lived tens of extended families of Pirosmianiashvili's).

The museum complex is located on some hectares in Mirzaani and is part of the picturesque landscape with the beautiful view of the Alazani Valley.

Nowadays, more than 11,200 exhibits are preserved in the Mirzaani Museum, the most important part of which is a distinctive example of 20th century Georgian painting art and obviously shows the peculiarities and character of this period. Those are: painting and graphic works created by L. Gudiashvili, K. Maghalashvili, V. Sidamon – Eristavi, U. Japharidze, S. Gershov, T. Mirzashvili, Al. Bazhbeuk – Melikov, N. Iankoshvili, D. Eristavi, Z. Tsereteli, G. Kandareli, Gr. Chirinashvili, V. Meliashvili. Sculptural portraits and small plastic samples created by sculptors - B. Avalishvili, B. Tsibadze, N. Popkhadze and others. It is noteworthy, that graphic portrait of Niko Pirosmianashvili created by P. Picasso is preserved in the museum. Picasso painted this portrait by the request of Zdanevich for his book "Niko Pirosmianashvili 1914) which was published in Paris (only 70 copies circulation). The portrait created by Picasso in 1972 was delivered to Niko Pirosmiani State Museum in 1985 by Ilia Zdanevich's wife.

In addition to the painting art collection, the Pirosmiani Museum in Mirzaani possesses rich ethnographic material - dozens of best samples of rugs and carpets, masterpieces of applied arts and photo collections. Anzor Madzgharashvili, who has been running the museum for nearly half a century, has contributed greatly to the collection and development of today's form of the museum. Still, the main treasure of the Niko Pirosmiani State Museum is a collection of 14 paintings of its artist. From the 70s of the 20th century, the collection of the Pirosm-

ani photos stored in the Mirzaani Museum has been greatly enriched with canvases purchased from private collections and with exhibited canvases in the permanent exposition of the museum: „მალაკნების ქეიფი (the feast of Malakns“ from K, Zdanevich’s collection) and „ქალი სააღდგომო კვერცხებით (woman with Easter eggs“ (From Akhvlediani Collection), „შოთა რუსთაველი მაგიდასთან (Shota Rustaveli at the table“ and „King Tamar“ (from A. Beliashvili’s collection), „ნატურმორტი შაქრის თავით (Nature morte with sugar head)“ and „მწოლიარე ქართველი ქალი (Georgian woman on lying position“ (from the collection of T. Aleksandrov and I. Popov, Moscow).

In 2012-2015 the Pirosmani photos preserved in the museum were restored: „თამარ მეფე (The king Tamar“, „მწოლიარე ქართველი ქალი (Georgian woman on lying position“), „კალოობა (threshing time“), „შოთა რუსთაველი“ (Shota Rustaveli) and „ქალი სააღდგომო კვერცხებით (woman with Easter eggs“ (From Akhvlediani Collection), „შოთა რუსთაველი მაგიდასთან (Shota Rustaveli at the table“.

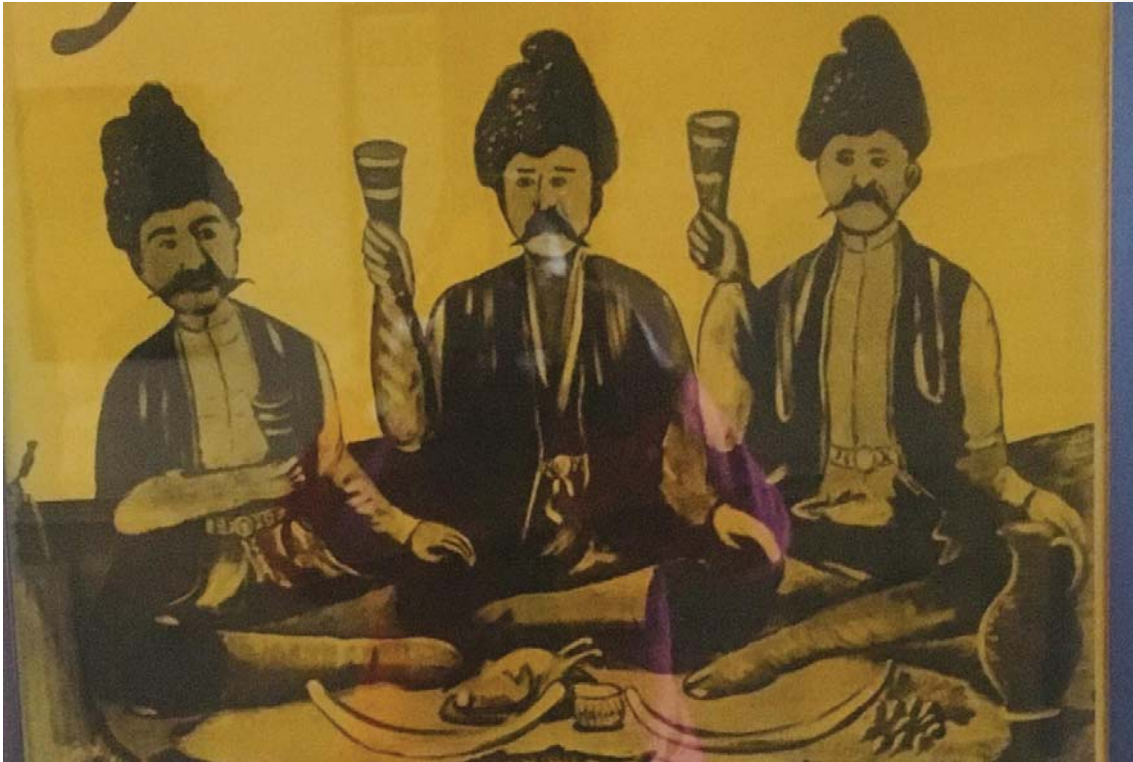
Along with the memorial objects in Mirzaani museum complex are also protected Niko Pirosmanashvili personal case, which covers the period of work of the artist’s in Transcaucasian Railway (1890-1894) and is a very important archival documentary material.

The publications regarding Niko Pirosmani published by National Agency of Cultural Heritage Preservation of Georgia

The state museum of Niko Pirosmanashvili

The publication series of 2015 of “Museum, History, Artifact” published by the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia was dedicated to Niko Pirosmaniashvili State Museum and its collection. The Bilingual painting Art Catalog (Georgian, English) made

at the highest polygraphic level is interesting information edition, which is intended for both the specialist and the broad society. The catalog was first published in 2015, and its reprint was conducted in 2017.

Pirosmani

The publication “Pirosmani” published by the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia informs the public about the artist’s biographies and his creative work.

The book is rich with illustrations, published at high level of printing. The bilingual (Georgian and English) edition is a perfect guide for interested people in Niko Pirosmani Museum and his life and creativity. It was publish in 2012 for the first time, and reprinted in 2018.

The personal case of Niko Pirosmashvili

The publication series the “Museum, History, Artifact” of 2015 published by the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia covers the “personal case of Niko Pirosmashvili”.

Personal case of Pirosmashvili, which covers the period of working as a braking conductor (in the stations of Elisavetopol and Mikhailov) is almost the only document reflecting the life of the artist.

The foreword of Aka Morchiladze about Pirosmashvili’s life – creative work is followed by archival material. The publication contains both Russian-language original documents and their Georgian translation.

The “Personal Case” was published in 2015, and the reprint of publication was published in 2018.

გ ო ხ ნ ა რ ი

საქართველოს არც მივიწყებული ისტორიები აკლია და არც იდუმალებით მოცული ადგილები, რომლებიც ერთი შეხედვით, თითქოსდა მოკრძალებულია, მაგრამ რაღურად დიდ ისტორიას მალავს. ამჯერად ერთი ამგვარი ადგილის შესახებ გიამბობთ.

მანგლის-წალკის უღელტეხილის მარცხენა მხარეს, პატარა მდინარე ბზის ხეობაში სამი სოფელია შეფენილი - ზირბითი, ახალსოფელი და გოხნარი. წყაროებმა მათი ისტორიული სახელებიც შემოგვინახა: ბზა და აძიკვი. შუა საუკუნეებში ისინი ბაღვაშთა სამფლობელო იყო, მათი საგვარეულოს განადგურების შემდეგ კი, თორელები დაეპატრონენ. თითოეულ სოფელში სხვადასხვა დროისა და დანიშნულების რამდენიმე ისტორიული ძეგლია, თუმ-

გ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

ცა IX-XI საუკუნეების ეკლესიები ჭარბობს. სამივე სოფელში ღვთისმშობლისა და წმინდა გიორგის სახელობის ტაძრებია. მათი არქიტექტურული დეტალების დამუშავება, ორნამენტების მსგავსება და რელიეფთა კვეთა თუ ხასიათი ერთი სახელოსნოს ქვითხურობის ქმნილებაზე უნდა მიუთითებდეს.

ტაძრებს საინტერესო რელიეფური გამოსახულებები ამკობს და გარშემო შუა საუკუნეების სამაროვანი აკრავს. ამჯერად მხოლოდ ერთ-ერთ მათგანზე შევჩერდებით - გოხნარის, იმავე ისტორიული ადიკვის წმ. გიორგის ტაძარზე. ტაძარი სოფელში, მდ. ბზის ნაპირზე დგას. გარს აკრავს ქვის მშრალი ნყოფით ნაგები გალავანი. ტაძარი

ბ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

ძლიერ დაზიანებული და ნაწილობრივ დაზღვეულია. ეკლესია დარბაზულია, ალგეთის ტუფის კვადრებით ნაგები. მას ჩრდილოეთის მინაშენი ჰქონია, მაგრამ მისგან დღეს აღარაფერია დარჩენილი; უფრო გვიან სამხრეთის მინაშენი გაუკეთებიათ. ტაძარზე სამი სამშენებლო პერიოდი განირჩევა: აშენების - XI ს., განახლების XII ს. დასაწყისი და სამხრეთის მინაშენის აგების - XII-XIII სს. სწორედ ამ დროს უნდა მოეხსნათ ტაძრის ფასადიდან და მინაშენის დასავლეთ კედელში შიგნიდან ჩაედგათ დიდი ბარელიეფი ოთხი მამაკაცის გამოსახულებით. ოთხივე წვეროსანია, ოთხივეს გრძელი კაბა

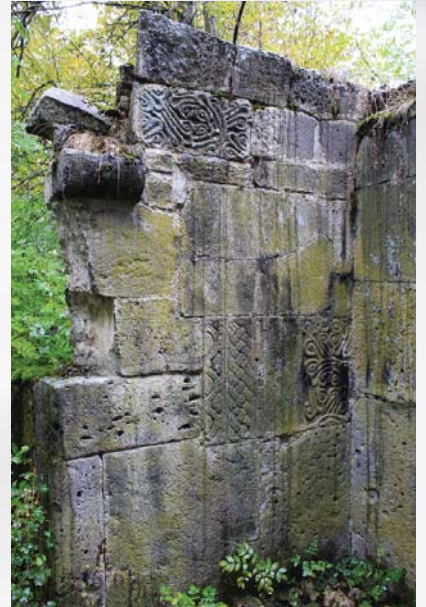
აცვია გვერდზე გადატანილი და შეფსკვნილი, ოთხივეს ხელები ლოცვის ნიშნად ზემოთ აქვთ აღმართული. ოთხივე გამოსახულებას ერთ ხაზზე შესრულებული ასომთავრული წარწერა შემოუყვება, რომელიც იკითხება ამგვარად: „ქრისტე ადიდე შოთაი და გამრეკელ და ბეშქენ და ვარაზბაკურ ამინ. ქრისტე

შეინყალე იჩქატ მონა მათსა მრთელობასა (ან მართველობასა)“.

პავლე ინგოროყვამ გამოთქვა მოსაზრება, რომ რელიეფზე მოცემული ერთ-ერთი ფიგურა და წარწერაში მოხსენიებული შოთა, შოთა რუსთაველი უნდა ყოფილიყო, თუმცა შემდგომმა პალეოგ-

ბ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

რაფიულმა კვლევებმა ეს მოსაზრება უარყო, წარწერისა და შოთა რუსთაველის ცხოვრების წლების განსხვავებულობის გამო. საქმე ის არის, რომ ტაძრის ჩრდილოეთი კედლის პილასტრის ქვედა ნაწილში ჩადგმულია რვასტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა, რომელიც ამ რელიეფზე წარმოდგენილ პიროვნებათა ვინაობასა და მდგომარეობას ერთგვარად ხსნის. წარწერა იკითხება ამგვარად: „ქ. სახელითა ღმრთისაითა მე ვარაზბაკურ შევსწირე მიწა თავნარული აძიკურსა ეკლესიასა, სალოცავად სულისა ჩუენისა. ვინ შეუცვალოს, ანუ ლოცვისაგან კიდევ რასაც ენუკევდეს, კრულ იყოს ღმრთისა დაუსაბამოისა პირითა, ამინ“. ტაძრის ამ ორ წარწერაში მოხსენიებული ვარაზბაკური ერთსა და იმავე პიროვნებადაა მიჩნეული და გამრეკელთან ერთად თორელთა საგვარეულოს წარმომადგენლად განიხილება, ხოლო თავად წარწერები მე-12 საუკუნის დასაწყისით თარიღდება. გამოდის, რომ მე-12 საუკუნის დასაწყისში ამ ტერიტორიების მფლობელს, ვარაზბაკურ თორელს აძიკვის წმ. გიორგის ეკლესიაზე გარკვეული სამუშაოები ჩაუტარებია და მისთვის მიწებიც შეუწირავს, თორელის ეს გადაწყვეტილება მის თანამედროვეებს - გამრეკელს, შოთასა და ბეშქენს დაუმტკიცებიათ (პიროვნებათა გამოსახვა ხელებაპყრობით, სწორედ ამის მოწმობაა და არა ლოცვის პოზის გადმოცემისა).

ბ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

ტაძრის ეზოში ერთ-ერთი გამორჩეული სამაროვანია. ამჟამად ერთმანეთის გვერდით მიჯრით მიწყობილი 30-მდე სამარხი ჩანს. ყველა სამარხი ერთნაირია: ერთი მართკუთხა ლოდი ერთნაირი კვეთით შესრულებული რელიეფური გამოსახულებით. გამოსახულებები მხოლოდ საბრძოლო იარაღებია: მშვილდი, ისრები, კაპარჭი, შუბი, ფარი, ხმალი, ოროლი, შურდული, ნაჯახი, კომბალი და კავი - თითქმის მთელი არსენალი. ზუსტად ასეთივე სამარხები, თუმცა, უფრო მცირე რაოდენობით ამჟამინდელი ახალსოფლისა და ისტორიული ბზის წმ. გიორგის ეკლესიის ეზოშიც არის.

სამარხთა რაოდენობა, კვეთის ერთნაირობა, სიუჟეტი და მათი დამზადების შუა საუკუნოვანი დრო თუ ფასი, მეტყველებს მასზე, რომ ისინი ერთსა და იმავე დროს, ხელისუფალთა სპეციალური დაკვეთით, განსაკუთრებული მიზეზით უნდა შექმნილიყო. ეს მიზეზი კი გამოსახულებათა შინაარსით მხოლოდ ჯარისკაცთა სამარხებზე მიაჩნდება. ამ იარაღებში კაპარჭების გამოჩენა, რომელიც ისტორიაში მონღოლთა სახელთანაა დაკავშირებული, სამარხებს XIII საუკუნის II ნახევარში ათავსებს. მაგრამ მონღოლთა წინააღმდეგ გადახდილი რომელი ბრძოლის უსახელო გმირთა სასაფლაოა აძიკვისა და ბზის წმ. გიორგის ეკლესიათა ეზოში გამართული სამაროვანი - უცნობია.

ქეთევან დიღმელაშვილი
ფოტოები გააღებულია ქეთევან დიღმელაშვილის მიერ

მცხეთა

მტკვრისა და არაგვის შესაყართან, მტკვრის ორივე, ხოლო არაგვის მარჯვენა ნაპირზე განფენილი საქართველოს სატახტო ქალაქი მცხეთა ქართული ცივილიზაციის ყოველმხრივ შემკული განსახიერებაა. მცხეთის შესახებ უძველესი ცნობები დაცულია არამხოლოდ ძველ ქართულ ისტორიოგრაფიულ წყაროებში, არამედ ძველი ბერძნების, რომაელი თუ ბიზანტიელი ისტორიკოსების ნაშრომებში. მცხეთის დაარსება ბიბლიური ნოეს შთამომავალს, ქართველთა მითიურ წინაპარს, ქართლოსის ვაჟს - მცხეთოსს უკავშირდება. *“და აღაშენა ქალაქი შესაკრებელსა შორის მტკვარსა და არაგვსა და უწოდა სახელი თავისი მცხეთა. ქალაქი მცხეთა გან-*

არმაზისხევი

*დიდებული იყო უმეტეს ყოველთასა და უწოდეს დედა-ქალაქად”
[ქართლის ცხოვრება].*

მემატიანის გადმოცემით, ქალაქი მცხეთა ფარნავაზ მეფეს აუშენებია. მისი მოსახლეობა არმაზის კულტის მსახური იყო. აქ ცხოვრობდნენ სხვა რელიგიის მიმდევრებიც, კერძოდ ებრაელები. მცხეთა საქალაქო ტიპის დასახლება იყო. მას ჰქონდა მთავარი ციხე, გალავანი, უბნები, რაბათი - მთავარი მოედანი. გადმოცემით ცნობილია, რომ მცხეთაში საუბრობდნენ სხვადასხვა ენაზე, მაგრამ ქართული ყველამ იცოდა.

გეოგრაფიულად ხელსაყრელი მდებარეობის გამო მცხეთაზე გადიოდა მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზები: “აბრეშუმის გზა”, “ცხვრის გზა” და სხვ. მცხეთას მჭიდრო ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ურთიერობები აკავშირებდა საბერძნეთისა და რომის იმპერიებთან.

გ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ძ ა რ თ ვ ე ლ ო

მცხეთა განსაკუთრებულად მდიდარი არქეოლოგიური მონაპოვრებით გამოირჩევა.

მისი შთამბეჭდავი, გრანდიოზული არქეოლოგიის გავლენით ადვილი ასახსნელია წინამურის ველზე მამალი ხოხბის ღამესთან ქიდილის კონსტანტინე გამსახურდიასეული სემანტიკა.

სამთავრო

კობა კობერიძე

ბებრისციხისკენ მიმავალი გზიდან ხელმარცხნივ, დაახლოებით 200 მ მანძილზე მცხეთის ერთ-ერთი ძირითადი არქეოლოგიური ღირსშესანიშნაობა სამთავროს სამაროვანი მდებარეობს. აქ ნამოსახლარის ფართო ათვისება გვიან ბრინჯაოს ხანის ადრეულ ეტაპზე დაწყებულა. XV საუკუნეში უკვე ნამოსახლარიც არსებობდა და სამაროვანიც. სამთავროში გათხრილია 4000-მდე სხვადასხვა ტიპის სამარხი.

სამთავრო

ბ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

გვიან ბრინჯაოს ხანაში ძირითადად გავრცელებული იყო ორ-მოსამარხები, მიცვალებული იკრძალებოდა ემბრიონალურ პოზაში, ხელ-ფეხმოკეცილი და ბრინჯაოსა და თიხისგან დამზადებული ნივთები ჰქონდათ ჩატანებული. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში, როგორც ნამოსახლარებზე, ისე სამაროვნებზე აღმოჩენილია დიდი რაოდენობით კერამიკული ჭურჭელი, მეომრის სამარხებში დაფიქსირებულია შუბისპირები, სატევრები და ა.შ.

ანტიკურ ეპოქაში უკვე სამარხების ახალი ტიპები ვრცელდება. ელინისტური პერიოდიდან ჩნდება ქვევრსამარხები, ხოლო რომაული ეპოქიდან კი დასტურდება კრამიტსამარხები, ორფერდა ქვისა და აგურსამარხები. რა თქმა უნდა, იცვლება სამარხეული ინვენტარიც, კერძოდ: მდიდრულ სამარხებში ჭარბობს ოქროს ნაკეთობები, საყურეები, ბეჭდები და ა.შ.

სამთავროს სამაროვნის შემორჩენილ სამარხთა უმრავლესობა ადრე შუა საუკუნეებს ეკუთვნის და IV-VIII საუკუნეებით თარიღდება. ქრისტიანული პერიოდის სამარხებში მიცვალებულები დაკრძალული არიან არა ემბრიონალურ პოზაში, არამედ ზურგზე გამოტილი, თავით დასავლეთით. სერიოზული ცვლილებებია ინვენტარ-

ბ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

შიც. ახლა უკვე აღარ გვხვდება უხვინვენტარიანი სამარხები (რაც გამოწვეული იყო რელიგიური რწმენა-წარმოდგენებით). ქრისტიანულ ხანის სამარხებში თითქმის აღარ დასტურდება კერამიკული ჭურჭელი, არის მხოლოდ ტანსაცმლის მოსართავი აქსესუარები.

ს ა მ თ ა ვ რ ო ს   ტ ა ძ ა რ ი

სამთავროს ორსენაკიანი წარმართული ტაძარი თალიღდება ქ.წ. I - ქ.შ. I საუკუნეებით. ქ.შ. I საუკუნეში ტაძარი ხანძრის შედეგად განადგურდა. შემორჩენილია ორი სენაკი. ტაძრის წინ არის მოედანი, სადაც სავარაუდოდ გამართული იყო სხვადასხვა რიტუალის ჩასატარებელი სამსხვერპლო. არქეოლოგიური გათხრების პროცესში დაფიქსირდა ხორბლის მარცვლების ნარჩენები, ფრინველის ძვლები, ნახშირის ფრაგმენტები. ყოველივე ეს, სავარაუდოდ, რომელიმე წარმართული ღვთაებისთვის შეწირული პროდუქტი გახლავთ.

ტაძარი აგებულია თიხისა და ქვისგან და მონითალო ფერი დაჰკრავს (ნახანძრალის კვალი). მის მასშტაბებსა და პირველად ვიზუალზე საუბარი ძნელია, რადგან მოგვიანო პერიოდის სამარხებმა ის რამდენიმე ადგილას ჩაჭრა და სერიოზულად დააზიანა.

ბ ა ბ ი ნ ე თ ი

სვეტიცხოვლის მოპირდაპირე მხარეს მცხეთის აკროპოლისი _ არმაზციხე (ბაგინეთი) მდებარეობს. ის იმდროინდელი აღმოსავლეთ საქართველოს დედაქალაქის მთავარი უბანი იყო. მისი სახელი - არმაზციხე მომდინარეობს წარმართული კერპიდან. მეფე ფარნავაზს აქ აღუმართავს მთავარი კერპი, რომელსაც ერქვა არმაზი და ამ კერპს უკავშირდება აკროპოლისის ტოპონიმიც. კერ-

ბ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

ბაგინეთზე ასასვლელი

ბაგინეთი

პის ადგილი აღმოჩენილი არ არის, თუმცა, სავარაუდოდ ის შემადლებულ ტერიტორიაზე უნდა ყოფილიყო.

ქართული წყაროების მიხედვით აქ პირველად ციხე ააგო ფარნავაზ მეფემ ადრე ელინისტურ ხანაში. თუმცა, აღსანიშნავია, რომ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ეს ცნობა არ დადასტურდა, რადგან ელინისტური პერიოდის ფენები ჯერჯერობით აღმოჩენილი არ არის. მიუხედავად იმისა, რომ ბაგინეთზე გათხრები ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოს დაიწყო არქეოლოგიური სამუშაოები ახლაც ინტენსიურად გრძელდება. ამ ადგილს იხსენიებს ბერძნულ-რომაული წყაროებიც. სტრაბონი ამბობს, რომ მცხეთაში არის ორი ქალაქი ჰარმოზიკე და სევსამორა (ანუ ნინამური). წყაროების მიხედვით ვიცით, რომ არმაზციხე სამეფო უბანია.

აქ გამოვლენილი არქეოლოგიური ობიექტები ძირითადად რომაული პერიოდით თარიღდება – აბანოები, ექვსაფსიდიანი წარმართული ტაძარი, ორსენაკიანი ნაგებობა (II-IV საუკუნეებში ექცევა).

ყველაზე ადრეული ნაგებობა, ქ.ნ. I საუკუნის სვეტებიანი დარბაზია, სადაც 6 სვეტია აღმართული. მისი კედლები ნაშენია თლი-

ბ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

ლი კვადრებით და როგორც ამ პერიოდის სამშენებლო ტექნიკას შეესაბამება, მათზე აღმართულია ალიზის კედელი. ამავე ტექნიკით არის აგებული სასახლეები და საფორტიფიკაციო სისტემაც. სათავდაცვო კედლები გამაგრებული იყო კონტრფორსებითა და ხის ძელებით. არმაზციხეს შემოუყვებოდა სამკილომეტრიანი გალავანი, რომელიც მტკვარზე ჩადიოდა და გზას კეტავდა.

ყველაზე ადრეული არქეოლოგიური ობიექტი - ქ.ნ. I საუკუნით

ბაგინეთი

დათარიღებული სვეტებიანი დარბაზია. სვეტებიანი დარბაზის ფუნქციებზე სხვადასხვა მოსაზრება არსებობს. ზოგიერთი მეცნიერი ფიქრობს, რომ ეს შესაძლოა სასახლე ყოფილიყო, ზოგიერთი მათგანის აზრით, არსენალის საცავი იყო და ა.შ. იქ აღმოჩენილია ოქროს რამდენიმე ნივთი, ძვლისგან დამზადებული პართული წარმომავლობის ქალის ფიგურა (ქ.ნ. I ს.).

ბ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

ექვსაფსიდიანი წარმართული ტაძარი ფუნქციონირებდა III-IV საუკუნეებში. მის შუაში მოთავსებულია ბაზისი სვეტისთვის, რომელსაც სავარაუდოდ გადახურვა ეყრდნობოდა. აქ დაფიქსირებულია პოსტამენტი, სადაც ამოკვეთილია კერპის სადგომი საფეხურები. თვითონ კერპი აღმოჩენილი არ არის, მაგრამ პოსტამენტის არსებობა ადასტურებს, რომ კერპი აქ უნდა ყოფილიყო. ამ ტაძარს ეკუთვნოდა მარანი, რაც წარმართული ტაძრებისთვის ჩვეულებრივ დამახასიათებელია.

ახალი გათხრების შედეგად გამოვლინდა სათავსი, სადაც შენახული იყო სამეურნეო იარაღი, რომელიც ასევე ტაძარს ეკუთვნოდა, ანუ წარმართული ტაძარი საკმაოდ დიდ სიმდიდრეს ფლობდა. ქურუმი, რომელიც ტაძარს ხელმძღვანელობდა სამეფო გვარის წარმომობის გახლდათ (ამაზე სტრაბონის წყაროც მიუთითებს). რაც შეეხება მარანს, იქ არა მარტო სარიტუალო ღვინო ინახებოდა, არამედ ხორბლეულის, ხორცისა და სხვ. შესანახი ქვევრებიც. ყველა მათგანი ტაძრის საკუთრება იყო და გამოიყენებოდა რიტუალების ჩასტარებლად.

ა ბ ა ნ ო ე ბ ი

ბაგინეთზე თვალსაჩინოა ორი აბანო - სამეფო და დედოფლის. „სამეფო“ - აბანოს პირობითი სახელწოდებაა, დედოფლისა კი ეწოდა იმიტომ, რომ ახლომახლო აღმოჩნდა ბერძნული წარწერა, სადაც ნახსენებია, რომ მეფის ერთ-ერთმა მოხელემ თავისი სახსრებით ააშენა აბანო, რომელიც დედოფალს შესწირა. სამეფო აბანო რამდენიმე განყოფილებიანია. აქვს ცივი, თბილი, ცხელი განყოფილებები, აგრეთვე, საცეცხლე და გასახდელი. ცხელი და თბილი განყოფილებები, როგორც წესი ორსართულიანი გახლდათ, ანუ ქვედა სართულზე გამართული იყო ჰიპოკაუსტი, საიდანაც დატა-

ნილი მილებით ცხელი ჰაერი ზემოთ ადიოდა და ათბობდა თბილ და ცხელ განყოფილებებს. იმისთვის რომ წყალს არ გაეჟონა აბანოები შელესილი იყო ჰიდრავლიკური კირხსნარით.

ორსენაკინი ნაგებობა

ორსენაკიან ნაგებობაზე იკითხება ორი ფენა – რომაული და ადრე შუა საუკუნეების. რომაული კარგად ნათალი კვადრებია და შესაძლოა, სასახლეც ყოფილიყო, შემდეგ უკვე შუა საუკუნეებში შეცვლოდა ფუნქცია და წყლის რეზერვუარად გამოეყენებინათ. ყოველ შემთხვევაში, ერთ-ერთი ოთახი ნამდვილად წყლის რეზერვუარის ფუნქციას ასრულებდა, ამკარა ფუნქციურ ცვლილებასთან გვაქვს სქმე.

მე-4 საუკუნეში აქ დიდი ნგრევის კვალი შეინიშნება.

ბ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

მცხეთის აკლდამა

თუ რკინიგზის სადგურიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით გაუყვებით და 300-იოდე მეტრს გაივლით, ლიანდაგის გადაღმა მიადგებით მცხეთის აკლდამას, რომელიც არათუ საინტერესო, არამედ იშვიათი არქეოლოგიური ნიმუში გახლავთ.

ის ჯერ კიდევ ქ.ნ. I საუკუნეში ჩაუდგამთ, საგანგებოდ ამოჭრილ სწორკუთხოვან ქრილში. თხრილი შემოზღუდულია ქვა-ტალახით ნაშენი და თიხით ნალესი კედლებით. აკლდამას უკავია დაახლოებით 20 კვ.მ. მისი დანარჩენი ტერიტორია „ეზოა“. მცხეთის აკლდამას კარი აღმოსავლეთ მხარეს აქვს. ის დაკრძალვის შემდეგ საიმედოდ ამოუქოლავთ. ნაგებობა ამოყვანილია ქვიშაქვის ნატეხებით. იატაკად დაგებულია სხვადასხვა ზომის სწორკუთხოვანი ფილაქვე-

მცხეთის აკლდამა

ბ ა ი ც ა ნ ი თ   ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო

ბი. სახურავად გამოყენებულია ლარისებრი კრამიტი. აკლდამა თავის დროზე მიწით ყოფილა დაფარული.

მცხეთის აკლდამა არქეოლოგებს უკვე გაძარცვული დახვდათ, მაგრამ მძარცვლებს ბევრი რამ დაუტოვებიათ: ოქროს მოთვალული აბზინდა, მრავალი მძივი, მძივსაკიდი და კლიტა, პატიოსანი თვლები, ვერცხლის საგანთა ნატეხები, ფერადი მინის ლამბაქები, ყელიანი ჭურჭელი, ბრინჯაოს ქანდაკება (სალამურის დამკვრელი ყმანვილი), ასევე აღმოჩნდა ვერცხლისა და ოქროს ფულიც.

აკლდამაში დადასტურდა ქალისა და ბავშვის ძვლები. სავარაუდოა, რომ აქ დაკრძალული იყო ქართლის მმართველი წრეების წარმომადგენელი დედაშვილი.

GOKHNARI

Georgia does not lack neither forgotten stories nor mysterious places, which, at first sight, seem to be modest, but hide a great story. This time we are going to tell you about one of those places.

There are three villages - Zirbiti, Akhalsopeli and Gokhnari in the valley of small river Bza on the left side of the Manglisi - Tsalka mountain pass. The sources have preserved their historical names as well: Bza and Adzikvi. They were the realm of feudal lords in the Middle Ages and after the destruction of their patrimonial, the Torah people captured it. There are several historical monuments of different time and assignment in each village, though churches of IX-XI centuries prevail. In all three villages there are temples of Virgin Mary and St. George. The character of the work of architectural details, similarity of ornaments and the relief cuts or character must indicate the work of the stonemason of one workshop.

The temples are adorned by interesting relief images and surrounded by a medieval ages graveyard. This time we are going to tell you about one of them – Gokhnari, the same historical St. George's Temple of Adzikvi. The temple is located in the village on the shore of the river Bza. It is surrounded by the fence built by a dry stone walling. The temple is very damaged and partially demolished. The church is a hall – church type, built with Algeti's tufa block quadros. It had presumably had the North outbuilding, but nothing is remained from it. The south outbuilding was built later. Three construction periods are distinguished: the period of construction - XI century., the period of renewal – the beginning of XII century. and the construction of the

GET TO KNOW GEORGIA

south outbuilding - XII-XIII centuries. Exactly at this time they must have removed from the façade of the temple and placed inside in the west wall big bas – relief with the image of four man. All four of them have beards, all four of them are wearing long dress moved to the side and knotted, all four men have their hands raised as the sign of prayer. All four images are accompanied with the inscription of block capitals on one line, which is read as follows: “Christ bless Shota and Gamrekeli and Bekshen and Varazbakur, amen. Christ forgave slave Ichkat for their holiness (or authority).” PavleIngorokva expressed the opinion that one of the figures on the relief and the mentioned “Shota” in the inscription, must have been ShotaRustaveli. However, subsequent paleographic studies rejected this view because of the distance of life period of ShotaRustaveli. The matter is that in the lower part of the northern wall pilaster is placed an eight – lined inscription of block capitals, that somehow explains the identity and state of the persons, represented on this relief. The inscription is reads as follows: By the name of God I, Varazbakur sacrificed the Tavnaruli land to Adzikuri church, in order to pray for our soul, who replaces, i.e. what he / she beseeches from prayer, let him / her be cursed, amen.” Varazbakuri, mentioned in the two inscriptions of the temple, is considered to be the same person and along with Gamrekeli is considered to be the representative of Torah patrimonial, while the inscriptions date back to the beginning of the 12th century. It turns out that at the beginning of the 12th century, the owner of these territories, VarazbakurTorel conducted some works in the church of Adzikvi St. George church and sacrificed some lands to it. Torel’s decision was confirmed by his like – minded people of those time: Gamrekeli, Shota and Bekshen (picturing people with raised hands testifies it and not expression of prayer’s pose).

There is one of the distinguished graveyards in the yard of the tem-

GET TO KNOW GEORGIA

ple. At present, about 30 grave – yards are visible placed side by side. All the burials are the same: one rectangular stone with relief image done by the same cut. The images are just combat weapons: bow, arrows, quiver, spears, shields, swords, double – edged spear, catapult, ax, crook and hook - almost entire arsenal. Exactly similar tombs, but, smaller in quantity are in Akhalsopheli and in the yard of St George’s Church of historic Bza at present.

The number of burials, the similarity of the cuts, the story and the medieval ages time and price of making the burials, indicates that they are created with special reason at the same time by the special order of the authorities. This reason by the contents of the images indicates only that they are the tombs of the soldiers. Appearing of quivers in these weapons, which are related to the Mongols name in the history, places the burieals in the second half of the XIII century. But it is unknown the cemetery of which nameless heroes of the battle fighting against Mongols is the grave –yard created in the yard of St Georgia church of Adzikvisi and Bza.

KetevanDighmelashvili

The photos are taken by KetevanDighmelashvili

MTSKHETA

At the gathering point of Aragvi and Mtkvari, on both banks of river Mtkavri and on the right side of Aragvi lies Georgian „sacred”, old capital city Mtskheta, representing every feature of Georgian civilization. Ancient information about Mtskheta is preserved not only in old Georgian historical documents, but also in documents of ancient Greeks, Romans or Byzantines’ historians. Founding Mtskheta is related to Georgians mythical ancestor, the son of Kartlos- Mtskhetosi, who also happened to be descendant of biblical Noah. **“And so he built the city at gathering point of Mtkvari and Aragvi and called it his own name Mtskheta. As the city Mtskheta was the greatest of all, they declared it as the capital.”**

According to the chronicle, King Parnavaz built the city of Mtskheta. The city population worshiped cult of Armazi. There also lived followers of other religion, in particular Jews. As it seems, Mtskheta was clearly an urban settlement, it included a fortress with its walls, streets, Raba-ti- the main square. It is also known that people spoke many different languages in Mtskheta, but all knew Georgian.

Some significant trade routes, for instance “the silk road”, “the sheep road” etc. went through Mtskheta because of its convenient location. Mtskheta had a close economic, political and cultural relationship with Greeks and Roman Empire.

Mtskheta definitely stands out with its valuable archeological materials. With influence of its impressive, colossal archeology, semantics of Konstantine Gamsakhurdia about rooster’s struggle with a night at Tsitsamuri valley is easily explainable.

GET TO KNOW GEORGIA

Samtavro

KobaKoberidze

On the left side of Bebristsikhe road, in about 200 meters, there is one of the main site attractions of Mtskheta situated – Samtavro Necropolis. Settlements had been built here since the early stage of the late Bronze Age. In 15th century, there already exists a settlement and Necropolis, too. More than 4000 different types of tombs have been excavated in Samtavro.

A pit burial type of tombs were more common in the late Bronze Age. A person was buried in an embryonic position, their legs and arms folded, with some items made of Bronze and clay. Numerous crockery has been discovered from the late Bronze and early Iron Age in this settlement as well as around Necropolis territory, a spear, a dagger and other objects have been identified in soldiers' tombs.

New types of tombs were more common in the Ancient era. From the Hellenistic period, jar burials started to arise, however it's approved that clay burials, double-sided and brick graves, are typical in Roman Era. Of course, there are changes in inventory of tombs. In particular, in luxurious tombs there are excessive golden objects, earrings, rings etc.

Remained tombs of Samtavro Necropolis are mostly from early Middle Ages and they date back to 4th-8th centuries. Deceased people in tombs of Christian period are not buried in an embryonic position, but on their back, their head to the west. There are serious changes in inventory. From this point, we do not see many objects in tombs (which is happening because of Christian beliefs). In tombs of Christian period, there is almost no crockery, only cloth accessories.

GET TO KNOW GEORGIA

Samtavro Cathedral

Pagan Cathedral of Samtavro with two chambers dates back to first BC to 1ST AD. In 1st century, this temple was destroyed by fire. There are only two chambers remaining. There is a square in front of the temple, probably for some sacrificial rituals. During archeological excavation process, there has been found grains of wheat, bird bones, and fragments of charcoal. Supposedly, all of these were sacrificed for some pagan Gods.

The temple is built from clay and stone and has a little reddish color (probably because of the fire). It's hard to talk about temple's size and visuals, because tombs from later period have damaged it badly.

Bagineti

From the opposite side of Svetitskhoveli, there is Acropolis of Mtskheta- Armaztsikhe (Bagineti). It was the main part of Eastern Georgia's previous capital city. Its name – Armaztsikhe, comes from pagan idol. King Parnavaz built the main idol, called Armazi and this is what Acropolis toponym is related to. The location of this idol isn't discovered yet but it's thought to be on elevated place.

According to Georgian historical sources, Parnavaz was the first one to build a fortress here during early Hellenistic Age. However, it is notable that archeological excavation doesn't prove this information since layers of Hellenistic period hadn't been discovered yet. Regardless of excavation process that has been going on since the end of 19th century, it hasn't ended yet. Greek and Roman sources also mention this place. Strabo says that there are two cities in Mtskheta – Harmozike and Sevsamora (Tsitsamuri). According to his sources, we know that, Armaztsikhe is a royal district. Archeological objects that have been found here are mainly dated as from Roman period – bath-houses, a temple with six apses, a building with two chambers (in between 2-4th centuries).

GET TO KNOW GEORGIA

The oldest building is the one with 6 columns, dates back to 1st century BC. Its walls are built with curved squares and since this time of period's building technic is characterized with mud bricks, walls are mostly made of this material. The same technic is used for building castles and a fortification system. Defensive walls were solidified with supports and beams. 3 kilometers long wall surrendered Armaztsikhe followed River Mtkvari and closed the route.

The oldest archeological object- which dates back to 1st century - is a temple with column hall. There are different opinions about column hall. Some scientists think, it could have been a castle, some think it might be a storeroom for an armour and etc. Some golden items and a figure of a woman made of bones with Parthian origins were found here.

A pagan temple with six apses had been functioning in 3th-4th centuries. In the middle there is a basis situated, probably for a column which supported the roof. Also here is found a pedestal and curved out footsteps of their Pagan idol. The idol itself isn't found yet, but a pedestal proves its existence. A wine cellar was part of this temple, which was obvious characteristic for pagan temples.

A storeroom has been found during new excavation process, where they kept agricultural tools, which was also part of the temple, we can say that, this pagan temple owned some important goods. A priest, who led the temple, had royal origins (Strabo's sources also note about this). In a wine cellar they didn't only keep wine for rituals, but wine-jars full of wheat, meat and etc. All of them was owned by the temple and were used for rituals.

There are two notable bath-houses in Bagineti – Royal one and a bath of the queen. „Royal“ is a conventional name for the bath while its given name „the queen“, has been found as a Greek inscription which tells us about king's one of the officials who built the bath for the queen. A royal bath-house has several sections. Hot and cold sections normally had two floors. At a lower floor there was a bath-heater,

GET TO KNOW GEORGIA

pipes were coming out of this heater and spread on the top floors, in Hot and Cold sections. Walls were plastered with hydraulic mortar, so water wouldn't seep out.

Building with two chambers

On a building with two chambers we can see two layers- one is Roman and the other one from Middle Ages. Roman part consists of well curved cubes, it also could have been a palace which later in Middle Ages had a different function, might have been used as a water reservoir. Anyways, one of the chambers clearly was a water reservoir, we have an actual change in functions.

In 4th century there is a trace of massive demolition.

The Burial vault of Mtskheta

If you walk 300 meters south-east from the railway station, opposite side of the rails, you'll come across a rare exponent, even for Mtskheta – a burial vault. It was already placed here in 1st century, in a curved section with straight corners. This ditch is surrounded with stone and clay walls. A vault only takes up 20 m², rest of the territory is a „yard“. This vault has a door on the east side. After a burial it was all blocked up. The building is built by pieces of sandstone. Many different paving stones with straight corners are on the floor. They've used tiles as a roof. A vault used to be covered up with earth. A burial vault in Mtskheta was already robbed when archeologists discovered it, but many things were left untouched: a buckle with golden stones, jewelries and their holders, tiny balls made of precious metals, stones, pieces of copper, saucers made of colored glass, long utensils, bronze sculpture (a boy playing the pipe), there was also found copper and golden money.

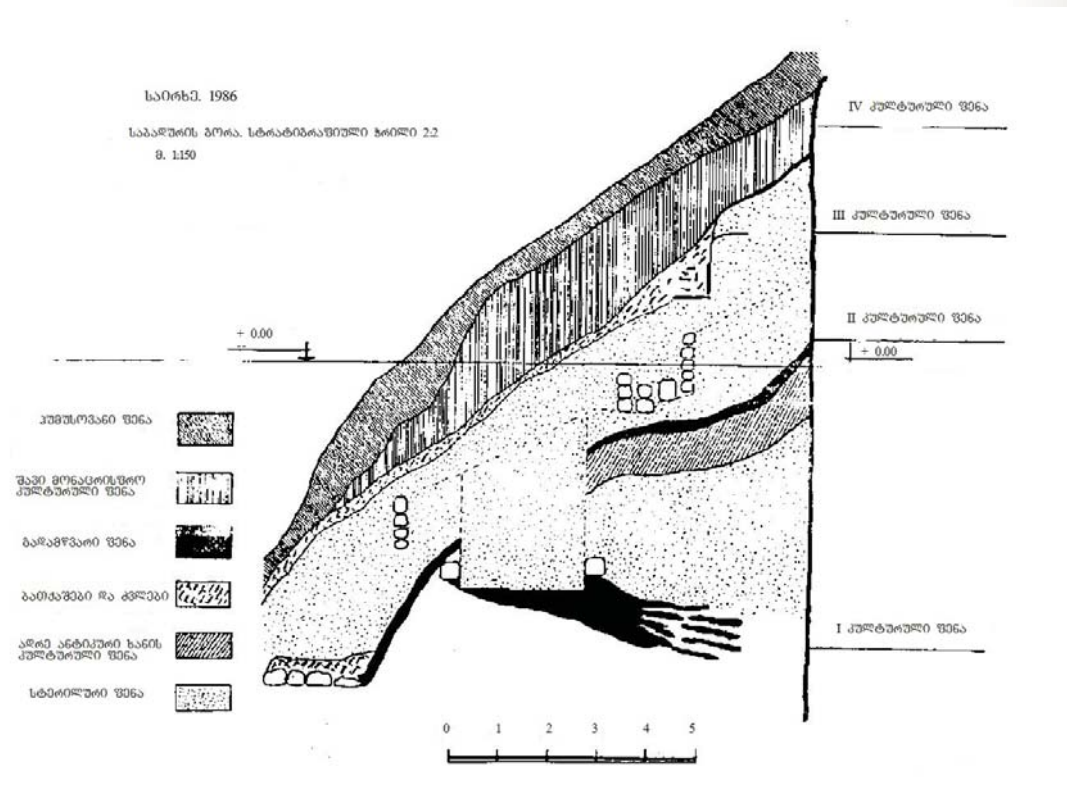
They also discovered bones of a woman and a child. Supposedly, here was buried a mother and her child from Georgian ruling circles.

საეტაპო ძეგლები

საირხე

ზურაბ ბრაგვაძე

ზემო იმერეთში, საჩხერიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 3 კმ-ის სიშორეზე მდებარეობს სოფ. საირხე. XX საუკუნის 50-იანი წლებიდან აქ არაერთი არქეოლოგიური კამპანია ჩატარდა, რომლებსაც სხვადასხვა დროს ხელმძღვანელობენ ნ. ღამბაშიძე, ჯ. ნადირაძე და გ. მახარაძე. თუმცა, საეტაპო მნიშვნელობა XX საუკუნის

60-80-იან წლებში, ჯ. ნადირაძის ხელმძღვანელობით ჩატარებულ სამუშაოებს ჰქონდა. სწორედ ამ ექსპედიციამ გამოავლინა და შეისწავლა კოლხ ნარჩინებულთა მდიდრული ნეკროპოლი, მეტალურგიული კერები, ქ.ნ. I ათასწლეულის ნამოსახლარი ფენები და თამამად შეიძლება ითქვას, რომ სამეცნიერო ცოდნის ამ ეტაპზე კლასიკური ხანის კოლხეთის ისტორიისა და არქეოლოგიის კვლევის საქმეში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჯერჯერობით საირხისა და

საეპოქო ძეგლები

ვანის არქეოლოგიური ძეგლის მონაცემებს ენიჭება, მსგავსი მნიშვნელობის მასალა არც ერთ სხვა ძეგლზე არ დადასტურებულა.

საირხეში უძველესი კულტურული ფენები ქ.ნ. VIII-VII სს-ით თარიღდება [ნადირაძე 1990; 10] და როგორც ჩანს, ამ დროს მოხდა საირხის სამოსახლოდ ათვისება. საინტერესოა, რომ ამ ქვეყნის ფარგლებში შემავალ მინა-წყალზე ცხოვრება გაცილებით ადრეა დაწყებული, ვიდრე თვით საქალაქო ცენტრში. საირხის ირგვლივ გამოვლენილია ქ.ნ. II ათასწლეულის მძლავრი არქეოლოგიური ფენები, თუმცა საკუთრივ ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ცხოვრების კვალი შედარებით გვიან ჩნდება. როგორც ჩანს, საირხეც აქტიურად ჩაება იმ საერთო ისტორიულ პროცესში, რომელიც დასავლეთ საქართველოში ქ.ნ. I ათასწლეულიდან განვითარდა. ცნობილია, რომ სწორედ ამ დროს დასტურდება კოლხეთის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ერთგვარი დემოგრაფიული აფეთქება და სამოსახლოთა წარმოქმნის ნამდვილი ბუმი [მახარაძე 1991; 11]. საირხის ქვეყნის ფარგლებში მიკვლეული არქეოლოგიური ძეგლების უდიდესი ნაწილი ან სწორედ ამ პერიოდიდან იწყებს არსებობას, ან თითქმის ყველა მათგანზე მძლავრადაა გამოვლენილი ხსენებული ხანისთვის დამახასიათებელი მატერიალური კულტურის ნიშნები [ნადირაძე 1990; 120].

2

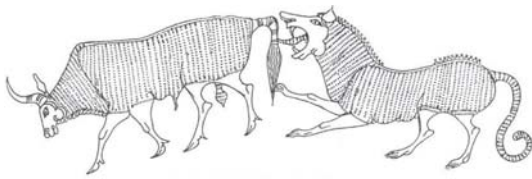
3

4

საბაზო ძეგლები

სოფელ საირხის თითქმის მთელ ტერიტორიაზე განფენილია ქ.წ. VIII-VII სს. არქეოლოგიური ფენები, რომლებიც გამოირჩევა

5

ინტენსიური ცხოვრების კვალით. წინარე ანტიკური ხანის არქეოლოგიური მასალა ძირითადად წარმოდგენილია თუნის ნაწარმით. ეს არტეფაქტები უმთავრეს პარალელებს ვანსა და ზოგადად, კოლხეთის თანადროულ არქეოლოგიურ ძეგლებზე აღმოჩენილ ნაწარმთან პოულობს [ნადირაძე 1990; 10]. თუმცა, ამავე ხანის ყვირილის ხეობაში და, აქედან გამომდინარე, საირხეში შეინიშნება სხვა საინტერესო პროცესიც. კერძოდ, აღმოსავლურ ქართული ნაკადის შემოსვლა-დამკვიდრება.

ამ პერიოდის არქეოლოგიურ მონაპოვარში საკმაო რაოდენობით გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლებისთვის დამახასიათებელი არტეფაქტები. ამ მოვლენას ხელი შეუწყო ერთი მხრივ, აღმოსავლეთ საქართველოსთან საირხის ტერიტორიულმა სიახლოვემ, ხოლო მეორე მხრივ, ამ სიახლოვის შედეგად წარმოქმნილმა და განვითარებულმა კულტურულ-ეკონომიკურმა ურთიერთობებმა. ყვირილის ხეობის ზემო წელზე, საირხის მიმდებარედ მიკვლეულია ქ.წ. II ათასწლეულის მნიშვნელოვანი ძეგლები, რომლებზეც ასახულია სხვადასხვა არქეოლოგიურ კულტურათა

6

კონტაქტები [მახარაძე, ლომთაძე 1996; 9-28]. ეს პროცესი, როგორ ჩანს, უფრო მეტად ძლიერდება ქ.წ. I ათასწლეულში და ამ დროის არქეოლოგიური მონაპოვარი ადასტურებს საირხის ქვეყნის ფარგლებში შერეული კულტურის არსებობას, რომელიც დაფუძნებული იყო აღმოსავლურ-ქართული და კოლხური ნაკადების ურთიერთშერწყმაზე.

საეპოქო ძეგლები

ჩემი აზრით, ქ.წ. VIII-VII საუკუნეების საირხის ისტორიის ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანი ისიც არის, რომ ამ პერიოდის საირხის მატერიალური კულტურა მჭიდრო კავშირშია აღმოსავლურ-ქართულ სამყაროსთან. თუმცა, ისიც აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად ამ კავშირებისა, კოლხური ელემენტი აშკარად ქარ-

7

8

ბობს [ბრაგვაძე 2007; 15-20] და ეს ვითარება სულაც არ არის მოულოდნელი, რადგან სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ სწორედ ამ დროს ყალიბდებოდა ის უმთავრესი წინამძღვრები, რომლებმაც ხელი შეუწყო კოლხეთის სახელმწიფოს შექმნას [Лордкиपანიძე 1989: 219]. ჩვენამდე მოღწეული არქეოლოგიური არტეფაქტები ადასტურებს, რომ ამ პროცესში საირხეც აქტიურად მონაწილეობდა.

საყურადღებოა ღმერთების დიდი დედის კულტთან დაკავშირებული არტეფაქტები და უპირველეს ყოვლისა, თიხისგან დამზადებული ქალღვთაებების გამოსახულებები, რომლებიც აღმოჩენილია სწორედ ქ.წ. VIII-VII საუკუნის ფენებში (კოდისწყარო, საბადურის გორა, ღელისპირი) [ნადირაძე 1990: 10] (სურ. 2). ასე რომ, როგორც მკვლევართა ერთი ნაწილი ვარაუდობს, უკვე ამ დროიდან შემდგომი ხანის კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა ცენტრები მსხვილ საკულტო კერებად იქცა (ოთ. ლორთქიფანიძე, მ. ინაძე, ვ. თოლორდავა).

საეტიკო ძეგლები

კვლევის ამ ეტაპზე სადავო აღარ არის, რომ საირხე ქ.წ. VIII-VII საუკუნეებიდანვე კოლხთა გაერთიანების გარკვეული მიწა-წყლის ცენტრალური საკულტო ადგილი იყო [Брагвадзе, Церетели 1997: 129]. მ. ინაძის აზრით, ამ ორივე ცენტრის დაწინაურების საფუძველი ერთი და იგივე ეკონომიკური ფაქტორი იყო - მევენახეობა-მელვინეობის სწრაფი განვითარება [ინაძე 1986: 33]. ჩვენი მხრიდან აღვნიშნავთ, რომ საირხის აღმავლობა დიდად განაპირობა მეტალურგიის განვითარებამ, რაზეც მეტყველებს ქ.წ. VIII-VII საუკუნეების ფენებში ბრინჯაოსა და რკინის წიდეების, საქშენი მილების, გამონამუშევრებისა და ტიგელების აღმოჩენების შემთხვევები (სურ. 3).

9

10

აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის აზრით, წინარე ანტიკური ხანის ვანს გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა მის ირგვლივ გაერთიანებულ დასახლებებზე და თანდათან ეყრებოდა მტკიცე საფუძველი კოლხური ტომების კონსოლიდაციის პროცესს და მის შემდგომი გაღრმავების საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქ.წ.

VII-VI საუკუნეებში რკინის ფართო ათვისებაზე გადასვლას, რომელსაც, თავის მხრივ, უნდა მოეხდინა ძველი კოლხეთის სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურულ-ეკონომიკური განვითარების ტრანსფორმაცია [Лордкиपанидзе 1990: 11]. ეს მოსაზრება, ვფიქრობთ, კარგად მიესადაგება საირხის თანადროულ ისტორიულ ვი-

საეპაპო ქეგლები

თარებასაც. ამიტომ სავსებით ვიზიარებთ აზრს იმის შესახებ, რომ ქ.წ. VII საუკუნეში რკინის მასიურ წარმოებაზე გადასვლა არ შეიძლება წარმოვიდგინოთ კოლხეთის მთისა და ბარის რაიონების რეგულარული კონტაქტების გარეშე და რომ სწორედ ეს პროცესი ქმნიდა ერთ ეკონომიკურ და პოლიტიკურ სისტემაში ქვეყნის გაერთიანების მყარ საფუძველს [მახარაძე 1991: 10]. ამ პროცესის გაღრმავებასთან ერთად საირხე მოექცა ჯერ ადგილობრივი, ხოლო შემდეგ სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის მქონე კომუნიკაციების გადაკვეთაზე.

ქ.წ. VII საუკუნის ბოლოს დასახლება საირხის საბადურის გორაზე არსებობას ნყვეტს, თუმცა ქრონოლოგიური ჰიატუსი ხანგრძლივი არ არის [მახარაძე, წერეთელი 2007: 20]. უფრო მეტიც, საირხის ტერიტორიაზე - კოდისწყაროზე, კარახტინსა და სახოველში წინარე და ადრე ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ფენები სტრატეგრაფიულად საერთოდ არ არის გამიჯნული და საირხის ამ უბნებში ქრონოლოგიური ნყვეტილი არ ფიქსირდება. საბადურისა და წყაროსთავის ბორცვები საირხეში გათხრილი გორებიდან ყველაზე უკეთაა შესწავლილი და ძეგლის ზოგადი სტრატეგრაფიული სურათიც დადგენილია მათი მონაცემების მიხედვით. სწორედ საბადურისა და წყაროსთავის გორებზე მოხერხდა წინარე და ადრეანტიკური ხანის ფენების გამიჯვნა, რამაც აჩვენა, რომ ქ.წ. VI საუკუნიდან დაიწყო ახალი ეტაპი და ეს პერიოდი ხასიათდება მძლავრი ეკონომიკური აღმავლობით. ეს დასახლება საირხეში ქ.წ. VI საუკუნის ბოლოს ან ქ.წ. V საუკუნის დასაწყისშია განადგურებული [მახარაძე, წერეთელი 2007: 19-20].

11

12

საეპაპო ძეგლები

როგორც ჩანს, საბადურის გორაზე არსებული სამოსახლო ძალდატანებით ნადგურდება, რაზეც მეტყველებს ძლიერი ცეცხლის კვალი. ქ.ნ. V საუკუნიდან კი ეს ადგილი უკვე ნეკროპოლისად გამოიყენება [მახარაძე, წერეთელი 2007: 20].

როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის აღნიშნულია, ქ.ნ. VI საუკუნე კოლხეთის ისტორიაში უდიდესი ძვრების ხანაა.

13

ამ დროს ყალიბდება სახელმწიფო წეს-წყობილება, რომელიც მოიცავს ფართო მინა-წყალს და დიფერენცირებულს ხდის ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროს. სახელმწიფოს ფორმირებასთან ერთად წარმოიქმნება სატაძრო ცენტრებიც, რომლებიც, იმავდროულად, გარკვეული პროვინციების მთავარი სამეურნეო და სა-

ვაჭრო კერები ხდება [ინაძე 1986: 33]. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ვანისა და საირხის ქვეყნებში მდიდრული სამარხები ერთდროულად, ქ.ნ. V საუკუნიდან ჩნდება. ეს ფაქტი კი იმის დასტურია, რომ სოციალური და პოლიტიკური დიფერენციაცია ერთდროულად იკიდებს ფეხს ძველი კოლხეთის საზოგადოებაში და სხვადასხვა სოცი-

ალურ ფენათა წარმოქმნის ურთულესი პროცესიც ერთდროულად მიმდინარეობს¹.

ვანისა და საირხის მდიდრული სამარხები მრავალმხირვ ამჟღავნებს ერთმანეთთან სიახლოვეს, მაგრამ განსხვავებაც შეინიშნება. პირველ რიგში კი განსხვავება ისაა, რომ ვანში სამარხები ცალკ-

14

¹ ამ მხრივ საინტერესოა 2018 წლის შემთხვევითი აღმოჩენა გუდაუთის სოფ. აჩანდარაში, სადაც გამოვლინდა ვანისა და საირხის მსგავსი არქეოლოგიური არტეფაქტები (ოქროს დიადემა, სასაფეთქლე რგოლები და სხვ. იხ. ჰტტპ://ოლდ.არცჰეო-ნენს.რუ/2018/02/ბლოგ-პოსტ-12.ჰტმლ

საეპაჰო ძეგლები

ცალკეა გაფანტული, მაშინ როდესაც საირხეში, საბადურის გორაზე ყველა სამარხი ერთმანეთის გვერდიგვერდ იყო განლაგებული და ქმნიდა ერთიან სამაროვანს [მახარაძე, წერეთელი 2007:16-20]. აღნიშნული განსხვავების მიუხედავად, მართებულად მიგვაჩნია მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ ვანისა და საირხის სამარხებში დაკრძალული პირების სახით საქმე გვაქვს ერთი სოციალური საფეხურის არისტოკრატთა წარმოდგენლებთან [Лордкиपანიძე 1990: 20-21]. ძნელია დაბეჭითებით მტკიცება იმისა, ეკუთვნიან თუ არა ისინი კოლხეთის უმაღლესი არისტოკრატის შტოს, მაგრამ უდავოა ის, რომ დასავლეთ საქართველოს არც ერთ სხვა არქეოლოგიურ ძეგლზე არ არის მიკვლეული უფრო მაღალი სოციალური წრის წარმომადგენელთა სამარხები. ეს ვითარება კი თავისთავად არ ეწინააღმდეგება იმ მოსაზრებას, რომ ვანსა და საირხეში დაკრძალული დიდებულების სახით საქმე გვაქვს კოლხეთის სამეფოს ორი სხვადასხვა ოლქის იმ საგვარეულოების წარმომადგენლებთან, რომლებიც სკეპტუხიის მმართველობას და ალბათ კოლხეთის უზენაეს მმართველობასაც, ადგილებზე ახორციელებდნენ და აღჭურვილნი იყვნენ ადმინისტრაციული უფლებებით [Лордкипანიძე 1990: 21]. ასეთ ვარაუდს ამყარებს ამ ორი ქვეყნის ფარგლებში მიკვლეული დაბალი სოციალური სტატუსის მქონე პირთა სამარხებიც - ვანში მთისძირისა და დაბლაგომის [გამყრელიძე 1982: 69-82], ხოლო საირხის ქვეყანაში მოდინახისა და ითხვისის სამარხეული კომპლექსები [მახარაძე, წერეთელი 2002: 59-80. გაგოშიძე, გოგიბერიძე, მახარაძე 2006: 59-80]. აღნიშნული სამარხები მიანიშნებს კოლხეთის სამეფოში მართვა-გამგეობის ინსტიტუტის მრავალსაფეხურიანობასა და სკეპტუხიის მთავარი ქალაქების პარალელურად სხვა დაწინაურებული ცენტრების არსებობაზე.

საეპაპო ძეგლები

უფრო რთული პასუხგასაცემია კითხვა: სოციალური იერარქიის რა საფეხურზე იდგნენ ვანისა და საირხის მდიდრულ სამარხებში მთავარ მიცვალებულთან ერთად დაკრძალული პირები? ამ პრობლემასთან დაკავშირებით ქართულ ისტორიოგრაფიაში განსხვავებული,

16

ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებებია გამოთქმული, მაგრამ არის რამდენიმე გარემოება, რომლებიც წარმოაჩენს, რომ თანადაკრძალული მიცვალებულები არ ეკუთვნოდნენ სოციალურად უუფლებო მასას. მათი სამარხეული ინვენტარიდან

გამომდინარე (ვერცხლის დიადემები, ვერცხლის საკისრე რგოლები, ატიკური ლეკითოსები) შესაძლებელია, საკმაოდ დაწინაურებულ, ცალკე ფენადაც წარმოვიდგინოთ. მიგვაჩნია, რომ საირხეში დადასტურებული სიტუაცია მიესადაგება ვანის ანალოგიურ ვითარებას და რეალურად გვეჩვენება ვარაუდი კლასიკური ხანის კოლხეთის წარჩინებულთა წრეში ღვთითშთაგონებულ ქალთა ინსტიტუტის არსებობის შესახებ (ეს ქალები საკუთარი ნებით დგებოდნენ უზენაესი ღვთაების სამსახურში და ეწირებოდნენ კიდევ მას) [ინაძე 1986: 33-34]. საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ საირხის მეხუთე სამარხის მეორე კამერაში დაკრძალული იყვენენ მთავარი მიცვალებულის თანმხლები პირები. ერთ-ერთ მათგანს ხელში ეკავა ლეკითოსი. როგორც ჯ. ნადირაძე აღნიშნავს, შესაძლოა მასში მომაკვდინებელი სითხე ყოფილიყო ჩასხმული [ნადირაძე 1990: 147]. ეს მცირე, მაგრამ ალბათ საყურადღებო მომენტიც მიუთითებს, რომ არ არის გამორიცხული ამ შემთხვევაში მთავარი მიცვალებულისადმი ნებით შეწირვასთან გვექონდეს საქმე.

საირხის დიდებულებს ხელთ ეპყრათ, როგორც საერო, ისე სასულიერო ხელისუფლებაც, რომელიც მემკვიდრეობითი ხასიათის

საეპაპო ქაგლები

იყო [ინაძე 1986: 33]. ასე რომ, კლასიკური ხანის კოლხეთში უკვე სახეზეა კარგად განვითარებული სოციალურ-პოლიტიკური იერარქიის სურათი. ქ.ნ. V-IV საუკუნეებში საირხე კოლხეთის სამეფოს ცალკეული ადმინისტრაციული ერთეულების მთავარი სამეურნეო ცენტრია. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს აქ საოქრომჭედლო სკოლების არსებობის ფაქტი. საირხის აღმოჩენებამდე კოლხეთში ერთადერთი ცნობილი საოქრომჭედლო ცენტრი იყო ვანი. მართალია, ვანისა და საირხის საიუველირო ნაწარმი დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს, მაგრამ მათ შორის განსხვავებებიც შეინიშნება. ჩვენი აზრით, ამ პერიოდის საიუველირო პროდუქციაში მთავარი განსხვავება ძირითადად დამზადების ტექნიკაში ვლინდება. კერძოდ, როგორც ცნობილია, ქ.ნ. V-IV საუკუნეების ვანის ოქროს ნივთები გეომეტრიული ფორმების მდგრადობით გამოირჩევა და მხოლოდ ელინისტური ხანიდან ჩნდება სამკაულზე მოძრავი ელემენტი [გამყრელიძე 1985: 93]. ეს დამახასიათებელია საირხისთვისაც, მაგრამ მეხუთე სამარხში აღმოჩენილი მოძრაველემენტისანი საკიდები, რომლებიც ქ.ნ. V საუკუნის მიწურულით თარიღდება, საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ სამკაულზე მოძრავი ელემენტის გაჩენა არ იყო მაინცდამაინც ელინიზმის ეპოქისთვის დამახასიათებელი მოვლენა. ამასთან დაკავშირებით ვიზიარებთ მ. წერეთლის მოსაზრებას, რომ სამკაულზე მოძრავი ელემენტის არსებობა ადრე რკინის ხანის ბრინჯაოს საკიდების ტრადიციის გაგრძელებაა და ამდენად სამკაულის ამგვარი სახეობის გაჩენა არ უნდა მიეწერებოდეს ელინისტურ ხანას [წერეთელი 1991: 141]. რა თქმა უნდა, ძნელია საირხეში აღმოჩენილი ორი ნივთის მიხედვით ასეთი რთული საკითხის შესახებ საუბარი, მაგრამ მათი არსებობა უკვე იძლევა ეჭვის საფუძველს. შესაძლოა,

17

მომავალმა კვლევა-ძიებამ უფრო დააზუსტოს ან უარყოს ეს ეჭვი.

ქ.ნ. IV საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქ.ნ. III საუკუნის პირველ მეოთხედამდე საირხეში ინტენსიური ცხოვრების მიმდინარეობას ადასტურებს საბადურის გორისა და წყაროსთავის არქეოლოგიური არტეფაქტები [მახარაძე, წერეთელი 2007].

საირხეში აღნიშნული პერიოდის ოთხი მეტ-ნაკლებად მდიდრული სამარხია შესწავლილი (#1, 4, 6, 9). მათგან მხოლოდ ერთი შეიძლება (#1) მივიჩნიოთ საგამგეო ერთეულის მმართველის საძვალედ, ხოლო დანარჩენი სამარხები საგვარეულო არისტოკრატის იმ წარმომადგენლების კუთვნილებაა, რომლებიც ქვეყნის მართვა-გამგეობაში უშუალო მონაწილეობას არ ღებულობდნენ, ე.ი. საქმე გაქვს, ერთი საგვარეულოს შიგნით მემკვიდრეობითობის ინსტიტუტის არსებობასთან, რაც ქ.ნ. V საუკუნის დასაწყისში იღებს სათავეს (სამარხი #13) და უწყვეტია ქ.ნ. III საუკუნემდე. ასე რომ, საბადურის გორის სამაროვანი წარმოგვიდგება ერთი საგვარეული არისტოკრატის განსასვენებლად, სადაც ყველაზე ადრეული სამარხი ქ.ნ. V საუკუნის დასაწყისს ეკუთვნის, ხოლო ყველაზე გვიანდელი - ქ.ნ. III საუკუნის დასაწყისს [ნადირაძე 1990: 123-164]. საინტერესოა ისიც, რომ სამარხების მიხედვით კლასიკურ და ელინისტურ ხანას შორის ქრონოლოგიური წყვეტილი არ გვხვდება. კოლხეთის სამეფოს წარმოქმნისა და საირხის სკეპტუხიის ჩამოყალიბებისთანავე აქ ჯდება ხელისუფალი, რომლის შთამომავლები ქართლის ექსპანსიის დაწყებამდე მართავდნენ ზემო იმერეთს. ქ.ნ. IV საუკუნის II ნახევრიდან განხორციელებული ინოვაციები როგორც ჩანს, გავლენას არ ახდენს საირხის მმართველობის ზედა ფენებზე და ეს საგვარეულო კვლავ ინარჩუნებს ადმინისტრაციულ უფლებებს. ჩვენი ვარაუდით, სწორედ ამ ფაქტზე უნდა მიანიშნებდეს კლასიკური და ელინისტური პერიოდების სამარხების გვერდგვერდ არსებობის შემთხვევები. ელინიზმის გავრცელებას არ გამოუწვევია ადრე ჩამოყალიბებული სოციალური ინსტიტუტების

მნიშვნელოვანი ცვლილება და ამიტომ ქ.ნ. V-III საუკუნეები საირხეში ერთ პერიოდადაა წარმოდგენილი.

საირხის აღმოჩენებმა ხელშესახები მასალა მოგვცა კოლხეთის სამეფოს ურთიერთობების შესახებ ანტიკურ სამყაროსთან და აქემენიდურ ირანთან. აღმოსავლეთ კოლხეთის არც ერთი სხვა არქეოლოგიური ძეგლის გათხრებისას არ გამოვლენილა ასეთი რაოდენობისა და მნიშვნელობის იმპორტული მასალა. მათზე დაყრდნობით გამოვთქვით მოსაზრება, რომლის თანახმადაც საირხეში აღმოჩენილი ირანული არტეფაქტები შეიძლება განვიხილოთ, როგორც სამხედრო-პოლიტიკური და კულტურულ-რელიგიური ურთიერთობების შედეგი. ირანის მეფეები და სატრაპები კოლხეთის სკეპტუხებს, როგორც საკუთარ ქვეშევრდომებსა და მოკავშირეებს, ერთგულების ნიშნად უგზავნიდნენ ძვირფას ძღვენს და სწორედ ამ ძღვენის ნაწილია საირხის სამარხებში შემორჩენილი

18

აქემენიდური წარმომავლობის ოქროსა და ვერცხლის მაღალმხატვრული ნიმუშები [ბრაგვაძე 2015].

მკვლევართა ინტერესს დიდი ხანია იწვევს ადგილ ლომინაურში აღმოჩენილი ანტიკური ხანის არქიტექტურული დეტალები, რომელთა თარიღთან დაკავშირებით არაერთგავროვანი და ხშირ შემთხვევაში ურთიერთგამომრიცხავი მოსაზრებებია გამოთქმული [მახარაძე 1997: 12-20]. მკითხველას არ ვთავაზობთ ამ მოსაზრებების დეტალურ განხილვას, მხოლოდ

აღვნიშნავთ, რომ მსგავსი არქიტექტურული დეტალები საქართველოს სხვა არც ერთ ძეგლზე გამოვლენილი არ არის და ჩვენი

აზრით, ისინი საირხის ქალაქობის მეორე ფაზას (ქ.წ. III-II საუკუნეებს) უნდა მიეკუთვნებოდეს.

ქ.წ. II საუკუნიდან აშკარად დასუსტდა საირხის ქვეყნის საერთაშორისო კონტაქტები. როგორც ჩანს, ყვირილის ხეობაში გამავალმა სავაჭრო გზამაც თანდათან დაკარგა ფუნქცია, რის შედეგადაც საირხე იმ დროის დიდი პოლიტიკური და ეკონომიკური მოვლენების მიღმა დარჩა და ქ.წ. II-I საუკუნეებიდან ყვირილის ხეობის რიგითი დასახლებული პუნქტი გახდა. მართალია, საირხის ტერიტო-

19

რიაზე დადასტურებულია გვანანტიკურ - ადრე შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ფენები [ბრაგვაძე, გაგოშიძე გ. 2002: 142-145], მაგრამ ადრინდელი ძლიერებისთვის მას აღარ მიუღწევია.

ლიტერატურა

- ბრაგვაძე ზ., გაგოშიძე გ. 2002; საირხის ადრე შუა საუკუნეების ნამოსახლარი. - არქეოლოგიური ჟურნალი, II, 142-149.
- ბრაგვაძე ზ. 2007; კლასიკური ხანის ყვირილის ხეობაში არქეოლოგიურ კულტურათა ურთიერთობის ისტორიიდან. იბერია-კოლხეთი, 3, 15-19.
- ბრაგვაძე ზ. 2015; აქემენიდური ირანი და კოლხეთის სამეფო. "იბერია-კოლხეთი" N11. თბ..2015
- გაგოშიძე ი., გოგიბერიძე ნ., მახარაძე გ. 2006: ითხვისის სამაროვანი. არქეოლოგიური ჟურნალი, IV, 36-59.
- გამყრელიძე გ. 1982; ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები. თბილისი.
- გამყრელიძე გ. 1985; აზო-ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის. სმამ. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 3, 79-97.
- ინაძე მ. 1986: სატაძრო ცენტრები ძველ კოლხეთში. სმამ. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 4, 29-46.
- ინაძე მ. 1995: ძველი კოლხეთის საზოგადოება. თბილისი.
- მახარაძე გ. 1991: საბადურის გორის სტრატეგრაფია და საირხის ნაქალაქარის ისტორიის ძირითადი ეტაპები. პრეპრინტი. თბილისი.
- მახარაძე გ., ლომთაძე გ. 1996: კოლხური კულტურის გავრცელება ყვირილის ხეობაში,-საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები, II, 9-39.
- მახარაძე გ. 1997: საირხის კაპიტელების თარიღისათვის,- საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები, III, 12-20.
- მახარაძე გ., წერეთელი მ. 2002: ძვ.წ. I ათასწლეულის

II ნახევრის სამარხები საჩხერიდან, არქეოლოგიური ჟურნალი, II, 59-80.

მახარაძე გ., წერეთელი მ. 2007: საირხე. თბილისი.

ნადირაძე ჯ. 1990: საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბილისი.

წერეთელი მ. 1991: საირხეში აღმოჩენილი საიუველირო ნაწარმის მხატვრული დამუშავების ზოგიერთი საკითხი, სმამ. ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 3, 134-145.

Брагвадзе З. Церетели М. 1997: Саирхе-Религиозный Центр Древней Колхиды.-Археология, 4, 128-134. Киев

Лордкипанидзе О.Д. 1989: Наследие Древней Грузии. Тбилиси.

Лордкипанидзе О.Д. 1990: Городище Вани в общеколхидском контексте.-Причерноморье в VIII-VII вв. до н.э. Тбилиси.

Толордава В. 1990: Культурный Комплекс VIII-VII вв. до н.э. Причерноморье в VIII-VII вв. до н.э. Тбилиси.

სურათების აღწერილობა

1. საიხრის საბადურის გორის სტრატეგრაფიული ქრილი;
2. ქალღვთაების ქანდაკება. ქ.ნ. VIII-VII საუკუნე;
3. ტიგელი. ქ.ნ. VIII-VII საუკუნე;
4. ოქროს ფოირფიტა ლომისა და ხარის ბრძოლის სცენით. ქ.ნ. V საუკუნე;
5. ლომისა და ხარის ბრძოლის სცენის გრაფიკული ნახატი ვერცხლის სურაზე. ქ.ნ. V საუკუნე;
6. აქემენიდური ვერცხლის სურა. ქ.ნ. V საუკუნე;
7. ოქროს დიადემა. ქ.ნ. V საუკუნე;
8. ოქროს ყელსაბამი ვერძების გამოსახულებით. ქ.ნ. V საუკუნე;
9. ყელსაბამი ხარის თავის გამოსახულებით. ქ.ნ. V საუკუნე;
10. ოქროს სასაფეთქლე. ქ.ნ. V საუკუნე;
11. ოქროს სამაჯური ვერძის თავების გამოსახულებით. ქ.ნ. IV საუკუნე;
12. ოქროს მედალიონი ხარის გამოსახულებით. ქ.ნ. IV საუკუნე;
13. ოქროს ომფალოსიანი ვერცხლის ფიალა. ქ.ნ. V საუკუნე;
14. ოქროს მედალიონები აჭურამაზდას გამოსახულებით. ქ.ნ. IV საუკუნე;
15. ატიკური შავლაკიანი კილიკი. ქ.ნ. V საუკუნე;
16. ბაზა. ქ.ნ. III საუკუნე;
17. კაპიტელი. ქ.ნ. III საუკუნე;
18. კრატერი ქ.ნ. V საუკუნე;
19. კრატერი ქ.ნ. V საუკუნე.

LANDMARK MONUMENTS

SAIRKHE

Zurab Bragvadze

Sairkhe is located in Zemo Imereti, 3 km to south-east from Sachkhere. Many of the archaeology campaigns were performed here after 50's of 20th century, led by N. Ghambashidze, J. Nadiradze and G. Makharadze at different time periods. Though, it should be mentioned that workings performed by leading of J. Nadiradze at 60's-80's of 20th century had the landmark value. This expedition revealed and studied the luxurious necropolis of the Kolkhetian noblemen, metallurgical colts, the 1st millennium B.C. settlement layers and it can be said that at this stage of scientific knowledge the key to the study of the history and archaeology of the Kolkhetians of the Classical Age is still the data of the archaeological monument of Sairkhe and Vani, no other monument has been proved to have such important materials.

The oldest cultural layers in Sairkhe dates back to VIII-VII centuries B.C. [Nadiradze 1990; 10] and it seems that it was a time for Sairkhe to use for living purposes. It is interesting to mention, that living on the lands of this country seems to begin earlier than in city center itself. Strong archaeological layers of 2th millennium B.C. are found around Sairkhe, though the traces of living around city territory are found later. It seems that Sairkhe was also involved in the common historical process going on the lands of West Georgia through 1st millennium B.C. As it is said, this is the period were sort of demographic explosion over Kolkhetian archaeological monuments and real boom of establishing housing are confirmed [Makharadze 1991; 11].The biggest part of archaeological monuments found around Sairkhe country begin to

LANDMARK MONUMENTS

establish or just from this period or almost on all of them are strongly revealed signs of material culture existing in mentioned period [Nadiradze 1990; 120].

The whole territory of Village Sairkhe is covered by archaeological layers of VIII-VII centuries B.C. and is distinguished with trace of intensive life. The pre-antique archaeological materials mostly are represented with cast iron products, which is firstly modern to products found around archaeological monuments of Vani and Kolkheti generally [Nadiradze 1990; 10]. Though, other interesting processes are mentioned in Khvirila Canyon and so, in Sairkhe, in particular, entrance and establishment of Eastern Georgian cultural flow. In the archaeological founding of this period, there is a big amount of artifacts featuring Eastern Georgian archaeological monuments. This was helped on one hand by the territorial closeness of Sairkhe with Eastern Georgia, and on the other hand, by cultural-economic relationships established and developed as a result of this closeness. Important monuments, dated with II millennium B.C., showing contacts of different archaeological cultures, were found around Sairkhe, on the upper part of Khvirila Canyon [Makharadze, Lomtadze 1996; 9-28]. As it seems, this process gets stronger in I millennium B.C. and the archaeological founding of this time proves existence of mixed cultures within Sairkhe country, which was based on the hybrid of Eastern Georgian and Kolkhetian flows.

In our opinion, one of the essential signs of Sairkhe history in VIII-VII centuries B.C. is that Sairkhe materialistic culture of that time is closely bound with Eastern Georgian world. Though, it should be mentioned that despite of such connections, Kolkhetian elements prevails obviously [Bragvadze 2007; 15-20] and this situation is not unexpected at all, because it is mentioned in science literature that this is the time where the leading fundamentals are established, that helped creating

LANDMARK MONUMENTS

Kolkhetian State [Лордкипанидзе 1989; 219] and archaeological artifacts survived till us prove that Saikhe was actively involved in this process too.

Artifacts related to culture of Great Mother God gain attention, in first place come goddess figures made from clay, which were found in the layers of VIII-VII centuries B.C. (Kodistkaro, Sabaduri Mount, Ghelispiri) [Nadiradze 1990; 10] (pic.2). So, based on opinions of part of scientists, districts of Kolkhetian Kingdom represent big cultural centers from that period (Ot. Lortkipanidze, M. Inadze, V. Tolordava).

On the current stage of research it is not argued that from VIII-VII centuries B.C. Saikhe was a cultural center of the part of Kolkhetian union [Брагвадзе, Церетели 1997: 129]. Based on M. Inadze, the reason of promotion of both centres was the same economic factor – fast development of Viticulture Winery [Inadze 1986; 33]. From our side of view, we think that the most decisive role in rise of Saikhe was played by metallurgy, which is proved by facts of founding bronze and iron pins, pipes, encounters and tigels in layers of VIII-VII centuries B.C.

In opinion of Acad. Ot. Lortkipanidze, pre antique Vani was dominating over the united settlements surrounding it and consolidation of Kolkhetian tribes were have been establishing time by time and this process was strongly supported by mastering iron in VIII-VII centuries B.C., which in turn should cause some transformation in social-political and cultural-economic development of ancient Kolkheti [Лордкипанидзе 1990: 11]. We think this opinion is in coincidence with Saikhe historic situation of that time. So, we fully agree the opinion that transfer to massive production of iron in VII century B.C. cannot be imagined without regular contact of Kolkheti mountains and plains and just this was the process creating strong fundamentals for uniting country in one economic and political system [Makharadze 1991: 10]. After these pro-

LANDMARK MONUMENTS

cesses, Sairkhe was found on cross line of communications having firstly local, and then state importance.

In VII century B.C. settlement located on Sairkhe hill stop existing, though chronological gap was not big [Makharadze, Tsereteli 2007: 20]. Moreover, archaeological layers of pre and earlier antique found on Sairkhe territory – Kodistskaro, Karakhtini and Sakhoveli – are not separated stratigraphic and there is no chronological gap in these parts of Sairkhe. Sabaduri and Tskarostavi hills are the most researched hills from hills digged in Sairkhe and the general stratigraphic picture of the monument is made based on their data. The Sabaduri and Tskarostavi hills gave opportunities to separate pre and earlier antique layers, which proved, that a new stage began since VI century B.C. and this period is characterized with strong economic development. This settlement is destroyed in the end of VI century B.C. or in the beginning of V century B.C [Makharadze, Tsereteli 2007: 19-20]. It seems that settlements located on Sabaduri hill is destroyed by force, which is proved by strong flame of fire. And from V century B.C. this place is used as necropolis [Makharadze, Tsereteli 2007: 20].

VI century B.C is the era of biggest movements in history of Sairkhe, as mentioned in scientific literature. The state rule and law is developed at that period, which contains big lands and differentiates almost all life spheres. Together with forming the state, temple centers are established, which becomes the major agricultural and trading centre for some suburbs at the same time [Inadze 1986:33]. It has to be mentioned, that wealthy tombs in Vani and Sairkhe appear simultaneously, since V century B.C. This fact proves that social and political differentiation start simultaneously in Kolkheti Society and the hardest process of creating different social layers goes simultaneously¹. Vani

---

¹ Interesting thing on this issue is accidental founding in village Achandara, Gudauta, where artifacts alike Vani and Sairkhe were found (Golden tiara, jewelry rounds, etc, see http://old.archeo-news.ru/2018/02/blog-post_12.html)

LANDMARK MONUMENTS

and Sairkhe wealthy tombs reveal many things to have in common, but there are differences too. Firstly, the difference is that tombs are separated in Vani, while in Sairkhe, on Sabaduri hill, all tombs are located next to each other and created united cemetery [Makharadze, Tsereteli 2007: 16-20]. Despite this difference, we agree the opinion that we may have contact with tombs' of people who represented aristocrats being on the same social ladder, both in Vani and Sairkhe tombs [Лордкипанидзе 1990: 20-21]. It is hard to be sure if they represent the branch of Kolkhetian aristocrats, but it is undeniable that there are not found any tombs of representatives of higher social ladder on any of the Western Georgian archaeological monument. This situation does not resist the opinion, that in Vani and Sairkhe we have found representatives of two different districts of Kolkhetian Kingdom, who were governing Skeptukhia and maybe superior government of Kolkheti and were authorized with administrative rights [Лордкипанидзе 1990: 21]. This opinion is proved even with tombs of people found around these two countries, having low social status. Such as Mtisdziri and Dablagomi complexes in Vani [Gamkhrelidze 1982: 69-82] and Modinakhe and Itkhvisi complexes in Sairkhe [Makharadze, Tsereteli 2002:59-80. Gagoshidze, Gogiberidze, Makharadze 2006:59-80]. These cemeteries note on the government institute with many stages in Kolkhetian Kingdom and that there was other prioritized centers too, together with Skheptukhia. The harder question is: on what stage of hierarchy were people buried together with main figures in wealthy tombs of Vani and Sairkhe? There are different, contradictory opinions in Georgian historiography around this problem, but there are some conditions proving that co-buried people did not belong to social mass having no rights. Based on their tomb inventory (silver tiaras, silver neck rounds, antique dishes) we can imagine them as from privileged,

LANDMARK MONUMENTS

separated social layer. We think that situation proved in Sairkhe is near to analogue situation of Vani and we think of the reality of the opinion of Kolkhetian aristocrats having women institute created for God's sake. These women were serving the Supreme God by their own will and were even sacrificing themselves to it [Inadze 1986:33-34]. It is interesting to mention that people buried in 2nd room of 5th tomb of Sairkhe were accompanys of the main figure. One of them had a dish in hand. J. Nadiradze mentions that there could be deadly poison in it [Nadiradze 1990: 147]. This little, but attentive moment mentions that maybe it is true and they were sacrificing themselves to the main figure by their own will.

Sairkhe noblemen were handling both secular and theological government and it had hereditary form [Inadze 1986: 33]. So, we have successfully organized social-political hierarchical picture in Kolkheti already in classical period. In V-IV centuries B.C. Sairkhe is the major agricultural center of separated administrative units of Kolkhetian Kingdom. Facts of existence jewelry schools here should be mentioned duly. Before exploring Sairkhe, the only jewelry center in Kolkheti was Vani. Although there are similarities between Sairkhe and Vani jewelry, but there are differences too. We think the main difference of jewelry of this period is the technique of making it. As known, golden things of Vani of V-IV centuries B.C. are characterized with stability of geometrical figures and moving elements appear on them only after Hellenic Era [Gamkhrelidze 1985: 93]. This is common to Sairkhe too, but hangers with moving elements found in 5th tomb, dated by the end of V century B.C., makes us think that appearance of moving elements on jewelry was not the affair common to only Hellenic Era. In the respect, we share opinion of M. Tsereteli, that appearance of moving elements on jewelry is a continuation of tradition of Early Iron period jewelry and

LANDMARK MONUMENTS

thus, appearance of such jewelry should not be attributed to Hellenic Era [Tsereteli 1991: 141]. Of course it is hard to discuss such complicated issue based on two things, but their existence is already suspicious. Maybe, future researches can justify this problem, or deny it.

The fact that there was intensive life in Sairkhe since IV century B.C. till III century B.C is proved by artifacts of Sabaduri hill and Tskarostavi [Makharadze, Tsereteli 2007]. More or less wealthy four tombs of that period are studied in Sairkhe (#1, 4, 6, and 9). The only one can be considered as tomb of leader of governmental unit, the other tombs belong to representatives of aristocrats, who were not involved in governing the country. Thus, we face existence of institute of heritage inside one ancestral. This situation starts from the beginning of V century B.C. (tomb #13) and exists continuously till III century B.C. Given above, Sabaduri hill cemetery represents cemetery of one aristocratic ancestral, where the earliest tomb belongs to V century B.C, and the latest – to III century B.C. [Nadiradze 1990:123-164]. Interesting point is that there is no chronological gap between classic and Hellenic era based on tombs. After creating Kolkhetian Kingdom and establishing Skeptukhia a governor is appointed here, whose ancestors were governing Zemo Imereti till the beginning of Kartli expansion. It seems, that innovations taken place from 2nd part of IV century B.C. does not have influence on upper governing layers of Sairkhe and this ancestral still keeps it's administrative rights. In our opinion, cases of side-by-side existence of tombs of classical and Hellenic Era mentions just on this fact. Spread of Hellenism did not cause important change in social institutes established earlier and because of this in V-III centuries B.C. it is represented in the same period.

Sairkhe founding gave crucial materials about Kolkhetian Kingdom relationships with antique world and Achemenide Iran. There were not

LANDMARK MONUMENTS

found more important import materials in Eastern Kolkhetian diggings, having of such quantity and importance. Based on them we had an opinion that Iranian artifacts found in Sairkhe may be considered as result of military-political and cultural-religious relationships. Iran kings and satrapies were sending precious gifts to Kolkhetian Skeptukhias as a sign of devotedness, and Achemenidian golden and silver high-profile things, found in Sairkhe, are part of these gifts [Bragvadze 2015].

Explorers have been interested in architectural details of antique era found in place Lominauri, there are different and in most cases contradictory opinions about their date [Makharadze 1997: 12-20]. We do not offer readers to discuss these opinions, we just mention that there are found no similar architectural details on any monument of Georgia and in our opinion, they should belong to 2nd phase (III-II centuries B.C) of Sairkhe city.

From II century B.C contacts of Sairkhe country have obviously weakened. It seems that trade way located in Khvirila Valley lost his function too, as a result of this Sairkhe was left aside from big political and economic affairs of that time and from II-I centuries B.C it became ordinary living point of Khvirila Valley. There is truly confirmed late antique - early middle ages archaeological layers in Sairkhe [Bragvadze, Gagoshidze G. 2002: 142-145], but it never reached the strength any more having earlier.

Literature

- Bragvadze Z., Gagoshidze G. 2002; *Sairkhe Livings of Early Middle Ages*. – *Archaeological Magazine*, II, 142-149.
- Bragvadze Z. 2007; *From the Relationships of Archaeological Cultures of Classical Era of Khvirila Valley*. – *Iberia-Kokheti*, 3, 15-19.
- Bragvadze Z. 2015; *Achemenidian Iran and Kolkhetian Kingdom*. “*Iberia-Kolkheti*” #11. Tb.2015
- Gagoshidze I., Gogiberidze N., Makharadze G. 2006: *Cemetery of Itkhvisi*. - *Archaeological Magazine*, IV, 36-59.
- Gamkhrelidze G. 1982; *Old Settlements of Central Kolkheti*. Tbilisi.
- Gamkhrelidze G. 1985; *For the History of Kolkheti While Azo-Farnavaz*, *Series of Ethnography and History of Art*, 3, 79-97.
- Inadze M. 1986; *Temple Centers in Old Kolkheti*. - *Series of History, Archaeology, Ethnography and History of Art*, 4, 29-46.
- Inadze M. *Society of Old Kolkheti*. Tbilisi.
- Makharadze G. 1991: *Stratigraphy of Sabaduri Hill and Main Stages of Sairkhe City*. Preprint. Tbilisi.
- Makharadze G., Lomtadze G. 1996: *Spread of Kolkhetian Culture through Khvirila Valley*, - *Essays of State Art Museum of Georgia*, II 9-39.
- Makharadze G. 1997: *For the date of Sairkhe Capitel*, - *Essays of State Art Museum of Georgia*, III, 12-20.
- Makharadze G., Tsereteli M. 2002: *Tombs from Sachkhere of 2nd Part of I Millenium*, *Archaeological Magazine*, II, 59-80.
- Makharadze G., Tsereteli M. 2007: *Sairkhe*. Tbilisi.
- Nadiradze J. 1990: *Sairkhe – the Oldest City of Georgia*. Tbilisi.
- Tsereteli M. 1991: *Some Issues of Artistic Processing of Jewelry Found in Sairkhe*, - *Series of History, Archaeology, Ethnography and History of Art*, 3, 134-145.
- Брагвадзе З., Церетели М. 1997: *Саирхе - Религиозный Центр Древней Колхиды*.-*Археология*, 4, 128-134. Киев

Лордкипанидзе О.Д. 1989: Наследие Древней Грузии. Тбилиси.

Лордкипанидзе О.Д. 1990: Городище Вани в Общеколхидском Контексте. Причерноморье в VIII-VII вв. до н.э. Тбилиси.

Толордава В. 1990: Культурный Комплекс VIII-VII вв. до н.э. Причерноморье в VIII-VII вв. до н.э. Тбилиси.

Description of Pictures

1. *Stratigraphic cut of Sairkhe Sabaduri Hill*
2. *Monument of Goddess, VIII-VII centuries B.C.*
3. *Tigels. VIII-VII centuries B.C.*
4. *Golden Plate with scene of Lion and Bull Fight. V century B.C.*
5. *Lion and Bull Fight Graphic Painting on Silver Jaw. V century B.C.*
6. *Achemenidian Silver Jar. V century B.C.*
7. *Golden Tiara. V century B.C.*
8. *Golden Necklace with Rams Image. V century B.C.*
9. *Necklace with Bull Head Image. V century B.C.*
10. *Golden Jewelry. V century B.C.*
11. *Golden Bracelet with Rams Heads' Image. IV century B.C.*
12. *Golden Medal with Bull Head Image. IV century B.C.*
13. *Silver Box with Golden Warfighter. V century B.C.*
14. *Golden Medals with Ahuramazda Image. IV century B.C.*
15. *The Antique Bronze Trail. V century B.C.*
16. *Base. VIII century B.C.*
17. *Capitel. III century B.C.*
18. *Crater. V century B.C.*
19. *Crater. V century B.C.*

ცნობისათვის

სათხის მონასტრის წარწერა

ბოლნისიდან 25 კმ-ის მანძილზე, დაბა კაზრეთის სამხრეთით, ტყეში, მთის ძირას არის ეკლესია, რომელსაც სათხის მონასტერს უწოდებენ. ტაძარი დარბაზული ტიპისაა და ერთსაფეხურიან ცოკოლზე დგას.

სათხის მონასტერი X საუკუნის მინურულის ნაგებობაა. მის შესახებ პირველი ცნობა ალექსანდრე ჯამბაკურ-ორბელიანის ჩანაწერებში გვხვდება. ეკლესია რამდენიმე ეპოქის სამშენებლო ფენას შეიცავს, მდიდარია ჩუქურთმებითა და წარწერებით. მასზე შემორჩენილია კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები. ტაძარს შესასვლელი აქვს სამხრეთიდან და დასავლეთიდან, ხოლო სარკმლები აღმოსავლეთიდან, სამხრეთიდან და დასავლეთიდან. მისი სარკმლის ჩარჩოები მოჩუქურთმებულია, საპირეებს მიუყვება ორმაგი გრეხილი თაღოვანი ლილვები, ხოლო არე მათ შიგნით დამუშავებულია სხვადასხვა ორნამენტით. სათხის ეკლესიის სამხრეთის ფასადის აღმოსავლეთ კუთხეში ამოღარულია ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა: “ქრისტე შეინყაღე კვირიკე გალატოზი, ამენ” (გალატოზი - ძეგლის ხუროთმოძღვარი), ამავე ფასადზე, მარ-

ჯვენა სარკმლის ზემოთაც ამოკვეთილია ერთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა: “ქრისტე შეიწყალე ივანე ნიკოლოზის-ძე და შეუნდგნე მას, ამენ.”

ეკლესიას შემოვლებული ჰქონდა გალავანი, რომელიც დღეისთვის შემორჩენილია ფრაგმენტულად.

სათხის მონასტრის აბსიდს ამკობდა კანკელი. კანკელი ამჟამად დაცულია საქართველოს ხელოვნების მუზეუმში. ამ ულამაზესი კანკელის ფრაგმენტები ექვთიმე თაყაიშვილმა XX საუკუნის დასაწყისში ჩამოიტანა თბილისში. კანკელის ზედა ნაწილში ამოკვეთილია ასომთავრული წარწერა. ის მონასტრის შექმნის ისტორიას ინახავს. ზედა მარჯვენა კუთხეში აკლდა ფრაგმენტი, რომელზეც მისი დამზადების თარიღი იყო დატანილი.

ერთი საუკუნის წინ ექვთიმე თაყაიშვილი სათხის მონასტრის კანკელის შესახებ წერდა: „ისეთი შთაბეჭდილება მოახდინა ჩემზე კანკელის ნანგრევებმა, გადავწყვიტე, გადარჩენილი ნაწილები თბილისში ჩამომეტანა. ეს შევძელი მხოლოდ 1900 წელს, დამხმარედ წავიყვანე სათავადაზნაურო გიმნაზიის მოსამსახურე მეტრეველი - მხნე და შეგნებული ადამიანი. ამინდი ცუდი დაგვესწრო, წვიმდა, მაგრამ მაინც შევუდექით მუშაობას. კანკელს მინა სულ შემოვუთხარეთ, მოვაგროვეთ კანკელის ყველა ქვა და მისი წარწერის ცალკეული ნაშთები. ტყეში საურმე გზა არ იყო, კაზრეთამდე ქვები მარხილებით ვათრიეთ, ხოლო შემდეგ თბილისში ურმებით ჩამოვზიდეთ, ყველაფერი უზადოდ ჩამოვიდა თბილისში და წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას გადაეცა, მაგრამ წარწერას ცოტაოდენი აკლია ბოლოში, შესაძლოა, მომავალმა უფრო გულმოდგინე გათხრამ ეს ნატეხებიც გამოაჩინოს”.

2018 წელს საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს მიერ სათხის ეკლესიაში ორგანიზებული სარესტავრაციო სამუშაოების დროს გამოვლინდა სათხის მონასტრის კანკელის დაკარგული ფრაგმენტი.

ხუროთმოძღვრული ძეგლის ეს ნაწილი ძალიან ლამაზია: გამოირჩევა შთამბეჭდავი მხატვრული დეკორით; გადმოცემულია სიუჟეტური სცენა წმინდა გიორგის ჩართულობით. კანკელის ხუთი გაშლილი კამარა ექვს მოჩუქურთმებულ სვეტზეა დაყრდნობილი.

ის ჩვენამდე მოღწეული თითქმის ერთადერთი ძეგლია, რომელიც სრულად გვიქმნის წარმოდგენას მასზე, თუ რა მოყვანილობის იყო მაშინდელი კანკელები.

ახლად მიკვლეული ფრაგმენტის მუზეუმში დაცულ კანკელთან იდენტიფიცირება მოახდინეს ხელოვნებათმცოდნე გიორგი გაგოშიძემ, ისტორიკოსებმა თეიმურაზ ჯოჯუამ და თამაზ გოგოლაძემ.

კანკელის ახალამოჩენილ ფრაგმენტზე იკითხება შემდეგი ტექსტი: “[ქ](რონი)კ(ო)ნი იყო ტყა (1171 წ.)” (ტექსტი წაიკითხა თა-

მაზ გოგოლაძემ, მასში მითითებული თარიღი დააზუსტა თემურ ჯოჯუამ).

ფრაგმენტი ზუსტ ქორონიკონს (1171 წ.), შეიცავს და სრულიად ცვლის ამ დრომდე არსებულ ისტორიულ ფაქტებს. ის საბოლოოდ აზუსტებს ქვემო ქართლის ეკლესიებისა თუ მათი კანკელების მთელი ჯგუფის ქრონოლოგიას და გვაუწყებს, რომ ამ ეკლესიათა წარწერებში მოხსენიებული მეფე გიორგი, რომელიც გაიგივებული იყო მეფე გიორგი ლაშასთან, სინამდვილეში მეფე გიორგი III ყოფილა.

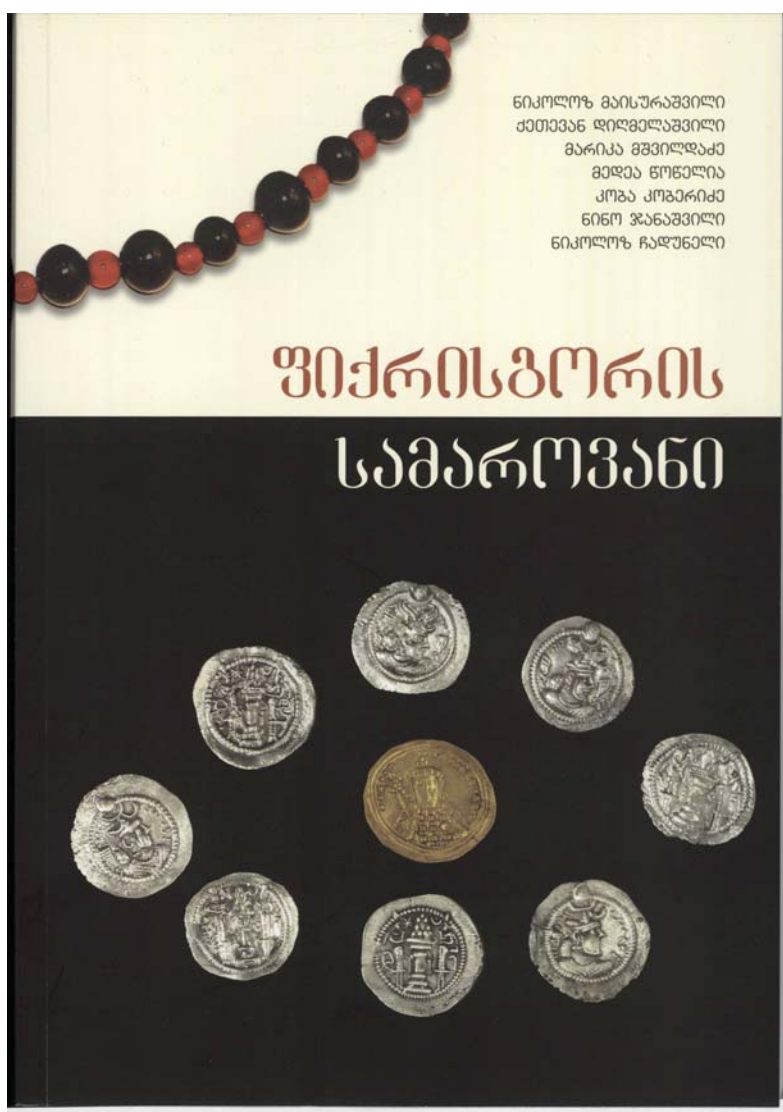
ამავე, 2018 წელს, სათხის მონასტრის ჩრდილოეთი ეკვდერის იატაკის შუა ნაწილში არქეოლოგებმა *in situ* მდგომარეობაში დააფიქსირეს მოზრდილი საფლავის ქვის ფრაგმენტები, რომელზეც ასომთავრული ეპიტაფიაა (XIII ს.) ამოკვეთილი.

წარწერა გვამცნობს, რომ აქ დაკრძალული ყოფილა ვინმე “...კ(ა)ლონ(ა)პეტრ(ი)ს ძე...”.

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს კვლევის სამსახურის უფროსი, დოქტორი გიორგი გაგოშიძე აღნიშნავს, რომ მსგავსი გვარსახელი იკითხება დმანისის ეკლესიის დასავლეთი კარიბჭის საქტიტორო წარწერაში (XIII სს.), სადაც იხსენიება ეპისკოპოსი თევდოსი კალონაპეტის ძე (იხ. დ.ბერძენიშვილის ნაშრომი) და ჰნევანქის (ჩრდ. სომხეთი) მონასტრის სამაროვანზე არსებულ საფლავის ორ ქვაზე: მამა იოსებ კალონაპის ძე და მამა კვირილე კალონაპის ძე (XIII-XIV სს.) (იხ. თ. ჯოჯუა, გ. გაგოშიძე).

როგორც ჩანს, XIII ს-ში სათხის მონასტერი ამ საგვარეულოს (?) კუთვნილება იყო.

განსხვავებული მოსაზრებები,
იდეები,
წინადადებები,
რეცენზიები

ფიქრის გორის სამაროვანი

ზურაბ ბრაგვაძე
ისტორიის დოქტორი, პროფესორი

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო აგრძელებს არქეოლოგიური ლიტერატურის პუბლიკაციების დამკვიდრებულ ტრადიციას და ამჯერად მკითხველს სთავაზობს ახალ მონოგრაფიას - “ფიქრის გორის სამაროვანი” (ავტორები: ნიკოლოზ მაისურაშვილი, ქეთევან დილმელაშვილი, მარიაკა მშვილდაძე, მედეა წონელია, კობა კობერიძე, ნინო ჯანაშვილი, ნიკოლოზ ჩადუნელი).

აღნიშნულ არქეოლოგიურ ძეგლზე დიდი მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ჯერ კიდევ 1975 წელს ჩაატარა სამუშაოები და შეინახა 12 სამარხი. 2014 წელს აქ ახალმშენებლობასთან დაკავშირებით არქეოლოგიური განახლდა სამუშაოები და დასრულდა 2016 წლის გაზაფხულზე. სულ აღმოჩენილია 175 სამარხი. სწორედ აღნიშნული კომპლექსების მეცნიერულ კვლევას ეძღვნება წარმოდგენილი პუბლიკაცია. მასში 2014 და 2016 წლებში შესწავლილი სამარხების გარდა წარმოდგენილია 1975 წელს გამოვლენილი სამარხებიც, რაც მკითხველს საშუალებას აძლევს კომპლექსურად აღიქვას არქეოლოგიური ობიექტი.

მონოგრაფია შედგება რამდენიმე თავისგან: სამარხთა აღწერილობა, ძეგლის ანალიზი, ფიქრის გორის

სამაროვნის გლიპტიკური ძეგლები, სამაროვანზე მოპოვებული სასანური მონეტების განძი. მონოგრაფიას ერთვის ინგლისურენოვანი რეზიუმე, გამოყენებული ლიტერატურის სია, ტაბულების აღწერილობა და ტაბულები.

ფიქრის გორის სამაროვანზე დაფიქსირებულია 152 ქვის სამარხი, 17 ორმოსამარხი, ერთი აკლდამა, კომბინირებული სამარხი, 2 თიხაფილიანი სამარხი და ორიც სამარხის ნაშთი. პუბლიკაციაში დანვრილებითაა განხილული და გაანალიზებული სამარხთა თითოეული ტიპი. გამოყოფილია ინდივიდუალური, ნყვილადი და მეორადად გამოყენებული კომპლექსები. აღწერილია სამარხთა აღნაგობა და მიცვალებულთა დაკრძალვის პოზა.

ინვენტარის მრავალფეროვნება საშუალებას იძლევა არტეფაქტები დალაგდეს ტიპოლოგიურად და მათ შორის გამოიყოს ცალკეული ჯგუფები და ქვეტიპები. სამარხეული კომპლექსებისა და არქეოლოგიური მასალის დეტალური შესწავლა ავტორებს სამაროვნის ფუნქციონირების ქვედა და ზედა ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენის, ცალკეული ქრონოლოგიური ჯგუფების გამოყოფისა და თითოეული სამარხის კონკრეტული დათარიღებს საშუალებას აძლევს. სამარხთა დათარიღება ეჭვს არ იწვევს და ზუსტად თავსდება შემოთავაზებულ ქრონოლოგიურ ჩარჩოში. კომპლექსების აბსოლუტური უმრავლესობა კარგად თარიღდება IV-VII საუკუნეებით, თუმცა, X-XI და XIX საუკუნეებშიც ფიქსირდება ადრეული შუა საუკუნეების სამარხების მეორედ (და ერთ შემთხვევაში მესამედ) გამოყენების ფაქტები.

საკმაოდ დამაჯერებელია მსჯელობა გლიპტიკური არტეფაქტებისა და სასანური მონეტების შესახებ. რა თქმა უნდა, მხოლოდ მისასაღმებელია ის ფაქტი, რომ ცალკეული გლიპტიკური ძეგლებისა და სასანური მონეტების გამოჩენის შესაძლებლობა ახსნილია ისტორიული მოვლენების რეკონსტრუქციის საფუძველზე - ადრეული შუა საუკუნეების მცხეთასა და ზოგადად, საქართველოში.

მონოგრაფიას ახლავს 79 ტაბულა. მათ შორის გვხვდება, როგორც სამარხთა და არქეოლოგიური მასალის ფერადი ფოტოები ისე, გრაფიკული ნახაზები. აღსანიშნავია, რომ ყველა ტაბულა შესრულებულია მაღალი ხარისხით და სრულად აკმაყოფილებს არქეოლოგიური პუბლიკაციების სტანდარტებს.

მონოგრაფიის სამეცნიერო დონე და სიღრმე გვაძლევს თამამი განაცხადის საფუძველს მასზე, რომ “ფიქრის გორის სამაროვნის” გამოცემით კიდევ უფრო გამდიდრდა ჩვენი ცოდნა ადრეული შუა საუკუნეების საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის შესახებ.

საქართველოს ღვანღმოსილი არქეოლოგები

მალხაზ ბარამიძე

ღვანღმოსილი არქეოლოგი შუა ბრინჯაოს, გვიან ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანის აღიარებული მკვლევარი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი მალხაზ ბარამიძე დაიბადა თბილისში, 1935 წლის 18 მარტს, ექიმისა და პედაგოგის ოჯახში.

1953 წელს დაამთავრა სკოლა, ხოლო 1958 წელს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტი.

მალხაზ ბარამიძე ჯერ კიდევ სტუდენტობის პერიოდში დაინტერესდა არქეოლოგიით და ეს მეცნიერება თავის პროფესიად აირჩია. უკვე სტუდენტობის დროს მონაწილეობდა უნივერსიტეტის არქეოლოგიის კათედრის მიერ მოწყობილ ექსპედიციებში და სხვადასხვა კონფერენციაზე კითხულობდა მოხსენებებს.

საქართველოს ღვაწლმოსილი არქეოლოგები

1960 წელს მალხაზ ბარამიძემ ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში დაიწყო მუშაობა. 1961 წლიდან მონაწილეობდა რაჭის ექსპედიციებში (ხელმძღვ. გერმანე გობეჯიშვილი) და ხელმძღვანელობდა სამთამადნო გამოწამოშვების გათხრებს (ჩვემო, ჭყორნალიანი, ქვაცხიხურა და სხვ მალაროები).

მალხაზ ბარამიძე თხრიდა და შეისწავლიდა ბრილის სამაროვანს. მოგვიანებით დაინტერესდა გვიან ბრინჯაო-ადრე რკინის ხანის არქეოლოგიით.

1866 წელს დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია. 1966-1968 წწ. ხელმძღვანელობდა სადაზვერვო არქეოლოგიურ ექსპედიციებს სამეგრელოში. 1971-1975 წწ. მალხაზ ბარამიძე კოლხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელის (თ. მიქელაძის) მოადგილე იყო. მან ამ რეგიონში - ჭალადიღში, ნიგვიანსა და პალურში მრავალი საინტერესო ძეგლი გათხარა. მონაწილეობდა 30-ზე მეტი არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობაში.

1976 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიამ ჩამოაყალიბა აფხაზეთის არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელიც არქეოლო-

საქართველოს ღვაწლმოსილი არქეოლოგები

გიურ სამუშაოებს აწარმოებდა აფხაზეთის მთელ ტერიტორიაზე. აფხაზეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელად დაინიშნა მალხაზ ბარამიძე და იყო მისი უცვლელი ხელმძღვანელი 1991 წლამდე. ექსპედიციის მიზანი ახალმშენებლობის ზონებში არქეოლოგიური სიძველეების აღმოჩენა, გადარჩენა და შესწავლა გახლდათ. მალხაზ ბარამიძეს 15 წლის განმავლობაში მიკვლეული და შესწავლილი აქვს 200-მდე სრულიად ახალი ძეგლი აფხაზეთში: ნასახლარები, სამაროვნები, ლითონის წარმოების ნაშთები, საკულტო ობიექტები და სხვ. მან ეს ძეგლები აღნუსხა, მეცნიერულად შეისწავლა, ინტერპრეტირებით გააანალიზა სიღრმისეულად და დაათარილა.

1998 წელს დაიცვა სადოქტორო დისერტაცია თემაზე “აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთის ძვ.წ. III-I ათასწლეულების ძირითადი პრობლემები”, ამის შემდეგ მისი ინტერესის სფერო

მთლიანად ფოკუსირებული გახდა აფხაზეთის ბრინჯაოსა და რკინის ხანის ძეგლების შესწავლაზე, რასაც 4 მონოგრაფია და უამრავი სტატია მიუძღვნა.

საქართველოს ღვინის მისილი არქეოლოგები

2003-2006 წწ. მალხაზ ბარამიძე ხელმძღვანელობდა ბაქო-თბილის-ჯეიჰანის მილსადენის ექსპედიციას სამცხე-ჯავახეთში, სადაც აღმოაჩინა და შეისწავლა ორი მნიშვნელოვანი ნასახლარი: ორჭოსანი და ჭობარეთი და ერთი ადრეანტიკური სამაროვანი. 2009 წლიდან იყო პროექტ “აფხაზეთი - ჩვენი სამშობლოს” ავტორთა სამეცნიერო სათათბიროს წევრი.

პროფესორ ბარამიძის მეცნიერული მემკვიდრეობა მოიცავს 250-მდე ნაშრომს, მათ შორის ოთხ მონოგრაფიას, რომლებიც თარგმნილია და გამოქვეყნებულია საფრანგეთში, გერმანიაში, თურქეთში, რუსეთში.

მალხაზ ბარამიძეს გამოქვეყნებული აქვს შრომები: აფხაზეთის უძველესი მატერიალური კულტურა (თანაავტორი) // ტ. 2. მერხეულის სამაროვანი, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობა „აფხაზეთი“ (ატლასი), საქართველოს ისტორიის ნარკვევები „აფხაზეთი“, წინარეანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები თაამედროვე აფხაზეთის ტერიტორიაზე (სამ ენაზე, ავტორია არქეოლოგიური ნაწილის). აფხაზეთის უძველესი მატერიალური კულტურა 2013 თბილის ხელმძღვანელი (ავტორი და რედაქტორი), ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთი ძვ.წ. II-I ათასწლეულთა შუა ხანებში 2018 წ. და სხვ.

მეცნიერი, იმავდროულად, საზოგადო მოღვაწეც გახლდათ. ის იყო აფხაზეთის ავტონომიური რესპუბლიკის უმაღლესი საბჭოს დეპუტატი. მალხაზ ბარამიძეს, როგორც მეცნიერსა და პიროვნებას დიდად აფასებდა აფხაზეთის საზოგადოებაც, რაზეც ყველაზე ნათლად მეტყველებს ნეკროლოგი, რომელიც აფხაზეთის უმაღლესმა საბჭომ მალხაზ ბარამიძეს მიუძღვნა.

საქართველოს ღვანლობისილი არქეოლოგები

ამონარიდი ნეკროლო- ბიდან:

„აფხაზეთის საზოგადოება ღრმა პატივისცემითა და მადლიერების გრძნობით ემშვიდობება მალხაზ ბარამიძეს ფასდაუდებელი, პატრიოტული და მამულიშვილური მოღვაწეობისთვის აფხაზეთში, საქართველოს ძირძველი კუთხის, აფხაზეთის მიმართ გამოჩენილი განსაკუთრებული სიყვარულის შედეგია აფხაზეთის საზოგადოებაში მოპოვებული უდიდესი ავტორიტეტი და პატივისცემა, რომლითაც ის სარგებლობდა მთელი სიცოცხლის განმავლობაში. პროფესორი მალხაზ ბარამიძე, როგორც ჭეშმარიტი მამულიშვილი და პატრიოტი, აფხაზეთში საომარი მოქმედებების პერიოდში აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდა თბილისის აეროპორტის შტაბის მუშაობაში, სოხუმში სურსათისა

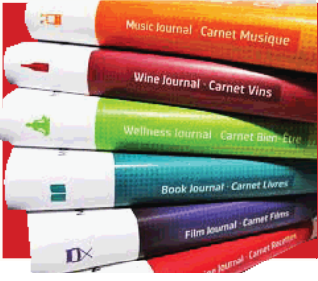

საქართველოს ღვანღობისილი არქეოლოგები

და მოხალისეების გაგზავნაში, საომარი მოქმედებების ზონაში დაჭრილებისა და ლტოლვილების ევაკუაციის საქმეში.

მალხაზ ბარამიძე აფხაზეთის საზოგადოების, მისი კოლეგების რმესსიერებაში დარჩება, როგორც უმაღლესი რანგის მეცნიერი, ჭემმარიტი პატრიოტი მამულიშვილი, საზოგადო მოღვაწე, თავმდაბალი და მაღალი მოქალაქეობრივი პოზიციის მქონე პიროვნება.

მისი ნამოღვაწარი, მეცნიერული ნაშრომები ფასდაუდებელ გზამკვლევადა მოემსახურება საქართველოს ძირძველი კუთხის - აფხაზეთის უძველესი ისტორიის შემსწავლელ მეცნიერთა და არქეოლოგთა არაერთ თაობას”.

ს ტ უ დ ე ნ ტ უ რ ი ბ ვ ე რ დ ი

“ონლაინ არქეოლოგიის” მე-14 ნომრის სტუდენტური გვერდის წამყვანი ნინო თავართქილაძე გახლავთ. ნინოს “ონლაინ არქეოლოგიის” მკითხველი უკვე იცნობს სტატიით „ქვემო ქართლის სამარხების მორფოლოგიური ანალიზი ძვ.წ. VI- VI-III სს-ში“. მაინც შევახსენებთ ჩვენს მკითხველს ახალგაზრდა არქეოლოგის უკვე საკმაოდ მდიდარ ბიოგრაფიას:

ნინომ 2017 წელს უმაღლესი შეფასებით დაამთავრა ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მაგისტრატურა, ჩააბარა დოქტორანტურაში (თსუ) და მუშაობს თბილისის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტში. არქეოლოგია მას ბავშვობიდან აინტერესებდა. 2006 წელს დმანისის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში მიიღო მონაწილეობა. თურმე, რეალობამ მოლოდინს გადააჭარბა, არქეოლოგიური საქმიანობა იმდენად მოეწონა, რომ მას შემდეგ სულ ოცნებობდა

და კიდევ ერთხელ დაეჭირა ხელში “ფუნჯი“ და თსუ-ს საბაკალავრო მიმართულებად არქეოლოგია აირჩია. ნინო პირველი კურსიდან ინტენსიურად ჩაერთო ექსპედიციებში (ხელმძღვ. პროფ. ვახტანგ ლიჩელი). პირველ კურსზე დვანში, კაზრეთსა და ხოვლე გორაზე მუშაობდა. 2014 წლიდან გრაკლიანი გორის არქეოლოგიურ ექსპედიციაშია, პარალელურად მუშაობს დმანისში. ნამყოფია თბილისის თრელიგორების ექსპედიციებში, მონაწილეობდა ზიარის არქეო-

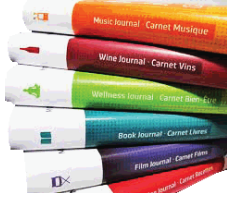
ლოგიურ ექსპედიციაში. სტაჟირებას გადიოდა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმსა და საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულ სააგენტოში.

2017-2018 წწ. სწავლობდა სასამართლო არქეოლოგიისა და ანთროპოლოგიის სკოლაში (სამხრეთ აფრიკა - სექტემბერი 2017); 2017-2018 წწ. ერასმუს პლუსის გაცვლითი პროგრამით იმყოფებოდა კაკფოსკარის უნივერსიტეტში (ვენეცია). 2018 წლის მაისიდან მუშაობს წითელი ჯვრის მიწვეულ ექსპერტად.

ნინო კმაყოფილია იმით, რომ თითქმის ყველა პერიოდზე უმუშავია და ამიტომ არჩევნის გაკეთება გაუადვილდა. მისი ინტერესის სფერო ანტიკური პერიოდია. დაინტერესებულია ფიზიკური ანთროპოლოგიითაც.

ამჟამად, გთავაზობთ ნინო თავართქილაძის ნააზრევს ადრეული შუა საუკუნეების თავის ქალების წარმომავლობასთან დაკავშირებით სამთავროს სამაროვნის არქეოლოგიური მასალის მონაცემების მიხედვით.

სამთავროს სამართვანზე აღმოჩენილი ხელოვნურად დეფორმირებული ადრეული შუა საუკუნეების თავის ქალების წარმომავლობა და ისტორიული მნიშვნელობა

ნინო თავართქილაძე

თავის ქალას ხელოვნური დეფორმაცია სხეულის მოდიფიკაციის ერთ-ერთი სახეობაა, ისე როგორც ტატუ, პირსინგი, სკარიფიკაცია და სხვ. ის თავის ქალის ხელოვნური დეფორმაციის მსგავსად გავრცელებულია მსოფლიოს თითქმის ყველა კულტურაში. თავის ქალის ხელოვნური დეფორმაცია სხეულის ცვლილების სწორედ ის მაგალითია, რომელიც წარუშლელ კვალს ტოვებს ადამიანის ჩონჩხზე. მას ვხვდებით, როგორც თანამედროვე ისე, უძველეს კულტურებში.

ხელოვნური დეფორმაციის ჩვეულების პრაქტიკა გავრცელებულია გეოგრაფიულად და ქრონოლოგიურად დაშორებულ მრავალ კულტურაში. ყველაზე ადრეული დეფორმაციები ცნობილია ქ.ნ. X-IX ათასწლეულში შანიდარის გამოქვაბულიდან (ერაყი) და წინააზიის ზოგიერთი ნეოლითური კულტურიდან.

თავის ქალის ხელოვნური დეფორმაციის პრაქტიკა ერთ-ერთი ყველაზე საგულდაგულოდ შესასწავლი საკითხია დღესაც. მისი ადრეული კვლევები მე-19 საუკუნეში დაიწყო. ამ პერიოდში ყურადღებას ამახვილებდნენ ტიპოლოგიის განვითარებასა და კლასიფიკაციაზე. პირველი წერილობითი წყარო თავის ქალას დეფორმაციის შესახებ ჰიპოკრატეს ეკუთვნის, რომელიც მაკროცეფალების გრძელთავიან ტომს მოიხსენიებს. ჰიპოკრატე და სტრაბონი გვამცნობენ, რომ ხალხები რომლებიც ცხოვრობდა აზოვის პირა სტეპებსა და კასპიის ზღვის მიმდებარედ იყენებდნენ ხელოვნური დეფორმაციის პრაქტიკას. თუმცა, ყველაზე მეტად საინტერესოა მიზეზი, თუ რატომ

გაუჩინდათ სურვილი ადამიანებს შეეცვალათ თავის ქალას ფორმა. მეცნიერთა უმეტესობა თვლის რომ განსხვავებული თავის ქალის ფორმით ისინი გამოირჩეოდნენ სხვა საზოგადოებისგან, შესაძლოა წარმოადგენდნენ მაღალ სოციალურ სტატუსს, მეცნიერთა ნაწილი კი მიიჩნევს, რომ მას უბრალოდ ესთეტიკური ფუნქცია ჰქონდა, ზოგიერთი კი უკავშირებს რელიგიას.

განიჩვევა დეფორმაციის რამდენიმე ტიპი: ხელოვნური, სიკვდილის შემდგომი და პათოლოგიური დეფორმაციები. მედნიკოვ-ნა [Медникова 2006] თავის ქალის ხელოვნურ დეფორმაციას ყოფს სიკვდილამდელ და სიკვდილის შემდგომ დეფორმაციებად. სიკვდილის შემდგომი გულისხმობს დაკრძალვის წესების სხვადასხვა ფორმას (კერძოდ, კრემაცია, მეორადი დაკრძალვა, მუმიფიკაცია და სხვ.). სიცოცხლის დროინდელი მანიპულაციების ტრადიცია ადამიანის სხეულზე უფრო ფართოა: ტრეპანაცია, სკალპირება, რიტუალური ამპუტაცია, თავის დეფორმაცია.

ხელოვნურ დეფორმაციებს იწვევს ბავშვის თავზე ადრეულ ასაკში სხვადასხვა ნახვევის, რგოლისა და ბრტყელი საგნების დიდი ხნით დატოვება. ნახვევის ადგილის მიხედვით ქალა განსხვავებულ ფორმას იღებს. განარჩევენ ცირკულარულ დეფორმაციას, როდესაც ნახვევს თავის გარშემო ათავსებენ და შედეგად იღებენ თავის ქალის ზემოთ და უკან აწეულ ფორმას. ამ ფორმის უფრო გამოსაკვეთად ხშირად ბავშვებს შუბლსა და კეფაზე დაფებს აკრავდნენ, რაც შუბლისა და კეფის შებრტყელებას იწვევდა. პერუს მოსახლეობაში ნახვევს ადებდნენ როგორც თავის გარშემო, ისე საგიტალური ხაზის გასწვრივ და თავი გვერდიდან ორად გამო-ბურცულ ფორმას იღებდა.

ე. ჟიროვის მიერ შემოთავაზებული მეთოდი (1940) განიხილავს მორფოლოგიურ ნაირსახეობებს, რომლებიც განპირობებულია განზრახ ან არაგანზრახ დეფორმირებით. თავის გარეკვეულ უბნებზე ზეწოლის მიხედვით მან გამოყო 4 ტიპის დეფორმაცია:

1. კეფის (Occipitale); 2. შუბლ-კეფის (Fronto-occipital); 3. თხემის (Parietale); 4. ცირკულარული ანუ რკალისებრი (Circular) (ტაბ.3).

მასალა, რომელიც ჩვენი კვლევის საფუძველია მოპოვებულია ქართველი ანთროპოლოგების რამდენიმე თაობის მიერ და დაცულია ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ანთროპოლოგიის მუზეუმში. საქართველოს მთელი ტერიტორიიდან საკვლევი პერიოდის მასალა წარმოდგენილია ადრეული შუა საუკუნეების 579 თავის ქალით (ცხრ.1).

მარტინ N	ნიშნები	კაცები			ქალები		
		N	X	Xmin-Xmax	N	X	Xmin-Xmax
1	g-op	12	172,8	153,0-185,0	11	155,5	153,0-183,0
1b	on-op	15	167,0	147,0-180,0	14	119,0	143,0-180,0
1c	m-op	11	159,8	147,0-177,0	13	159,3	148,0-171,0
1d	n-op	5	173,0	157,0-184,0	9	168,5	151,0-182,0
2	g-i	10	169,7	151,0-183,0	12	166,9	106,0-182,0
3	g-l	10	175,3	154,0-185,0	17	106,6	91,0-118,0
8	eu-eu	17	130,7	127,0-142,0	23	129,4	118,0-140,0
11	au-au	13	115,8	104,0-124,0	19	104,1	99,5-134,0
20	po-b	9	124,4	93,0-137,0	14	109,2	111,3-142,0
9	ft-ft	16	93,2	85,0-102,0	16	93,2	83,0-101,0
30	b-l	15	112,3	101,0-127,0	17	106,6	91,0-118,0
12	ast-ast	13	104,8	94,0-108,0	18	95,3	93,5-117,0

მამაკაცების თავის ქალების რაოდენობა ჭარბოს ქალებისას, ხოლო ბავშვების მცირეა. ეს სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ ბავშვთა სიკვდილიანობა ამ პერიოდში დაბალი ან იშვიათობა იყო. ხშირად ბავშვთა მცირე რაოდენობას სამარხებში, მათი ადრე დაკრძალულ

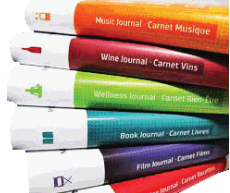

მიცვალებულებს ზემოდან დაკრძალვით ხსნიან. ხანგრძლივი დროით მინდვრის საძოვრად გამოყენება და მიწის ეროზია იწვევს ბავშვთა ჩონჩხის განადგურებას ან ძალიან ცუდ დაცულობას, რის გამოც ადრე ბავშვთა ჩონჩხს ხშირად სამარხშივე ტოვებდნენ.

ანთროპოლოგიური მუზეუმის კოლექციაში დაცული ამ პერიოდის სამთავროს სამაროვნის მასალა (რომელზეც სქესისა და ასაკის განსაზღვრა შესაძლებელია) წარმოდგენილია 117 ინდივიდით, მათ შორის 39 ინდივიდს ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალა აღენიშნება (ცხრ. 2, ცხრ. 3). დეფორმირებული ინდივიდების რაოდენობა სამთავროს სამაროვანზე ჩვენთან დაცული მასალის მიხედვით 33,3 % შეადგენს.

ცხრ. 2. საქართველოში მოპოვებული კრანოლოგიური მასალის განაწილება სქესისა და ასაკის მიხედვით (%)

	ადრეული შუა საუკუნეები					
	კაცი		ქალი,		სულ	
	n - 367	%	n - 212	%	n - 579	%
0-15	–		5	2,4	5	0,9
15-19	6	1,6	15	7,1	21	3,6
20-25	11	3,0	23	10,8	34	5,9
25-30	22	6,0	24	11,3	46	7,6
30-35	36	9,8	22	10,4	58	10,0
35-40	58	15,8	27	12,7	85	14,6
40-45	56	15,3	28	13,2	84	15,0
45-50	42	11,4	21	9,9	63	10,8
50-55	42	11,4	20	9,4	62	10,7
55-60	31	8,4	9	4,3	40	6,9
60-65	37	10,1	10	4,7	47	8,1
65-70	18	5,0	5	2,4	23	4,0
70≥	8	2,2	3	1,4	11	1,9
სულ	367	100,0	212	100,0	579	100,0
საშუალო ასაკი	45,8		39,6		42,7	

ცხრ. 3. სამთავროს სამაროვანზე მოპოვებული დეფორმირებული თავის ქალების განაწილება სქესისა და ასაკის მიხედვით (%)

	ადრეული შუა საუკუნეები					
	კაცი		ქალი		სულ	
	n -18	%	n - 21	%	n -39	%
0-14			–		-	
15-19			1	4,8	1	2,6
20-25	-		3	14,2	3	7,7
25-30	2	11,1	4	19,0	6	15,3
30-35	5	27,8	2	9,5	7	17,9
35-40	3	16,6	1	4,8	4	10,3
40-45	1	5,6	3	14,2	4	10,3
45-50	1	5,6	1	4,8	2	5,1
50-55	2	11,1	3	14,2	5	12,8
55-60						
60-65	3	16,6	2	9,5	5	12,8
65-70	1	5,6	1	4,8	2	5,1
70≥						
სულ	18	100,0	21	99,8	38	99,9
საშუალო ასაკი		43,6		39,1		41,3

საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული კრანოლოგიური მასალის მიხედვით, ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალები გვხვდება გვიანი ბრინჯაო-ადრერკინის ხანიდან. ადრე ანტიკურ ხანაში სულ აღმოჩენილია 15 ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალა, რომელთაგან 5 ქალია, 10 მამაკაცი. ელინისტურ პერიოდში გვხვდება 10 ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალა, მათ შორის 6 ქალია, 4 მამაკაცი. გვიან ანტიკურში კი 32 ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალაა აღმოჩენილი - 12 ქალი, 18 მამაკაცი, 1 ბავშვი, 1 კი სქესი არ განისაზღვრება. ზოგადად, განათხარი მასალის მიხედვით ანტიკურ პერიოდში მთლიანობაში მოგვეპოვება 57 ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალა, რომლებიც წარმოდგენილია სხვადასხვა ძეგლიდან.

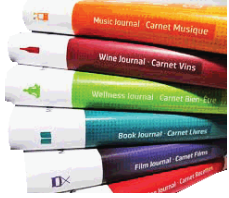

ადრე შუა საუკუნეების საქართველოს სხვადასხვა ძეგლიდან წარმოდგენილია 579 თავის ქალა, აქედან 126 არის დეფორმირებული, რაც იმას ნიშნავს, რომ დეფორმირებულთა რაოდენობა 21,7% შეადგენს. ხოლო სამთავროს სამაროვნიდან წარმოდგენილია სულ 132 თავის ქალა და აქედან დეფორმირებულია 43, რაც შეადგენს საერთო რაოდენობის 32,5%-ს.

ანთროპოლოგიის ლაბორატორიაში დაცული კრანოლოგიური მასალის მიხედვით ადრე შუა საუკუნეების სამთავროს სამაროვანზე სულ გათხრილია 100 სამარხი. გამოვლინდა სამარხის 4 ტიპი: ორმოსამარხი, ქვასამარხი, ქვაყუთი და თიხის ფილასამარხი. ორმოსამარხები ჭარბობს. გვხდება როგორც ინდივიდუალური ისე, კოლექტიური სამარხები, თუმცა, გათხრილ სამარხთა უმრავლესობა ინდივიდუალური სამარხებია. დაკრძალვა ყველგან ქრისტიანული წესით აღინიშნება.

ჩვენს მასალაში წარმოდგენილი 100 სამარხიდან: 38 ორმოსამარხია, მათ შორის 3 კოლექტიური (№№ 432, 2, 38); 19 ქვასამარხი, სადაც 5 კოლექტიურია (№№8, 13, 122, 292, 298); 17 ქვაყუთი, რომელთაგან მხოლოდ ერთია კოლექტიური; 3 ქვის ფილასამარხში 2 სამარხი კოლექტიურია. ასევე კოლექტიური სამარხებია №7 და №192, თუმცა, ამ სამარხთა ტიპი არ არის აღნიშნული, არც კატალოგში და არც კრანოლოგიური ნიშნების ინდივიდუალური განაზომების ბლანკებში. რაც შეეხება მასალის განაწილებას სქესისა და ასაკის მიხედვით, სამარხთა უმრავლესობაში იყვნენ დაკრძალული მამაკაცები (73), ქალების რაოდენობა - 52, ბავშვთა მხოლოდ 6. მამაკაცთა ასაკი მერყეობს 18-დან 70 წლამდე, ხოლო ქალების - 14-დან 70 წლამდე, ბავშვთა ასაკი და სქესი არ არის განსაზღვრული. ქალებისა და მამაკაცების სიცოცხლის საშუალო ხანგრძლივობა, სათანადოდ 36,1 წელს შეადგენს. როგორც უკვე აღინიშნა სამთავროს სამაროვანზე გვხდება 42 ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალა შემდეგ სამარხებში: №№ 7, 8, 12, 13, 47, 172, 187, 196, 202, 204, 268, 273, 290, 292, 298, 303, 432, 440,

514, 557, 565, 566, 767, 878, 886, საიდანაც 18 (ცხრ. 6) მამაკაცს ეკუთვნის, 22 (ცხრ. 5) ქალბატონს, ხოლო ერთი ბავშვს, დანარჩენთა სქესი არ არის განსაზღვრული.

ცხრ. 5

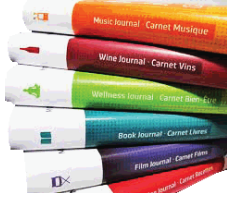
თავის ქალას N	სქესი	ასაკი	სამარხის N	გათხრის წელი	სამარხის ტიპი	დეფ/ნორ	პერიოდი
1503	F	50-55	8	1976	ქვასამარხი	დეფ	IV-V
1593	F	25-30	180	1976	ქვაყუთი	დეფ	IV-V
1594	F	60-65	229	1976	ქვასამარხი	დეფ	IV-V
1603	F	30-35	7	1976		დეფ	IV-V
1613	F	25-30	12	1976	თიხის ფილასამარხი	დეფ	IV-V
1620	F	40-45	2	1976	თიხის ფილასამარხი	დეფ	IV-V
1627	F	20-25	202			დეფ	
1632	F	17-18	204			დეფ	
1635	F		114			დეფ	
1638	F	20-25	187		ქვაყუთი	დეფ	IV-V
1644	F	25-30	209			დეფ	
1649	F	25-30	172			დეფ	
1654	F	35-40	196			დეფ	
1655	F		197			დეფ	
1877	F	30-35	432	1978	ორმოსამარხი	დეფ	
1879	F	40-45	440	1978	ორმოსამარხი	დეფ	
1880	F	40-45	303	1978	ორმოსამარხი	დეფ	
1880a	F	60-65	268	1978		დეფ	
1882	F	50-55	298	1978	ქვასამარხი	დეფ	
1972	F	50-55	557	1979	ორმოსამარხი	დეფ	IV-VI
2175	F	65-70	767	1984	ორმოსამარხი	დეფ	
2224	F	20-25	886	1986	ქვაყუთი	დეფ	V-VI-II

ცხრ. 6

თავის ქალას N	სქესი	ასაკი	სამარხის N	გათხრის წელი	სამარხის ტიპი	დეფ/ნორ	პერიოდი
232	M	40-45	754			დეფ	V-VIII
1614	M	45-50	13		ქვასამარხი	დეფ	IV-V
1621	M	35-40	46		ორმოსამარხი	დეფ	IV-V
1628	M	35-40	83		ქვაყუთი	დეფ	IV-V
1629	M	50-55	29		ორმოსამარხი	დეფ	IV-V
1643	M	65-70	92		ორმოსამარხი	დეფ	IV-V
1646	M	25-30	111		ორმოსამარხი	დეფ	IV-V
1648	M	35-40	47		ორმოსამარხი	დეფ	IV-V
1653	M	30-35	92		ორმოსამარხი	დეფ	IV-V
1656	M	30-35	27		ორმოსამარხი	დეფ	IV-V
1794	M	60-65	292	1977	ქვასამარხი	დეფ	VI-VIII
1876	M	30-35	432	1978	ორმოსამარხი	დეფ	
1885	M	60-65	273	1978	ქვასამარხი	დეფ	
1889	M	30-35	290	1978	ქვაყუთი	დეფ	
1961'	M	25-30	566	1979	ორმოსამარხი	დეფ	
1962	M	30-35	565	1979	ორმოსამარხი	დეფ	III-IV
1964	M	50-55	514	1979	ორმოსამარხი	დეფ	
2174	M	60-65	878	1985	ქვასამარხი	დეფ	

დეფორმანტთა ასაკი მერყეობს 17-დან 70 წლამდე. 3 თიხის ფილასამარხიდან მხოლოდ ერთში გვხვდება დეფორმირებული თავის ქალა (სამარხი N12); ორმოსამარხი - 10 (47, 432, 440, 303, 566, 565, 514, 557, 767) დეფორმირებული თავის ქალითაა წარმოდგენილი, ქვასამარხი - 6 (8, 13, 292, 298, 273, 878), ქვაყუთი - 3 (187, 290, 886),

ხოლო დანარჩენი - 6 (7, 202, 204, 172, 196, 268) სამარხის ტიპი უცნობია. აქედან გამომდინარე, დეფორმანტთა შემცველი ყველაზე დიდი რაოდენობა ორმოსამარხებს უკავია (37,03 %-ს შეადგენს).

როგორც უკვე აღინიშნა, ადრე შუა საუკუნეების სამთავროს სამაროვანზე გვხვდება, როგორც ინდივიდუალური ისე, კოლექტიური სამარხები. კოლექტიური სამარხები საკმაოდ საინტერესო ასპექტია დეფორმანტთა წარმომავლობის საკითხისთვის. სამთავროს სამაროვანზე გვხვდება 12 (N 2, 7, 8, 12, 13, 187, 292, 298, 432, 38, 122) კოლექტიური სამარხი, საიდანაც 9 (N 2, 7, 8, 12, 13, 187, 298, 432, 292) სამარხში ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალებია აღმოჩენილი. სამარხი N7 (სამარხის ტიპი უცნობია) დაკრძალულია 2 მამაკაცი, ერთ მათგანს (1603) ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალა აქვს, ხოლო მეორეს ნორმალური, სამარხი მდებარეობს XCVI ნაკვეთში. სამარხი N 298 (ქვასამარხი) დაკრძალულია ორი ქალბატონი, მათგან ერთს (1882) ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალა აქვს, ხოლო მეორეს ნორმალური. სამარხი N 432 (ორმოსამარხი) წარმოდგენილია ერთი მამაკაცით და ერთი ქალით, ორივე მათგანს თავის ქალის განზრახ დეფორმაცია აღენიშნებათ. სამარხი N187 (ქვაყუთი), 7 მიცვალებული დაუკრძალავთ, მათ შორის 2 ინვა გულადმა გაშოტილი, დანარჩენ მიცვალებულთა ძვლები არეული იყო, ანთროპოლოგიის ლაბორატორიაში არსებულ დავთრებში 7 მიცვალებულიდან აღნიშნულია 5 თავის ქალა (1590, 1591, 1638, 1639, 1640), 2 ბავშვია (N 1590, 1591), 2 ქალბატონი (N 1638, 1639), 1 მამაკაცი (N 1640). მათგან დეფორმაცია აღენიშნება მხოლოდ 1 ქალს (1638). სამარხი N13 (1609, 1614, 1615) დაკრძალულია 3 ინდივიდი: 2 მამაკაცი (1614, 1615) და ერთი ქალი (1609), დეფორმაცია აღენიშნება მხოლოდ 1 მამაკაცს (1614). **სამარხი N12 (თიხის ფილასამარხი)** წარმოდგენილია 4 ინდივიტით: 2 ქალია (1613,1612), 1 მამაკაცი (1645) და 1 ბავშვი (1647), დეფორმაცია აქვს მხოლოდ ორ მათგანს, **ქალსა (1613) და ბავშვს. სამარხი N2 (თიხის ფილასამარხი)** წარმოდგენილია

2 ქალით (1608,1620), დეფორმაცია აქვს ქალს (1620). **სამარხი N 8 (ქვასამარხი)**, წარმოდგენილია 2 მამაკაცით (1504, 1607) და 1 ქალით (1503), დეფორმაცია აქვს მხოლოდ **ქალს. სამარხი N 13 (ქვასამარხი)**, წარმოდგენილია 2 მამაკაცით (1614, 1615), საიდანაც მხოლოდ **1 მამაკაცს (1614)** აქვს დეფორმაცია. **სამარხი N 292 (ქვასამარხი)**, წარმოდგენილია 2 მამაკაცით (1794,1872), საიდანაც მხოლოდ **1 მამაკაცს** აქვს დეფორმაცია (1794). უნდა აღინიშნოს, რომ თავის განზახ დეფორმაციის კულტურა ფართოდ იყო გავრცელებული ადრეული შუა საუკუნეების საქართველოსა და, კერძოდ, მცხეთის მოსახლეობაში. წარმოდგენილი მონაცემებიდან არ იკვეთება სტატისტიკურად დამაჯერებელი კავშირი სამარხის ტიპსა და მათში დაკრძალულ ხელოვნურად დეფორმირებული თავის მქონე ინდივიდთა შორის.

არქეოლოგიური მონაცემების მიხედვით, ხელოვნურად დეფორმირებული თავის ქალები არანაირად არ განსხვავდება არადეფორმირებული თავის ქალებისგან. მეცნიერთა მოსაზრება, რომ დეფორმანტები წარმოადგენდნენ მაღალი სოციალურ სტატუსს, სამთავროს სამაროვნის მიხედვით არ დასტურდება. რადგან მაღალი სოციალური სტატუსის მქონე ინდივიდებს ატანდნენ მდიდრულ ინვენტარს, ხოლო სამთავროს სამაროვანზე ინვენტარის მიხედვით არანაირი განსხვავება არ შეიმჩნევა (ტაბ.6,7). გარდა ამისა, თუ ისინი ელიტარული ფენის ან სხვა ეთნოსის წარმომადგენლები იყვნენ, უნდა ყოფილიყვნენ დაკრძალულნი სხვა წესით ან მათი სამარხები იზოლირებული უნდა ყოფილიყო იმ სამარხებისგან, რომელშიც არ იყვნენ დაკრძალულნი დეფორმანტები. დაკრძალვის წესი კი ყველგან იდენტურია. რაც შეეხება მათ იზოლირებულად დაკრძალვას, არც ეს ფაქტი ფიქსირდება სამთავროს სამაროვანზე. მაგალითად სამარხები **N7, 8, 12, 13, 187** ჩრდილოეთ უბანშია განთავსებული, სადაც არადეფორმანტთა სამარხებიცაა. მათი განსხვავებულობა არც სამარხის ტიპში ჩანს. დეფორმანტები დაკრძალული არიან ოთხივე (თიხის ფილასამარხი, ორმოსამარხი,

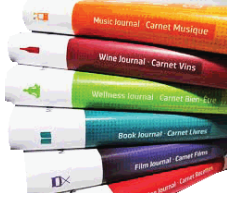
ქვაყუთი, ქვასამარხი) ტიპის სამარხში. რაც შეეხება კოლექტიურ სამარხებს, ასეთ სამარხებში ბუნებრივია იკრძალებოდნენ ერთი ოჯახის წარმომადგენლები (ცხრ. 7).

ცხრ. 7

თავის ქალას N	სქესი	ასაკი	სამარხის N	გათხრის წელი	სამარხის ტიპი	დეფ/ნორ	პერიოდი
1503	F	50-55	8	1976	ქვასამარხი	დეფ	IV-V
1504	M	45-50	8	1976	ქვასამარხი	ნორმ	IV-V
1590	InF		187	1976	ქვაყუთი		
1591	InF		187	1976	ქვაყუთი		
1602	F		7	1976			IV-V
1603	F	30-35	7	1976		დეფ	IV-V
1607	M	55-60	8	1976	ქვასამარხი		IV-V
1608	F		2	1976	თიხის ფილასამარხი		IV-V
1609	F	40-45	13	1976	ქვასამარხი		IV-V
1610	M		38	1976	ორმოსამარხი		IV-V
1611	M	60-65	38	1976	ორმოსამარხი		IV-V
1612	F	25-30	12	1976	თიხის ფილასამარხი		IV-V
1613	F	25-30	12	1976	თიხის ფილასამარხი	დეფ	IV-V
1614	M	45-50	13		ქვასამარხი	დეფ	IV-V
1615	M	30-35	13		ქვასამარხი		IV-V
1620	F	40-45	2	1976	თიხის ფილასამარხი	დეფ	IV-V
1633	F	30-35	122		ქვასამარხი		IV-V
1634	M		122		ქვასამარხი		IV-V
1638	F	20-25	187		ქვაყუთი	დეფ	IV-V
1639	F	45-50	187		ქვაყუთი		IV-V
1640	M	40-45	187		ქვაყუთი		IV-V
1645	M	60-65	12	1976	თიხის ფილასამარხი		IV-V
1647	CH		12		თიხის ფილასამარხი	დეფ	IV-V
1794	M	60-65	292	1977	ქვასამარხი	დეფ	VI-VIII
1872	M	45-50	292	1978	ქვასამარხი		VI-VIII
1876	M	30-35	432	1978	ორმოსამარხი	დეფ	
1877	F	30-35	432	1978	ორმოსამარხი	დეფ	
1882	F	50-55	298	1978	ქვასამარხი	დეფ	
1883	F	20-25	298	1978	ქვასამარხი		

შესაბამისად, თუ ეს ფენომენი ელიტარულ ფენას უკავშირდება დეფორმაცია უნდა აღენიშნებოდეს კოლექტიურ სამარხში დაკრძალულ ყველა მიცვალებულს, რადგან ელიტარული ფენა არ ქორწინდებოდა მასზე დაბალ სოციალურ ფენაზე. ამიტომ ჩემი აზრით დეფორმაციის პრაქტიკა დაკავშირებული არ უნდა იყოს მაღალ სოციალურ სტატუსთან. მაგრამ საინტერესოა, რატომ მიმართავდა მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი დეფორმაციის პრაქტიკას. თუ ისინი არ განეკუთვნებოდნენ მაღალ სოციალურ ფენას და თანაც ოჯახის ყველა წევრს არ ჰქონდა ეს პრაქტიკა, შესაძლოა, დეფორმაციის მქონე მოსახლეობა მიგრანტი იყო. ვინაიდან, დეფორმაციის პრაქტიკა ხორციელდებოდა დაბადებიდან 4 წლამდე, ანუ ეს სულაც არ იყო მათი გადაწყვეტილება, დეფორმაციას უკეთებდნენ მშობლები. ამ მხრივ საინტერესოა სამარხი N12, სადაც დეფორმაცია მხოლოდ ქალსა და ბავშვს აღენიშნება. სამარხში ასევე დაკრძალული არიან არადეფორმირებული მამაკაცი და ქალი. შესაძლოა, დეფორმანტი ქალი სხვა ეთნოსის წარმომადგენელი იყო, თვითონ დეფორმაციის პრაქტიკას იზიარებდა და, შესაბამისად, ბავშვის თავის ქალის დეფორმაციაც მისი ქმედებაა. ისტორიულად დამტკიცებულია, რომ სამეფო და მაღალი სოციალური ფენის წარმომადგენელი ქალები ხშირად ქორწინდებოდნენ სხვა ეთნოსის წარმომადგენლებზე (Nelson 2004). გიუჩარდი და კავილიერი აღნიშნავენ (1996: 338), რომ ეგზოგამიის პრაქტიკა აუცილებელი იყო ეთნიკური ჯგუფის პოლიტიკური გაფართოებისა და სოციალური ერთობისთვის. შერეული ქორწინებები მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა პოლიტიკურ მოტივებში. ნ თავის ქალას ხელოვნური დეფორმაცია მუდმივ კვალს ტოვებს გარეგნობაზე და ეს განსხვავებული ფორმა მიგრანტი ქალებისთვის მათი ბავშობის მუდმივი შეხსენება იქნება, მომავალში კი წარმომავლობის მტკიცებულება გახდება. მიუხედავად უცხო წარმომავლობისა, მათ ისე კრძალავდნენ, როგორც ადგილობრივებს, ადგილობრივი წეს-ჩვეულებებითა და ადგილობრივი სამარხეული ინვენტარით, თუმცა

განსხვავებული თავის ქალა მათ ადგილობრივი მოსახლეობისგან განასხვავებდა. სწორედ ამიტომ არის თავის ქალას ხელოვნური დეფორმაცია წარუშლელი მარკერი. ამიტომაც, თავის ქალას ხელოვნური დეფორმაციის შედეგად სხეული შესაძლოა გახდეს ეთნიკური ან სათემო იდენტობის სიმბოლო.ნ (Blom2005) ამ მოსაზრებას ამყარებს ასევე სამარხი N432, რომელშიც დაკრძალულნი არიან ქალი და მამაკაცი და ორივეს დეფორმირებული თავის ქალა აქვს. ასევე სამარხი N8 - დაკრძალულია 2 მამაკაცი და 1 ქალბატონი და მათგან მხოლოდ ქალს აღენიშნება დეფორმაცია, შესაბამისად, შესაძლოა დეფორმანტი ქალი ყოფილიყო სხვა ეთნოსის წარმომადგენელი. სამარხი N187 - დაკრძალულია 5 ინდივიდი, აქედან 2 ჩვილი, 2 ქალი და ერთი მამაკაცი, დეფორმაცია აღენიშნება მხოლოდ ერთ ქალს, ამიტომ შესაძლებელია, ეს ქალბატონი მიგრანტი ყოფილიყო. თუმცა სამარხებში N292, 298, 13, 7, 2 დაკრძალული არიან წყვილ-წყვილად ერთი სქესის წარმომადგენლები და ყველა მათგანში მხოლოდ ერთ ინდივიდს აღენიშნება დეფორმაცია. მაგალითად სამარხი N292, სადაც დაკრძალულია ორი მამაკაცი და ერთ მათგანს აღენიშნება დეფორმაცია. მიგვაჩნია რომ ეს სამარხები ეჭვქვეშ აყენებს მოსაზრებას მათი სხვა ეთნოსის წარმომავლობასა და შერეულ ქორწინებაზე, რადგან სამარხში სადაც კრძალავდნენ 2 მამაკაცს ან 2 ქალს და აქედან დეფორმაცია აღენიშნება მხოლოდ ერთ მამაკაცს, მეორე შემთხვევაში კი მხოლოდ ერთ ქალს ისინი ვერ იქნებოდნენ სხვა ეთნოსის წარმომადგენლები. სხვა ეთნოსის შემთხვევაში ვფიქრობ, ორივე ქალბატონს ან ორივე მამაკაცს უნდა ჰქონოდა დეფორმირებული თავის ქალა. თუმცა, თუ მართებულად მივიჩნევთ ფაქტს, რომ დეფორმატორები განუკუთვნებოდნენ სხვა ეთნოსს, ჩნდება შეკითხვა, საიდან უნდა მოსულიყვნენ ისინი. არსებობს მოსაზრება, რომ ადრე შუა საკუნეებში გავრცელებული დეფორმაციები დაკავშირებულია ჰუნებთან (ტაბ. 9). ჰუნები ხშირად მიმართავდნენ ჩვილების თავის ქალის

ხელოვნურ დეფორმაციას, ზოგჯერ ასეთი ფაქტები შეინიშნებოდა მათი ძალაუფლების ქვეშ მყოფ სხვა ტომებშიც. თავის ქალის დეფორმაციის ცირკულარული (წრიული) ტიპით დადგენილია ის გზა, რომელიც ჰუნებმა გაიარეს ჩინეთიდან შუა აზიისა და სამხრეთ რუსეთის სტეპებამდე (ტაბ.10). ხელოვნურად დეფორმირებული V-VI საუკუნის თავის ქალები აღმოჩენილია ჩრდილო-აღმოსავლეთ უნგრეთსა და დასავლეთ ევროპის სხვა ნაწილებში. მნიშვნელოვანია, რომ თავის ქალათა აბსოლუტური უმრავლესობა ევროპეიდული რასის ადამიანების იყო და არც ერთი მათგანი არ ყოფილა მონღოლოიდური ტიპის. თავის ქალები შეიძლება ეკუთვნოდეს გერმანულ ან სხვა ტომებს, რომელთა მშობლებიც ჰუნთა ტრადიციის დანერგვით ცდილობდნენ თავიანთი სტატუსის ამაღლებას. პირველი მკაფიო მითითება, რომელიც არქეოლოგიურ ჩანაწერებში გვხვდება ჰუნების კულტურულ გავლენაზე არის ე.წ. ხელოვნური დეფორმაციის ჰუნური ტიპი. ჰუნური ტიპის დეფორმაციის პრაქტიკამ შექმნა მკაფიო ფიზიკური განსხვავება ელიტარულ ფენასა და ჩვეულებრივ მოსახლეობას შორის.

ამგვარად, ვინც ჰუნური დეფორმაციის პრაქტიკას მიმართავს, აშკარად ცდილობს მიზანძღოს მათ. ეს პრაქტიკა, ისევე როგორც ჰუნური შტრიხები უმეტესად წარმოდგენილია დუნაის რეგიონში. მაგალითად ატილას მმართველობის პერიოდში დუნაის ტერიტორიაზე აღმოჩენილია მეომრების საფლავები. რუგები (აღმოსავლეთ გერმანიაში მცხოვრები ხალხი) და მათი მეზობლები, ტურინგები (ცენტრალური აღმოსავლეთი გერმანია) და ლობრადები ასევე მიმართავდნენ ჰუნური დეფორმაციის პრაქტიკას (The Huns, Hyun Jin Kim, p-142-143). ტორეს რუფი აღნიშნავს, რომ II საუკუნის შემდეგ, ცირკულარული დეფორმაცია ჩნდება და სწრაფად ვრცელდება ევრაზიის სტეპებში და დომინანტური ფორმა, ანაცვლებს კეფის ტიპის დეფორმაციას. წრიული დეფორმაციის გამოჩენა დაკავშირებული უნდა იყოს ჰუნებთან. ჰუნებმა იმოგზაურეს ჩრდი-

ლოეთ ჩინეთიდან ცენტრალური აზიის სტეპების მიმართულებით და ასევე სამხრეთი რუსეთის სტეპებში. წრიული დეფორმაციის ტიპი პირველად ჩნდება ცენტრალურ აზიაში პირველი საუკუნეების ბოლოს, როგორც ჰუნების ეთნიკური ატრიბუტი. სამხრეთი რუსეთის სტეპებში მცხოვრებ ხალხებს არ ჰქონდათ მოდიფიკაციის პრაქტიკა ადრე რკინის პერიოდში, მანამ სანამ ჰუნები არ გამოჩნდნენ. | საუკუნეში, მას შემდეგ რაც ჰუნები გამოჩნდნენ ევრაზიაში, ცირკულარული ფორმა ვრცელდება ურალის მთიანეთიდან დუნაის მდინარემდე. სწორედ ეს არის ჰუნების გადაადგილების მტკიცებულება. დაახლოებით 80% სტეპების მოსახლეობისა, რომლებიც შეადგენდნენ სხვადასხვა ეთნოსის მომთაბარე ტომებს, მიმართავდნენ თავის ქალის ხელოვნური დეფორმაციის ზუსტად ანალოგიურ პრაქტიკას (Tot and Firstein 1976). ადამიანები, მიუხედავად მათი გენეტიკური წარმომავლობისა და ადგილობრივი ჩვეულებებისა, ცდილობდნენ მიეხატათ დამპყრობლებისთვის. დამპყრობლები გახდნენ პრესტიჟული ჯგუფები სტეპებსა და ადგილობრივ მოსახლეობაში, რომელთაც სურდათ მიეხატათ მათთვის არა მარტო კულტურულ ასპექტში, არამედ ფიზიკურად. აქედან გამომდინარე, ცირკულარულმა დეფორმაციამ, რომელიც წარმოიშვა, როგორც კონკრეტული ელემენტი ჰუნების კულტურაში, დროთა განმავლობაში დაკარგა თავისი ეთნიკური შინაარსი. თავის ქალას ხელოვნური დეფორმაციის პრაქტიკა, ამ შემთხვევაში იყო პასუხი ცვლილებებისა საზოგადოებაში, რომელიც უკავშირდება ახალ პოლიტიკურ ძალას თავის ქალას ხელოვნური დეფორმაციის ტიპები განსხვავდება გეოგრაფიული არეალის მიხედვით. სხვადასხვა გეოგრაფიულ ტერიტორიაზე დეფორმაცია მიიღწეოდა განსხვავებულად, მაგალითად ანდებსა და ევრაზიის სტეპებში არსებული დეფორმაცია რადიკალურად განსხვავდება ერთმანეთისგან. ანდებში არ ფიქსირდება პარიეტალური დეფორმაციის ტიპი. სამხრეთ ამერიკაში დეფორმაციისთვის იყენებდნენ სპეციალურ დაფას, ხოლო ასეთი ფაქტი არ ფიქსირდება ევრაზი-

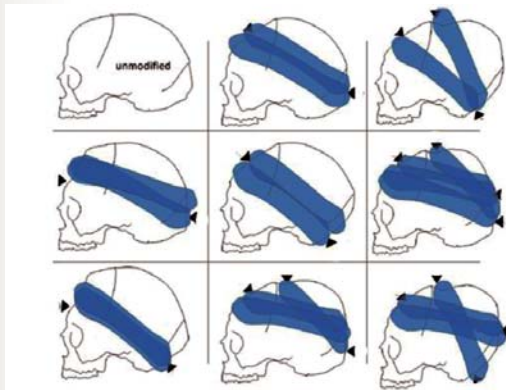

ის ტერიტორიაზე (Cranial vault modification as a cultural artifact: a comparison of the Eurasian steppes and the Andes).

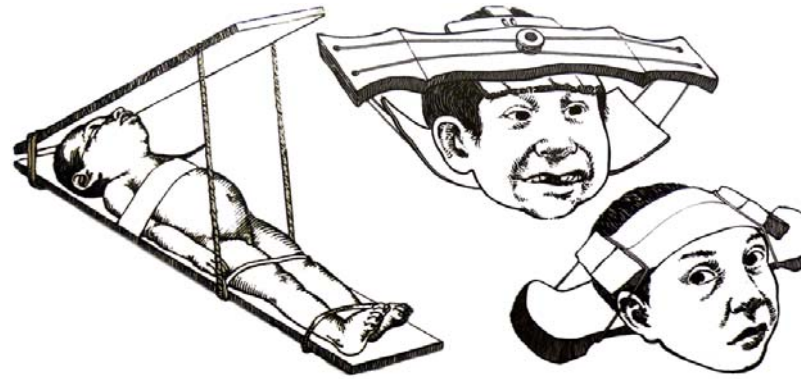
იმ შემთხვევაში თუ სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილ ხელოვნურად დეფორმირებულ თავის ქალებს დავუკავშირებთ ჰუნებს, საჭიროა მტკიცებულება იმისა, რომ ჰუნები კავკასიის ტერიტორიაზე იყვნენ. ქართლში ვითარება რადიკალურად იცვლება V საუკუნის II ნახევარში, როცა ქვეყანაში გამეფდა ვახტანგ გორგასალი. მისი მეფობის დასაწყისში ქართლში საკმაოდ მძიმე მდგომარეობა იყო. იმ დროს ჩრდილოეთ კავკასიაში მომთაბარე ჰუნები ადვილად ახერხებენ კავკასიის გადმოსასვლელების გადმოლახვას და იწყებენ თარეშს ქართლსა და სომხეთში. ვახტანგ გორგასალი იმყოფებოდა შაჰანშაჰ პეროზთან (459-484 წწ.), რომელმაც თავისი მეფობის დასაწყისისთანავე განაახლა ომი ჰუნებთან. წიგნში „ჰუნები“ ჰიუნ ჯინ კიმი წერს: „აღმოსავლეთი რომის ელჩმა პრობუსმა, მიმართა უტიგურებს (მომთაბარე ტომები კასპიის სტეპებში) დახმარებოდა კონსტანტინოპოლის კავკასიელ მოკავშირეებს სპარსელების დამარცხებაში. უტიგურებმა აღმოსავლეთ რომაელების ნაცვლად დაიქირავეს ჯარისკაცები კავკასიის ჰუნებიდან, რომლებიც გაგზავნილი იყვნენ ლაზიკაში (დასავლეთ საქართველო), რათა დახმარებოდნენ იბერიის მეფე გურგენს“ (The Huns – Hyun Jim Kim, p-119). აქედან გამომდინარე, მტკიცდება ჰუნების კონტაქტი საქართველოში. ვინაიდან, ნახსენებია იბერიის მეფე გურგენი და დაპირისპირება სპარსელებთან, შესაბამისად, საუბარია VI საუკუნეზე. სამთავროს ტერიტორიაზე აღმოჩენილი დეფორმირებული თავის ქალათა უმეტესობა კი თარიღდება IV-VI საუკუნეებით და ისინი წრიული დეფორმაციის (ტაბ.11) სხვადასხვა ვარიაციებია. შესაბამისად, საქართველოს ტერიტორიაზე ჰუნების გამოჩენის პერიოდზე ადრეულია სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი თავის ქალები.

ჩვენი აზრით საქართველოს ტერიტორიაზე მოდიფიცირებული თავის ქალები არ უნდა იყოს დაკავშირებული ჰუნებთან. თუმცა, სამთავროს ტერიტორიაზე გვხდება წრიული დეფორმაციის სხვადასხვა ვარიაციები, რომელთაც შესაძლოა, სხვადასხვა ჯგუფი ასრულებდა. ვინ იყვნენ ისინი? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა რთულია, თუმცა არსებობს მტკიცებულება, რომ ალანები ნამდვილად იმყოფებოდნენ მცხეთის ტერიტორიაზე. ისტორიულ ქრონიკებში აღწერილია, რომ ფარნავაზ I და მისი ვაჟი საურმაგი (299-159) იყვნენ ალანების მოკავშირეები. ალანები თავის ქალის მოდიფიკაციას მიმართავდნენ, მანამ სანამ ჰუნები გამოჩნდებოდნენ ევროპაში, რაც აძლიერებს თეზას, რომ საქართველოს ტერიტორიაზე შესაძლოა, მოდიფიკაციის პრაქტიკა ალანებისგან გავრცელებულიყო. სტრაბონი და პლინიუსი ასევე აღწერენ სარმატებს, რომელნიც მჭიდრო კავშირში იყვნენ საქართველოს მეფეებთან, მათ გაუწიეს დახმარება რომთან და სომხებთან ბრძოლაში. ეს ისტორიული ცნობები შესაძლოა გახდეს არგუმენტი იმისა, რომ მომთაბარე ტომებმა - ალანებმა და სარმატებმა დაამკვიდრეს მოდიფიკაციის პრაქტიკა. თუმცა, სულაც არაა აუცილებელი, რომ ის ვინც ამ პრაქტიკას მიმართავდა აუცილებლად უნდა ყოფილიყო სარმატული ან ალანური წარმოშობის. შესაძლოა, უბრალო მიმბაძველობას ჰქონდა ადგილი. ზოგადად, ყველა ადამიანი ცდილობს მიბაძოს სხვას, ან აითვისოს ისეთი რამ, რაც მის საზოგადოებაში უცხო და განსხვავებულია. ამიტომ სავსებით შესაძლებელია რომ, სამთავროს სამაროვანზე მცხოვრებმა საზოგადოებამაც ეს პრაქტიკა მომთაბარე ტომებისგან აითვისა.

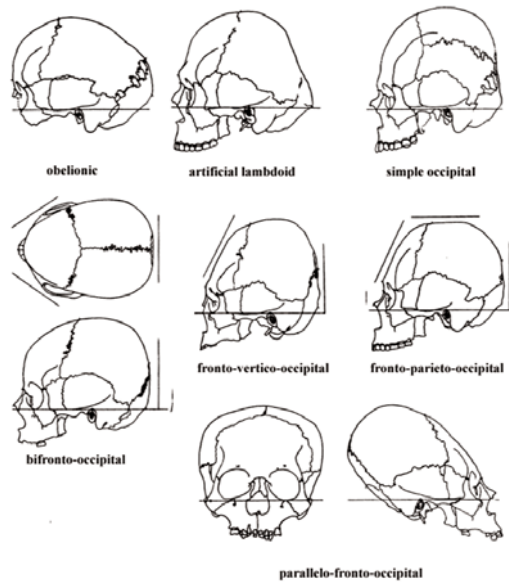
ტაბულები

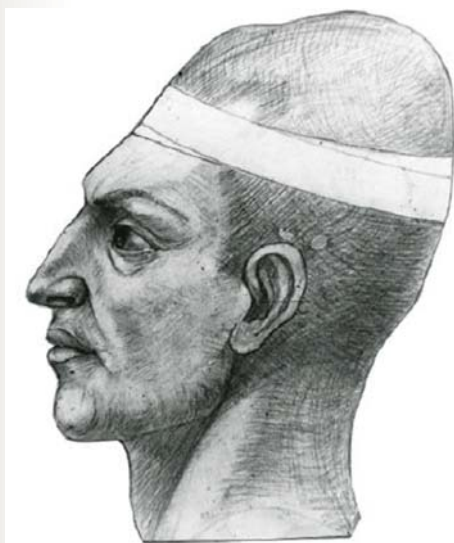
სურ.1

სურ.2

სურ.3

სურ.4

სურ.5

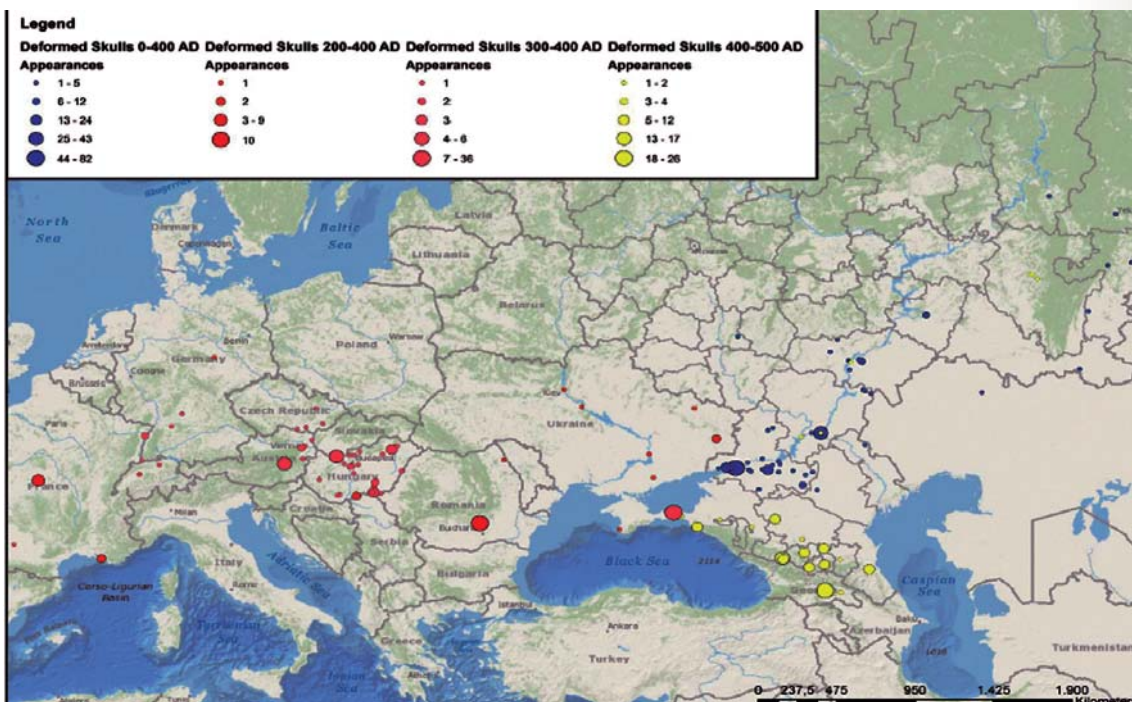
სურ.6

სურ.7

სურ.8

თავის ქალას ხელოვნური დეფორმაცია აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ევროპაში. ჰუნების ექსპანსიის შემდეგ დეფორმაციის ცირკულარული ტიპი ჩნდება კავკასიის ტერიტორიაზეც, მაგრამ უფრო ადრეული ნიშნები დაფიქსირებულია მდინარე დონის მიდამოებში. დასავლეთ ევროპის ტერიტორიაზე მცირე რაოდენობითაა აღმოჩენილი IV საუკუნემდე.

სურ.9

გამოყენებული ლიტერატურა

1. მ. აბდუშელიშვილი, კრანოლოგია. თბ. განათლება, 1976.
2. ლ.ბითაძე, ო. ცეცხლაძე, შ.ლალიაშვილი, მ. ჭკადუა, ე. კაკაბაძე.პრაქტიკული ანთროპოლოგია. სახელმძღვანელო, თბ.გამომცემლობა თსუ, 2014
3. ლალიაშვილი შ.,ფიზიოლოგიური სტრესის მარკერების გავრცელება საქართველოს მოსახლეობაში უძველესი დროიდან დრემდე და ცხოვრების დონის რეკონსტრუქცია.თბ. უნივერსალი, 2009
4. საბჭოთა ენციკლოპედია, ტომი I, გვ. 47
5. ვახტანგ ნიკოლაიშვილი,დიდი მცხეთან, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო;
6. ვ. ნიკოლაიშვილი მცხეთა I, 1955: გვ.93-108
7. ვ. ნიკოლაიშვილი მცხეთა II, 1976
8. Ashley-Montagu. M. F. The medio-frontal suture and the problem of metopizm in the primates. J. Roy Anthropol. Inst. 1937. Vol.67.
9. Anahit Khudaverdyan,Trepanation and artificial cranial deformations in ancient Armenia,Anthropological Review • Vol. 74, 39–55 (2011)
10. C.Torres-Rouff,Cranial vault modification as a cultural artifact: a comparison of the Eurasian steppes and the Andes-academia.edu
11. Cook D.C. Subsidence and health in the lower Illinois valley: osteologicae evidence. Paieopathology of the origins of agriculture. Eds.Coken.M.N. Armelagos G.S. London. Orlando, 1984, p.499-462

12. C Meiklejohn, A. Agelarakis, P.a. Akkermans, P.e.l. Smith And R. Solecki, Artificial Cranial Deformation In The Proto-Neolithic And Neolithic Near East And Its Possible Origin :Evidence From Four Sites, Academia.edu
13. Knussman Rainer, Knussman Renate. Abnorme Nahtverbaltnisse and Schadeldach des Meushen. Homo, 1969, Bd. 1937. voi.67.
14. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung. 2 Auflage. Jena. 1928.
15. Martin R, Saller K. Lehrbuch der Anthropologie in sistematischer Darstellung begredent von Rudolf Martin. Drite voling umberbeitete und erveiterte Au Hublage von Karl Saller. Stuttgart, 1956
16. Rose Solecki, Peter M. M. G. Akkermans, Anagnostis Agelarakis, Christopher Meiklejohn Philip E.L. Smith Artificial cranial deformation in the Proto-Neolithic and Neolithic Near East
17. R.Shane Tubbs, w Jerry Oaks, George Salter, Artificial deformation of the human skull: A review- -academia.edu
18. Peter Mayall, Liana Bitadze, v. Pilbrow-Migrating Huns and modified heads: Eigenshape analysis comparing intentionally modified crania from Hungary and Georgia in the Migration Period of Europe-PLoS ONE 12(2):e0171064 · February 2017
19. Stella Fahrni, Lorenzo Campana, Alejandro Dominguez, Tanya Uldin, Fabrice Dedouit, Olivier Delémont & Silke Grabherr CT-scan vs. 3D surface scanning of a skull: first considerations regarding reproducibility issues, (Online) Journal homepage: <http://www.tandfonline.com/loi/tfsr20>

20. Torgersen, 1951 Torgersen I. The development and evolutionary meaning of the metopic suture. Amer J. Phys. Anthrop. 1951, v. # 2
21. Tyler G O'Brien, Lauren R Peters and Marc E Hines, Artificial Cranial Deformation: Potential Implications for Affected Brain Function, Anthropology
22. T.I. Alexeeva, A.P. Buzhilova, M.V. Dobrovolskaya, M.B. Mednikova, R. Walker Artificial deformation of human head in Eurasian past // OPUS: Interdisciplinary Investigation in Archaeology. Moscow: Institute of Archaeology RAS, 2006. Vol. 5. 248 p.
23. Hyan Jin kim – The huns, First published 2016 by Routledge Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN
24. Алексеев В.П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М. Наука, 1966 г.
25. Алексеева Т. И., Шауро Э. А. Аномалии черепа в их географической, социальной и генетической обусловленности. В сб. Морфофизиологические исследования в антропологии. М. МГУ, 1970, с. 12-185
26. Бужилова А. П. Изучение физиологического стресса у древнего населения по данным палеопатологии. В сб. Экологические аспекты палеоантропологических и археологических реконструкции. Ин-т Археологии АН СССР. М., 1992., с. 78-104

ქალბატონი ნინელი ვაშაკიძე საქართველოს ზღვისპირა ულამაზეს ქალაქ ბათუმში ცხოვრობს. ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმიდან - სადაც დღემდე მოღვაწეობს - სახლამდე ორიოდე ბათუმური შუკა აშორებს.

ფეხით გავიარეთ პატარა ქუჩები და ქალბატონ ნინელი ვაშაკიძეს სახლში ვენვიეთ. სანერ მაგიდაზე უამრავი ფურცელი ელაგა, ფოტოები, მათ შორის ტაბულები ჭარბობდა. ქალბატონმა ნინელიმ გვიამბო, რომ მისი გატაცება აქრეოლოგიით დიდად განაპირობა მეგობრების, თსუ-ს ისტორიული ფაკულტეტის სტუდენტების მისწრაფებამ ამ მეცნიერებისადმი. ის ანტიკური ხანის არქეოლოგია, წლების განმავლობაში მუშაობდა ჩოხატაურისა და ფიჭვნარის გათხრებზე. გულისტკივილით იხსენებს, რომ გათხრების დროს იძულებული იყო ოჯახი დიდი ხნით დაეტოვებინა, მაგრამ ყოველ ექსპედიციას თავისი ხიბლი და დიდი ხალისი

არქეოლოგია

ახლდა, თითოეული აღმოჩენა სულ სხვადასხვაგვარად აღაფრთოვანებდა, სხვა შემთხვევაში ასეთ ხანგრძლივ განშორებას ვერ შეძლებდა... მეუღლეს ერთხელაც არ უთქვამს საყვედური, პირიქით, როგორც შეეძლო ხელს უწყობდა პროფესიულ განვითარებაში.

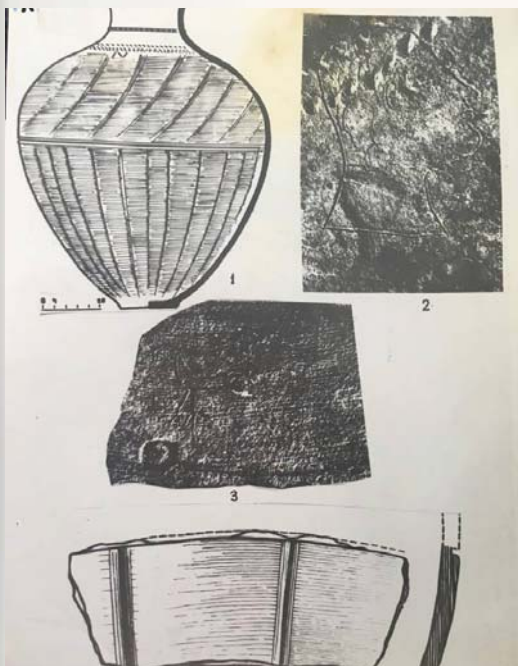
პირველ არქეოლოგიურ ექსპედიციაში 1961 წელს წავიდა. როდესაც უნივერსიტეტი დაამთავრა, ნიკო ბერძენიშვილმა პროფესიული განვითარებისთვის ბათუმში წასვლა ურჩია. ბათუმის კვლევითი ინსტიტუტი მაშინ ახალდაარსებული იყო და კადრების ნაკლებობას განიცდიდა. მისი ხელმძღვანელი ასლან ინაიშვილი ქალბატონ ნინელისა და ლილი ჩხაიძეს (მისი კოლეგა და მეგობარი) ინსტიტუტის ოქროს ფონდს უწოდებდა...

ყველაზე დიდი ემოცია ფიჭვნარში, ბერძნულ სამაროვანში “კრატერის” აღმოჩენამ გამოიწვია. ეს ქალბატონი ნინელის პირველი არქეოლოგიური აღმოჩენა იყო. “რადაც სასწაული განცდაა! კრატერს ბერძნები ღვინის გასაზავებლად იყენებდნენ, რადგან ისინი სუფთა ღვინოს არ სვამდნენ”, – გვითხრა ქალბატონმა ნინელიმ.

სამარხში კრატერის გვერდით აღმოაჩინეს ღვინის ამოსაღები ჩამჩა, კილიკი და ამფორები. ნინელი ვაშაკიძის აზრით, ფიჭვნარის აღმოჩენები ყველაზე რეზონანსული და გამორჩეული იყო და

ეს ადგილი არქეოლოგებისთვის დღემდე მნიშვნელოვან საკვლევ ტეროტორიად რჩება.

“გათხრებს გურიაშიც ვანარმოებდით. ყველაზე დიდი სამაროვანი ფარცხმაში გავთხარეთ, სადაც 32 ქვევრი აღმოვაჩინეთ. ბევრ ექსპედიციაში მაქვს მონაწილეობა მიღებული. მცხეთაში, სიონის ექსპედიციაში, მთა ქართლის, სვანეთის ექსპედიციაში, ლარილარის სამაროვანის გათხრებზეც ვიყავი,

შოთა ჩართოლანის ხელმძღვანელობით ვმუშაობდით...” გვიამბობდა ქალბატონი ნინელი.

ნინელი ვაშაკიძის აზრით, ძნელია ქალისთვის არქეოლოგობა, მასაც გაუჭირდა, მაგრამ მაინც შეძლო; ცხოვრება და არქეოლოგია ხშირად ხელს უშლის ერთმანეთს და მაინც მისთვის მხოლოდ არქეოლოგიით დატვირთული ცხოვრებაა საინტერესო...

“ონლაინ არქეოლოგიის” დღევანდელი არქეოლირიკა ქალბატონ ნინელი ვაშაკიძეს ეძღვნება.

ნინელი ვაშაკიძე

არქეოლოგ ქალთა პლეადის ერთ-ერთი შესანიშნავი წარმომადგენელი ქალბატონი ქალბატონი ნინელი ვაშაკიძე გახლავთ. ის დაიბადა სოფ. ოზურგეთში 1935 წლის 10 ოქტომბერს. სკოლის წარჩინებით დამთავრების შემდეგ სწავლა განაგრძო ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტზე, რომელიც დაამთავრა 1958 წელს. უნივერსიტეტის ეს მრავალრიცხოვანი კურსი გამოირჩეოდა არა მარტო მაღალი აკადემიური წარმატებებით, არამედ კურსის სტუდენტების დიდი ნაწილი სტუდენტობის წლებიდან დაკავებული იყო სამეცნიერო კვლევითი სამუშაოებითაც. სწორედ მათ შორის იყო ქალბატონი ნინელი ვაშაკიძე. მან თავის მომავალ პროფესიად არქეოლოგობა აირჩია და მას აქეთ არასდროს დაკავებულა სხვა საქმით. პროფესიონალური ცხოვრების პირველივე წლებიდან სხვადსხვა ექსპედიციაში მონაწილეობდა (მცხეთა, მთაქართლი და სხვ.).

აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის ბათუმის სამეცნიერო კვლევითმა ინსტიტუტმა ქალბატონი ნინელი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივანე ჯავახიშვილის თბილისის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ასპირანტურა-

არქეოლოგიკა

ში გაგზავნა სასწავლებლად. მისი სამეცნიერო ხელმძღვანელი იყო საყოველთაოდ ცნობილი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე აკადემიკოსი ანდრია აფაქიძე. საკანდიდატო თემად შეირჩა “სუფსანატანების აუზის ორმდინარეთის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები”. ეს მხარე შეუსწავლელი, მართლაც “თეთრი ლაქა” იყო არქეოლოგიური კვლევების თვალსაზრისით. საქართველოს წარ-

სულზე, ისტორიასა და კულტურაზე შეყვარებულმა ახალგაზრდა მეცნიერმა შესაშური ენერგიით დაიწყო პრობლემების კვლევა. უპირველეს ყოვლისა შექმნა სრული სურათი შემთხვევით აღმოჩენილი არქეოლოგიური არტეფაქტებისა. 1968 და 1970 წლებში ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის თანამშრომელთა მონაწილეობითა და დაფინანსებით ჩოხატაურის რაიონის სოფ. ზემო ფარცხმაში განახორციელა ფართო მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრები. იქ აღმოჩნდა 36 ქვევრსამარხი. ქალბატონმა ნინელიმ მეცნიერულად შეისწავლა სამარხეული კომპლექსები, დაადგინა

ქვევრსამარხების გავრცელების სამხრეთი საზღვრები (ოზურგეთის სოფელი გოგორეთი და მისი მიდამოები).

1975 წელს წარმატებით დაიცვა საკანდიდატო დისერტაცია. ნინელი ვაშაკიძის მოღვაწეობის ეს წლები და მომდევნო ხანგრძლივი პერიოდი არ ამოიწურება მხოლოდ საკვალიფიკაციო ნაშრომზე მუშაობით. 1963 წელს მან გამოაქვეყნა საინტერესო კვლევა ისტორიული გეოგრაფიის ექსპედიციის მიერ (ხელმძღვ. აკად. ნიკო ბერძენიშვილი) გურიანთის ანტიკური ხანის ნამოსახლარზე აღმოჩენილ არტეფაქტებზე. ასევე მეტად ღირებულია აკადემიის წევრ-კორესპონდენტ გ. ლორთქიფანიძესთან ერთად შექმნილი ნაშრომი კოლხური კულტურის ერთ-ერთი კომპონენტის - ქვევრების შესახებ. ამავე წლებში ნინელი ვაშაკიძე მონაწილეობდა ექსპედიციებში მაღალმთიან სვანეთში, კერძოდ, ჭუბერის ხეობაში, სადაც ან განსვენებული მეცნიერის შოთა ჩართოლანის ხელმძღვანელობით შეისწავლებოდა ლარი-ლარის ქ.ნ. I ათასწლეულის მეტად საინტერესო სამაროვანი. მაგრამ მაინც არსებითია იმის აღნიშვნა, რომ გასული საუკუნის 60-იანი წლებიდან ის ფართოდ ჩაერთო აღმოსავლეთ

არქეოლოგია

შავი ზღვისპირეთის ეტალონური ძეგლის ფიჭვნარის ნაქალაქარისა და ვრცელი სამაროვნის კვლევის პროცესებში. ეს პერიოდი კითხვების ნახევარ საუკუნეს მოიცავს. ქალბატონმა ნინელიმ დიდი წვლილი შეიტანა ელინიზმის ეპოქის სამაროვნის კვლევაში. მისი საველე სამუშაოების შედეგად გამოვლენილია რამდენიმე ასეული სამარხი. პროფესორ ა. კახიძესთან ერთად გურიისა და ფიჭვნარის ამ ეპოქის სამაროვნების შესახებ ქართულ და უცხო ენაზე დაიბეჭდა ვრცელი მონოგრაფია “ელინიზმი და კოლხეთის ფიჭვნარი III, 2010 წ. წიგნი მკითხველს ვრცელ ინფორმაციას აწვდის ქ.წ. IV-II სს. კოლხეთის ზღვისპირეთსა და შიდა რაიონების ყოფის, კულტურის, რელიგიისა თუ საერთაშორისო ურთიერთობის საკითხებზე. ფიჭვნარის მსგავსად ქალბატონი ნ. ვაშაკიძე აქტიურად მონაწილეობდა ახალმშენებლობასთან დაკავშირებით ციხისძირის ტერიტორიაზე წარმოებულ არქეოლოგიურ გათხრებში (ქ.წ. ინაიშვილთან ერთად). აქ აღმოჩნდა სხვადასხვა ეპოქის მეტად საინტერესო კვლევების შემცველი 313 სამარხი, სამწუხაროდ ციხისძირის სამაროვანი ჯერ კიდევ არ არის გამოქვეყნებული.

განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ღვანდომოსილი მეცნიერის მონანილეობა "სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის აჭარა" ოთხტომეულის შექმნაში. მისი გამოკვლეული და დაწერილია ნინგის ის ნაწილი, რომელიც ეხება ელინიზმის ეპოქის აჭარის ისტორიისა და

კულტურის საკითხებს. ქალბატონი ნ. ვაშაკიძე დღესაც აგრძელებს მუშაობას აჭარის მუზეუმის ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის უფროსმეცნიერ-თანამშრომლის თანამდებობაზე.

გარდა ამისა, ის თითქმის ორი ათეული წელია დიპლომატიურ საქმიანობას ეწევა ქალაქ ლონდონში, სადაც მოღვაწეობს მისი ვაჟი დავით კალანდაძე.

ნიწალი ვაშაკიძის მიერ გამოქვეყნებული სამეცნიერო შრომები

მონოგრაფია:

ფიჭვნარი 3. ელინიზმი და კოლხეთი. სამარხთა ტიპები და დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში. ბათუმი-ოქსფორდი, 2010 (თანაავტორი ა.კახიძე).

სამეცნიერო სტატიები:

გურიანთის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. - სდსძ, ტ. 2, თბილისი, 1971, გვ. 5-27, ტაბ. I-IV (რეზ. რუს. ენაზე).

სუფსის აუზში შემთხვევით აღმოჩენილი ქვევრსამარხები. - სდსძ, ტ. 3, თბილისი, 1973, გვ. 74-87, ტაბ. VIII-X (რეზ. რუს. ენაზე).

Археологические памятники античного времени бассейна рек Супса и Натанеби. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси, 1975, 26 стр.

კოლხური ქვევრი. - სდსძ, ტ.5, თბილისი, 1975, გვ. 93-106, ტაბ. XXIII-XXXI.

ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1974 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა_ძიების შედეგები. - სდსძ, ტ. 6, თბილისი, 1977, გვ. 25-53, ტაბ. IX-XXII, (რეზ. რუს. ენაზე). (თანაავტორი: კახიძე ა.).

ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1975 წელს ჩატარებული საველე კვლევა-ძიების შედეგები. - სდსძ, ტ. 7, თბილისი, 1978, გვ. 42-58, XI-XX (რეზ. რუს. ენაზე) (თანაავტორი: კახიძე ა.).

არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1976 წელს. - სდსძ, ტ. 8, თბილისი, 1979, გვ. 68-84, ტაბ. XIX-XXXVIII (რეზ. რუს. ენაზე) (თანაავტორი: კახიძე ა.).

იმპორტული კერამიკული ტარა "ნამჭედურის" ნამოსახლარიდან. - სდსძ, ტ. 11, თბილისი, 1982, გვ. 78-94, სურ. 1-6.

ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1980 წელს წარმოებული კვლევა-ძიების შედეგები. - სდსძ, ტ. 12, თბილისი, 1983, გვ. 64-86, ტაბ. I-X (რეზიუმე რუსულ ენაზე).

ზემო ფარცხმის სამაროვანი. - სდსძ, ტ. 13, თბილისი, 1985, გვ. 23-116, სურ. I-XXII. (რეზ. რუს. ენაზე).

Terracota figures of animals from Colchis. Dialogues d'Histoire Ancienne 20.1, 1994, pp. 109-125, (co-auteur : Tsetskhladze Gocha).

სუფსის აუზში შემთხვევით აღმოჩენილი ქვევრსამარხები//გურია, ტ. 1, 1996, გვ. 84-99, ტაბ. XXXVIII-XL, (რეზ. რუს. ენაზე).

Greek Import of the Late Archaic and Classical Period in Tsikhisdziri. - Pont-Euxin et Commerce. Actes du IXe Symposium de Vani. Presses Universitaires Franc-Compoises, pp. 235-250, fig. 1-5. , (co-auteur : Inaishvili N.)

აჭარა ელინისტურ ხანაში. მეურნეობა, საერთაშორისო სავაჭრო კავშირები. - სდსინ, ტ. I, თბილისი, 2007, გვ. 296-313, სურ. 64-84.

აჭარა ელინისტურ ხანაში. ყოფა და კულტურა. - სდსინ, ტ. I, თბილისი, 2007, გვ. 314-320, სურ. 64-84.

თეზისები, მოხსენებათა შინაარსი, საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ანგარიშები:

გურიანთის ანტიკური ხანის არქეოლოგიური მასალები. - ბსკი მეშვიდე სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1968, გვ. 9-10.

ბათუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1968 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. - ივ.ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი, XVIII სამეცნიერო სესია მიძღვნილი 1968 წელს წარმოებული საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი. მოკლე ანგარიშები, თბილისი, 1969, გვ. 24-25. (თანაავტორები: კახიძე ა., გოგიტიძე ს., ინაიშვილი ა.).

ზემო ფარცხმის ელინისტური ხანის ქვევრსამარხები. - ბსკი მე-9 სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები. ბათუმი, 1970, გვ. 31-32.

ზემო ფარცხმის ელინისტური სამაროვანი (ქართულ და რუსულ ენებზე). - საქართველოს სსრ კულტურის სამინისტრო, ჩოხატაურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმი. მეშვიდე სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები. ჩოხატაური, 1970, გვ. 20-22, 40-41 (ქართულ და რუსულ ენებზე).

ბათუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1969 წლის მუშაობის ანგარიში. - ივ.ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. არქეოლოგიური კვლევა_ძიება საქართველოში 1969 წელს. თბილისი, 1971, გვ. 60-61, 175-177 (ქართულ და რუსულ ენებზე). (თანაავტორები: გოგიტიძე ს., ინაიშვილი ა., კახიძე ა., ჩხაიძე ლ., ხახუტაიშვილი დ.).

შემთხვევით აღმოჩენილი ელინისტური ხანის ქვევრსამარხები გურიის ტერიტორიიდან. - ბსკი მეათე სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები. ბათუმი, 1971, გვ. 27-28.

არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ზემო ფარცხმაში. - ბსკი მე-11 სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1972, გვ. 25-26.

ბათუმის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1971 წლის მუშაობის ანგარიში// ივ.ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი, არქეოლოგიური კვლევა_ძიება საქართველოში 1971 წელს, თბილისი, 1972, გვ. 5-8, 75-78 (ქართულ და რუსულ ენებზე). (თანაავტორები: ინაიშვილი ა., ხახუტაიშვილი დ., კახიძე ა., გოგიტიძე ს., ჩხაიძე ლ.).

არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის სამაროვნის ტერიტორიაზე// ივ.ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი. საველე არქეოლოგიური კვლევა_ძიება საქართველოში 1973 წელს. თბილისი, 1974, გვ. 92. (თანაავტორები: კახიძე ა. ჩხაიძე ლ. ინაიშვილი ა.).

Итоги археологической экспедиции Юго-Западной Грузии. - Полевые археологические исследования в 1972 году (Краткие сообщения), Тбилиси, 1973, сс. 97-99. (соавторы: Инаишвили А., Кахидзе А., Григолия Г., Гогитидзе С.).

Археологические раскопки на территории Пичвнарского могильника// ПАИ в 1973 г. Тбилиси, 1974, с. 78. (соавторы: Кахидзе А., Инаишвили А.).

Отчет археологической экспедиции Юго-Западной Грузии - ПАИ в 1974 г. (Краткие сообщения), Тбилиси, 1976, сс. 101-103, табл. LXX-LXXII. (соавторы: Инаишвили А., Гогитидзе С., Кахидзе А., Хакхтаишвили Д., Чхаидзе Л., Джавелидзе А.)

Отчет работы археологической экспедиции Юго-Западной Грузии. - ПАИ в 1975 г. (Краткие сообщения), Тбилиси, 1978, сс. 89-91.

(სოავტორები : ინაიშვილი ა. ხაхუთაიშვილი დ., გოგითიძე ს., ხახიძე ა., ჩხაიძე ლ., ჯაველიძე ა.).

Итоги полевых исследований Батумской археологической экспедиции. - ПАИ в 1976 г., Тбилиси, 1979, сс. 163-166, табл. LX-VII-LXXI. (სოავტორები: ინაიშვილი ა., ხაхუთაიშვილი დ., ხაхიძე ა., გოგითიძე ს., ჩხაიძე ლ., ჯაველიძე ა.)

Могильники эллинистического времени в Юго-Западной Грузии. - Материалы III Симпозиума по древней истории Причерноморья на тему "Эллинизм и Причерноморье", Тезисы докладов и сообщений, Цхалтубо, 1982, сс. 4-7.

Эллинские традиции в погребальных обрядах колхов (По материалам могильников древних колхов). - Тезисы докладов. Второй Всесоюзный симпозиум по проблемам эллинистической культуры на Востоке, Ереван, 1984, с.32. (სოავტორი: ხაхიძე ა.).

Вашакидзе Н. Хакхидзе А. Могильники эллинистического времени в юго-Западной Грузии. - Проблемы Греческой Колонизации Северного и Восточного Причерноморья. Материалы III Всесоюзного симпозиума по древней истории Причерноморья. Цхалтубо - 1982, Тбилиси, 1985, с.456-458.

ელნიური კულტურის გავრცელება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში (სამარხეული მასალების მიხედვით). - ბსკი XVII რესპუბლიკური სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1985, გვ. 9.

ელნიისტური ხანის იმპორტული კერამიკა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან. - ბსკი XVII რესპუბლიკური სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1985, გვ. 13-15.

ელნიისტური ხანის ლითონის სამკაულები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან (სამაჯურები). - ბსკი XVIII რესპუბლიკური სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1987, გვ. 59-60.

ჩხაიძე ლ. ბუკისციხე (არქეოლოგიური მასალების მიხედვით). - ბსკი XX რესპუბლიკური სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1988, გვ. 47-48 (თანაავტორი ლ. ჩხაიძე).

ციხისძირის სამაროვანი. - ბსკი XX რესპუბლიკური სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1988, გვ. 48-49 (თანაავტორი: ინაიშვილი ნ.).

ანტიკური კოროპლასტიკის უძველესი ნიმუშები ციხისძირის სამაროვნიდან. - ბსკი XXI რესპუბლიკური სამეცნიერო სესიის მოხსენებათა თეზისები, ბათუმი, 1993, გვ. 7-8.

გვიანარქაული და კლასიკური ხანის ბერძნული იმპორტი ციხისძირში. - ვანის IX საერთაშორისო სიმპოზიუმი, ძიებანი. დამატება I. თბილისი, 1999, მოხსენებათა მოკლე შინაარსები ქართულ და ინგლისურ ენებზე, გვ. 14-15, 64-65. (თანაავტორი: ინაიშვილი ნ.).

ადრეანტიკური ხანის ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმი ციხისძირის სამაროვნიდან. - ვანის X საერთაშორისო სიმპოზიუმი. ძიებანი. დამატებანი VIII. თბილისი, 2002. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები ქართულ და ინგლისურ ენებზე. გვ. 12-13, 69 (თანაავტორი: ინაიშვილი ნ.).

ელინისტური ხანის მძივსამკაული ციხისძირის სამაროვნიდან. - ვანის XI საერთაშორისო სიმპოზიუმი. დამატებანი XIII. მოხსენებათა მოკლე შინაარსები (ქართულ და ინგლისურ ენებზე), თბილისი, 2005, გვ. 26-28, 106-108 (თანაავტორი: ინაიშვილი ნ.).

Typology and Chronology of Greek, Roman and Early Byzantine Amphoras from Petra-Tsikhisdziri. - Abstract of the International Round-Table Conference "Production and Trade of Amphorae in the Black Sea", Batumi-Trabzon, 27th -29th April, 2006, pp. 66-68 (coautor: Inaishvili N.).

Tsikhisdziri Cemetery . - Recent Research on the Northern and Eastern Black Sea in Ancient Time. Abstracts of the International Colloquium at the Institute of Archaeology Jagiellonian University, Krakow, 21st -26th April, 2008, p. 31 (coautor: N.Inaishvili).

ქვევრსამარხები გურიის ტერიტორიიდან. - ოზურგეთის მუნიციპალიტეტის ისტორიული მუზეუმისა და საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის ერთობლივი ექსპედიციის სამეცნიერო კონფერენციის მოხსენებათა თეზისები, ოზურგეთი, 2008, გვ. 6-7.

ლითონის სამკაული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან (ციხისძირის სამაროვნის მასალების მიხედვით). – შ. რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ჰუმანიტარულ მეცნ. ფაკულტეტი. საერთაშორისო კონფერენციის მასალები. II, ბათუმი, 2010 (თანაავტ. ნ. ინაიშვილი).

სტეფანწმინდის ისტორიული მუზეუმი

სტეფანწმინდის ისტორიული მუზეუმი - პუბლიკაცია სერიიდან „მუზეუმი, ისტორია, არტეფაქტი“. პროექტის ავტორი - ირმა დოლიძე, მთავარი რედაქტორი ნიკოლოზ ანთიძე, ტექსტის ავტორები - აკა მორჩილაძე, ირმა დოლიძე. გვერდების რაოდენობა 200, თბილისი 2018.

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს ეს გამოცემა მიეძღვნა ალექსანდრე ყაზბეგს და მის საიუბილეო თარიღსაც ეხმიანება. წიგნი მოიცავს ორ ნაწილს: ყაზბეგის ცხოვრება-შემოქმედებაზე მწერალ აკა მორჩილაძის ნარკვევსა და სტეფანწმინდის ისტორიული მუზეუმისა და მისი კოლექციების ამსახველ კატალოგს, რომელიც ამ თემატიკის პირველი კატალოგი გახლავთ.

შესანიშნავად ილუსტრირებული გამოცემა შესრულებულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე. წიგნი საინტერესოა, როგორც ლიტერატორებისა და ხელოვნებათმცოდნეებისთვის ისე, ფართო საზოგადოებისთვის.

მუზეუმი, ისტორია, არტეფაქტი

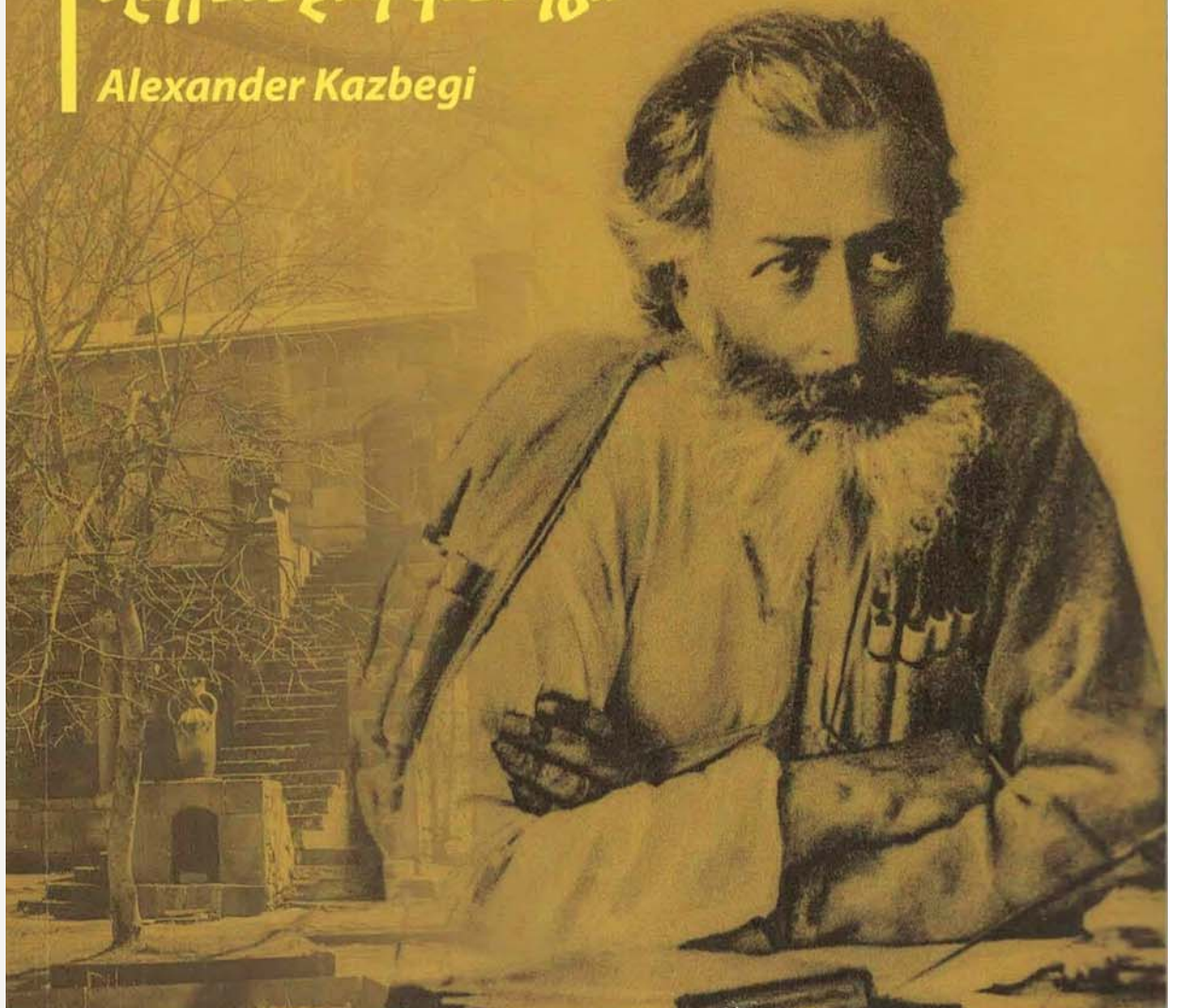
MUSEUM, HISTORY, ARTIFACT

სტეფანწმინდის ისტორიული მუზეუმი

Historical Museum of Stephantsminda

ალექსანდრე ყაზბეგი

Alexander Kazbegi

კავკასიის კარი

კავკასიის კარი - წიგნი გამოიცა პროექტ „მუზეუმებისა და არქივების კოლექციებიდან“ ფარგლებში. პროექტის ავტორი - ეკა კაჭარავა, ავტორი - ნინო შიოლაშვილი, მთავარი რედაქტორი - ნიკოლოზ ანთიძე. გვერდების რაოდენობა 246.

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს ეს გამოცემა წარმოადგენს საქართველოს ერთ-ერთი კუთხის - ხევის ისტორიას პრეისტორიული ეპოქიდან მე-20 საუკუნემდე. წიგნი მიეძღვნა ალექსანდრე ყაზბეგის საიუბილეო თარიღებს - დაბადებიდან 170 და გარდაცვალებიდან 125 წელს.

წიგნის ბრწყინვალე ილუსტრაციები დაყოფილია თემატურად - ხევი, კავკასიის კარი, საქართველოს სამხედრო გზა, ყაზბეგები.

გამოცემა შესრულებულია მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე, საინტერესოა, როგორც პროფეიონალებისთვის, ისე ფართო საზოგადოებისთვის.

კავკასიის კარი

Porta Caucasiae

სტეფანნმინდის ისტორიული მუზეუმის კოლექციები

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს მუზეუმებისა და მუზეუმ-ნაკრძალების სამსახურმა გამოსცა სტეფანნმინდის ისტორიული მუზეუმის ექსპონატების ბარათების კრებული.

მაღალ პოლიგრაფიულ დონეზე შესრულებული ბარათები მუზეუმის ორიგინალური საექსპონატო გზამკვლევაა. ბარათები ასახავს 50 ექსპონატს და დატვირთულია ესთეტიკურ-საგანმანათლებლო ფუნქციით.

რედაქციისგან:

რედაქცია, შესაძლოა, არ იზიარებდეს ჟურნალში განთავსებულ სამეცნიერო სტატიებში გამოთქმულ ზოგიერთ მოსაზრებას, მაგრამ "ონლაინ არქეოლოგია" შეუფერხებლად გამოაქვეყნებს ამგვარ წერილებსაც და, შესაბამისად, ღიაა პოლემიკისთვის.

From the editorial team:

Editorial, perhaps, does not share some opinions expressed in scientific articles in the magazine, but "Online Archaeology" publishes such letters and therefore it is open to discussions.

რედაქტორი — ნიკოლოზ ანთიძე
სარედაქციო კოლეგია:
კონსტანტინე ფიცხელაური
დავით ლომიტაშვილი
ნიკა თუშაბრამიშვილი
ზურაბ გიორგაძე
ქეთევან დიღმელაშვილი

კოორდინატორი და სტილისტური რედაქტორი — მაია ჩოლოყაშვილი
დიზაინერი — თამარ გულბანი

Editor – Nikoloz Antidze

Editorial Board:

Konstantine Pitskhelauri

Davit Lomitashvili

Nika Tushabramishvili

Zurab Giorgadze

Ketevan Dighmelashvili

Coordinator and stylistic editor - ***Maya Cholokhashvili***

Designer – ***Tamar Gulbani***

ONLINE ARCHAEOLOGY

ონლაინ

არქეოლოგია